

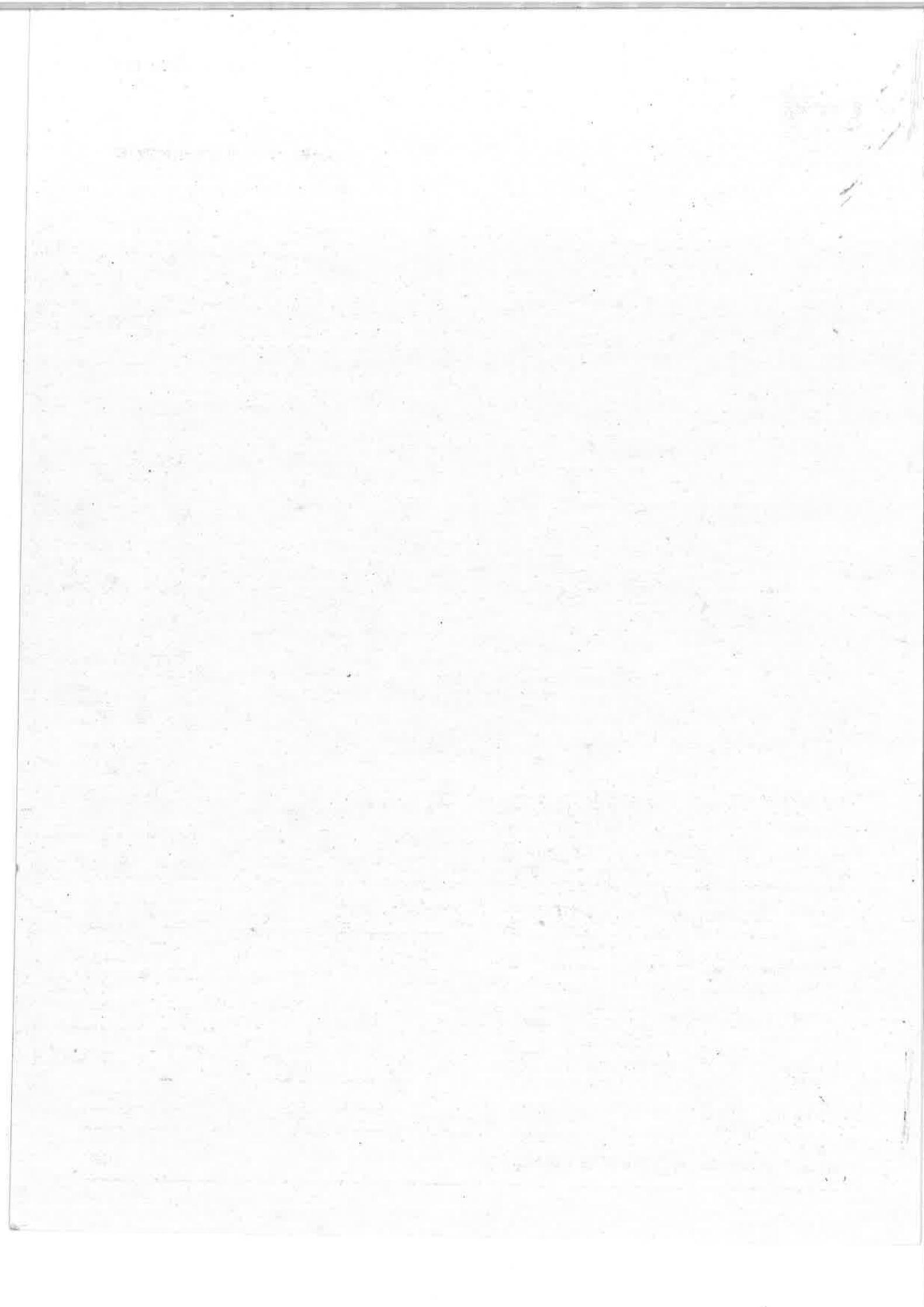
यशवंतराव
चव्हाण
महाराष्ट्र
मुक्त विद्यापीठ

HIS 280

प्राचीन भारत
(प्रारंभ ते यादव काळ)

२. प्राचीन भारत: राजकीय स्थित्यांतरे

यशवंतराव
चव्हाण
महाराष्ट्र
मुक्त विद्यापीठ

HIS 280

प्राचीन भारत : प्रारंभ ते यादवकाळ

पुस्तक दुसरे

प्राचीन भारत : राजकीय स्थित्यंतरे

लेखक : प्रा. डॉ. प्रभाकर देव

घटक १ : भारतीय गणराज्ये आणि महाजनपदे	१
घटक २ : मगध साम्राज्याचा उदय	१३
घटक ३ : मौर्योत्तर भारत : शुंग, कण्व, नाग, सातवाहन	२८
घटक ४ : गुप्त, वाकाटक, वर्धन कालखंड	४०
घटक ५ : परकीय आक्रमणे आणि सांस्कृतिक अभिसरण	५३
घटक ६ : चालुक्य, राष्ट्रकूट व यादव कालखंड	६४

यशवंतराव चब्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

कुलगुरु : डॉ. आर. कृष्णकुमार

मानव्यविद्या व सामाजिक शास्त्रे विद्याशाखा परिषद

डॉ. रमेश वरखेडे (अध्यक्ष)	श्रीमती शिवरंजनी पांडे	प्रा. यशवंत कळमकर
संचालक	अधिव्याख्याती	२४१०, सोनगिरवाडी
मानव्यविद्या व सामाजिक शास्त्रे विद्याशाखा	मानव्यविद्या व सामाजिक शास्त्रे विद्याशाखा	वाई - ४१२८०३
य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	प्रा. हिंदुराव वायदंडे
डॉ. पंडित पलांडे	डॉ. शरणकुमार लिंबाळे	असिस्टट लायब्ररीयन
संचालक, वाणिज्य व्यवस्थापन विद्याशाखा	प्रपाठक,	आय. आय. टी., मुंबई
य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	मानव्यविद्या व सामाजिक शास्त्रे विद्याशाखा,	श्री. महेश म्हणे
डॉ. नारायण चौधरी	य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	संपादक,
प्रपाठक	डॉ. सुरेश पाटील	नागपूर तरुण भारत
मानव्यविद्या व सामाजिक शास्त्रे विद्याशाखा	अधिव्याख्याता,	नागपूर - ४४००१०
य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	विद्यार्थी मूल्यमापन तंत्रज्ञान केंद्र	प्रा. शैलेंद्र देवळणकर
डॉ. नरेंद्र बोखारे	य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	१५, रुक्मिणी अपार्टमेंट, चेतनानगर
प्रपाठक	श्री. नामदेवराव शिंदे	औरंगाबाद - ४३१००१.
शैक्षणिक सेवा विभाग	सहायक संचालक	डॉ. सरल धारणकर
य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	विभागीय व अभ्यासकेंद्रे व्यवस्थापन केंद्र	१२, ओमकार
श्री. उमेश राजदेवकर	य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	पाटील लेन ३, कॉलेज रोड
वरिष्ठ अधिव्याख्याता	श्री. विजय पाईकराव	नाशिक - ४२२००५
मानव्यविद्या व सामाजिक शास्त्रे विद्याशाखा	अधिव्याख्याता, शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा	
य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	

तज्ज्ञ सल्लागार (इतिहास)

डॉ. हरिभाऊ अ. फडके (सेवानिवृत्त प्राध्यापक, कुरुक्षेत्र विद्यापीठ), 'अंकूर', फ्लॉट नं. २, बिल्डिंग नं. ३, नरसिंह नगर, नाशिक	प्रा. डॉ. सौ. सरल धारणकर १२, ओमकार, पाटील लेन नं. ३ कॉलेज रोड, नाशिक	प्रा. उमेश बगाडे इतिहास विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद	प्रा. डॉ. शांता कोठेकर इतिहास विभाग, नागपूर विद्यापीठ, नागपूर
डॉ. सुहास राजदेवकर इतिहास विभाग प्रमुख बिटको कॉलेज, नाशिकरोड	डॉ. ना. गो. भवरे पद्मपाणी, प्लॉट नं. १८ बिल्डर्स सोसायटी नंदनवन कॉलनी, औरंगाबाद	डॉ. प्रभाकर देव धुकुल, ६२-अ, गणेशनगर, नांदेड	प्रा. डॉ. ज. वि. नाईक (सेवानिवृत्त इतिहास विभाग प्रमुख मुंबई विद्यापीठ) १२/२६८, स्वरगंगा, चैतन्य नगर वाकोळा ब्रिजजबल, सांताकूळ (पश्चिम), मुंबई
डॉ. राजा दीक्षित इतिहास विभाग पुणे विद्यापीठ, गणेशखिंड पुणे	डॉ. आर. एस. गायधनी (सेवानिवृत्त इतिहास विभाग प्रमुख स. प. महाविद्यालय, पुणे) ३०, मॉडेल कॉलनी, कॉलेज रोड नाशिक	प्रा. डॉ. आर. एस. मोरवंचीकर (सेवानिवृत्त विभाग प्रमुख, सेंटर फॉर दुरिक्ष अङ्डमिनिस्ट्रेशन औरंगाबाद) १६, संभाजी नगर, पहाड़ासिंगपुरा मकबन्याच्या मारे, औरंगाबाद	डॉ. अरुण भोसले इतिहास विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

लेखक	अभ्यासक्रम संयोजक	संपादक
प्रा. डॉ. प्रभाकर देव धुकुल, ६२-अ, गणेश नगर, नांदेड	प्रा. उमेश राजदेवकर वरिष्ठ अधिव्याख्याता, मानव्यविद्या व सामाजिक शास्त्रे विद्यापीठ, नाशिक	प्रा. र. ना. गायधनी ३०, मॉडेल कॉलनी कॉलेज रोड, नाशिक

निर्मिती

श्री. आनंद यादव
व्यवस्थापक, ग्रंथनिर्मिती केंद्र, य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

(First edition developed under DEC development grant.)
 © २००२, यशवंतराव चब्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक □ प्रथम प्रकाशन : डिसेंबर २००२ □ प्रकाशन क्रमांक : ११६८
 □ अक्षरजुल्हणी : मुक्ता एंटरप्रायजेस, नाशिक
 □ पुनर्मुद्रण : ऑगस्ट ०५, जून ०६, फेब्रु ०७, एप्रिल ०७, एप्रिल ०८, डिसें. ०८, मार्च ०९, जून ०९, सप्टेंबर ०९, नोवेंबर ०९, मे १०, मे ११, मे १२, ऑगस्ट १३.
 □ मुद्रक : ओरिएंट प्रेस लि., एल-३१, एम.आय.डी.सी. एरिया, तारापूर, जि. ठाणे.
 □ प्रकाशक : डॉ. प्रकाश अतकरे, कुलसचिव, यशवंतराव चब्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक ४२२२२२
 ISBN 81-8055-031-1 (HIS 280-2)

पुस्तक दुसरे

प्राचीन भारत : राजकीय स्थित्यंतरे

प्रास्ताविक

भारताच्या इतिहासाचा विचार करताना प्राचीन भारताला इतिहासात महत्वपूर्ण स्थान आहे. प्राचीन भारतातील विशिष्ट राजकीय प्रणाली, राजकीय वारसा यांचा नंतरच्या विकासावर मोठा परिणाम झालेला आढळतो. आजच्या राजकीय व आर्थिक क्षेत्रातील विविध बाबींची, गोष्टींची, घटनांची पाळेमुळे पार प्राचीन भारतातील विशिष्ट रचनेशी आपला संदर्भ देतात. कोणत्याही देशाच्या इतिहासात राजकीय स्थित्यंतरास मोठे महत्व असते. हे स्थित्यंतर काही अल्प काळात घडून येत नाही तर त्यासाठी मोठा कालखंड जाऊ घावा लागतो. या स्थित्यंतरास केवळ मोठ्या घटनाच जबाबदार व महत्वाच्या ठरतात असे नव्हे तर अनेक लहान लहान गोष्टीतून स्थित्यंतरास कधी अनुकूल तर कधी प्रतिकूल असे वातावरण निर्माण होत असते. ‘प्राचीन भारत’ या अभ्यासक्रमातील दुसरे पुस्तक ‘प्राचीन भारत : राजकीय स्थित्यंतरे’ यात आपण अशा महत्वपूर्ण घटना, घडामोर्डींचा, स्थित्यंतराचा अभ्यास करणार आहोत. या पुस्तकात एकूण ६ घटक आहेत.

भारताच्या इतिहासाचा प्रारंभ हड्डप्पा संस्कृतीपासून मानला जातो. प्राचीन भारताची राजकीय संरचना आणि त्यात होत गेलेली स्थित्यंतरे याचा निश्चित असा अभ्यास क्रांतेवद कालखंडापासून अभ्यासता येतो. या काळी अनेक टोळीराज्ये अस्तित्वात होती. राजसत्ता प्रबळ होती. मनुवैवस्वत, राजा भरत, इत्यादींनी प्राचीन भारतातील दैदीप्यमान इतिहास निर्माण केला, राखला. इ.स.पूर्व सहाव्या शतकातील बुद्धीप्रामाण्य आणि तत्त्वचिंतनाच्या युगांनी त्याचप्रमाणे बौद्ध धर्माच्या तत्त्वज्ञानाने तत्त्वचिंतन व राजकीय पातळीवर बदल घडवून आणले. राजसत्ताक पद्धतीकडून गणराज्य पद्धतीकडे संरचनेचे स्थलांतर झाले. या पुस्तकातील पहिला घटक ‘भारतीय गणराज्ये आणि महाजनपदे’ यात आपण प्राचीन भारताचा राजकीय वारसा, बौद्धकाळातील राजकीय स्थित्यंतरे, प्रमुख गणराज्ये व सोळा महाजनपदे या सर्वांचा विस्ताराने अभ्यास करणार आहोत.

बौद्धकाळातील महाजनपदे आणि गणराज्ये यांचा प्रभाव काही शतके राहिला. त्यानंतर मात्र गणराज्य व महाजनपदे यांत संघर्ष निर्माण झाला. आपल्या जनपदाच्या मर्यादा वाढविण्याची इर्षा अनेक जनपद नृपतींमध्ये निर्माण झाली. या राजकीय प्रक्रियेतून मगध परिसरात सत्तेचे ध्रुवीकरण झाले. मगध साम्राज्य उदयास आले. मगध नृपती अजातशत्रू यांनी मगध साम्राज्याचा विस्तार केला. त्यानंत शिशूनांग घराणे, नंद घराणे यांच्याकडे सत्ता आली. प्राचीन भारतातील एक प्रबळ, देशव्यापी सत्ता म्हणून मौर्य साम्राज्य उदयास आले. चंद्रगुप्त मौर्य, सम्राट अशोक यांनी आपापले कालखंड विविध पराक्रमांनी गाजवले. कलिंगाच्या लढाईनंतर सम्राट अशोकाच्या व्यक्तिमत्त्वात अंतरखाला बदल झाले. या पुस्तकातील दुसरा घटक ‘मगध साम्राज्याचा उदय’ यात आपण प्रादेशिक राज्यांतील सत्ता संघर्ष, मगध सत्तेचा उदय, मगधातील नंद सत्ता व राजकीय स्थित्यंतरे, मौर्य साम्राज्य, इत्यादींचा सविस्तर अभ्यास करणार आहोत.

मौर्य कालखंडात मोठे स्थित्यंतर होऊन गणराज्ये, टोळी राज्ये, जनपदे यांची जागा सार्वभौम प्रभुसत्तेने घेतली. त्यामुळे राज्या राज्यांतील संघर्ष संपून राजकीय स्थैर्य निर्माण झाले होते. इ.स.पूर्व दुसऱ्या शतकाच्या सुमारास मौर्य साम्राज्य पूर्णतया लयाला गेले. राजकीय अनांगोंदी माजली. सातवाहनांच्या रूपात दक्षिण भारतात विशेषत: महाराष्ट्र, आंध्र परिसरात एक स्थिर साम्राज्य उदयास आले. शुंग नरेशांनी मौर्य साम्राज्यातील राजकीय स्थैर्य काही काळ टिकवून धरण्याचा प्रयत्न केला. सातवाहनांनी मात्र राजकीय अस्थैर्याच्या काळात केंद्रीय सत्ता जरी दुबळी झाली होती तरी ती भरून काढली. प्राचीन भारताच्या इतिहासात सातवाहन हे एक वैभवशाली साम्राज्य ठरले. या पुस्तकातील तिसरा घटक ‘मौर्यत्तर भरत : शुंग, कण्व, नाग, सातवाहन’ यात आपण एकछत्री अमलाची समाप्ती, राजकीय स्थित्यांतराचे स्वरूप, शुंग, कण्व यांचे साम्राज्य व वैभवशाली सातवाहन साम्राज्य यांचा विस्ताराने अभ्यास करणार आहोत.

इ.स.सन च्या विसाव्या शतकापासून गुप्त साम्राज्य उदयाला आले. समुद्रगुप्तच्या काळात हे साम्राज्य राज्यविस्ताराच्या सर्वोच्च शिखरावर पोहचले. मौर्य साम्राज्याच्या न्हासानंतर निर्माण झालेली अस्थिर परिस्थिती गुप्त सम्राटांनी बदलली. व्यापार वाढला, आर्थिक संपन्नता आली. वाढमय, कला, शिल्प या क्षेत्रांत प्रगती झाली. गुप्त कला परंपरेने सौदर्याचे मापदंड निश्चित केले. याच दरम्यान विदर्भ, मराठवाडा परिसरात वाकाटकांचे राज्य उदयाला आले. वाकाटकांच्या काळात बाजारपेठा विकसित झाल्या, व्यापार वाढला. पंजाब परिसरात वर्धन घराणे उदयास आले. या घराण्यातील श्रेष्ठतम सम्राट हर्षवर्धन होय. हर्षवर्धनने आपल्या गुणांनी वर्धन घराण्याचे उत्तर भारतातील संघर्ष संपवून वर्चस्व निर्माण केले. या पुस्तकातील चौथा घटक 'गुप्त, वाकाटक, वर्धन कालखंड' यात आपण तिन्ही साम्राज्यांचा उदय व विस्तार, त्यांचे योगदान प्रत्येक साम्राज्यातील कर्तृत्ववान राजे यांचा विस्तारित अभ्यास करणार आहोत.

परिशियन टोळ्या तात्कालीन भारतवर्षात शिरल्या आणि आक्रमणांचा इतिहास सुरु झाला. विविध टोळीराज्ये, गणराज्ये यांनी परकीय टोळ्यांची आक्रमणे परतवून लावण्याचा निकाराने प्रयत्न केला. ग्रीकांनी भारतावर पुनःपुन्हा आक्रमण केले. भारतीयांनीही त्यांना चिवट झुंज दिली. याच काळात शक व कुशाणांच्या टोळ्यांनीही आक्रमणे केली. कुशाणांपैकी सर्वांत श्रेष्ठ सम्राट म्हणून कनिष्कचा उल्लेख केला जातो. परकीय असूनही त्याने भारतीय शास्त्र, कला, साहित्य यांचा आदर राखला. बौद्धधर्माचा प्रसार केला. भारतीय धर्माचा स्वीकार केला. या काळात निरनिराळे समाजगट एकमेकांच्या सहवासात, संपर्कात आल्याने एकमेकांच्या चालीरीती, पोषाख, व्यापार, कला, साहित्य यांचे आदान-प्रदान झाले व त्यातून सांस्कृतिक अभिसरणाची प्रक्रिया घडून जोर धरू लागली.

या पुस्तकातील पाचवा घटक 'परकीय आक्रमणे आणि सांस्कृतिक अभिसरण' यात आपण परिशियन व ग्रीक आक्रमणे, शक आणि कुशाणांची आक्रमणे आणि सांस्कृतिक अभिसरणाची प्रक्रिया या सर्वांचा विस्ताराने अभ्यास करणार आहोत.

वर्धनानंतर उत्तर भारतात तुर्क, पठाण, अफगाण यांनी भारतावर आक्रमण करून धुमाकूळ घालण्यास प्रारंभ केला. सहाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात महाराष्ट्र परिसरातील वाकाटकांचे राज्य लयाला गेले. त्यानंतर चालुक्यांच्या रूपाने एक वैभवी साम्राज्य उदयास आले. महाराजा पुलकेशीने राज्यविस्तार केला. त्यानंतर विविध राजे झाले. १०० वर्षे ही सत्ता अस्तित्वात राहिली. १० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात चालुक्य सत्ता पुन्हा उदयास आली. सोमेश्वर, विक्रमादित्य यांनी चालुक्यांच्या प्रभाव विस्तारला. चालुक्य सत्ता वैभवाच्या आणि राज्यविस्ताराच्या सर्वोच्च शिखरावर पोहचले. मराठवाडा आणि कर्नाटक परिसरात राष्ट्रकूटांची सत्ता उदयास आली. या काळातच वेरूळची कैलांस लेणी साकारली. या काळात यादव घराणे नावारूपाला आले. सिंधदिवे, कृष्णदिवे, रामचंद्र देव, इत्यादी पराक्रमी राजे या घराण्यात होते. या पुस्तकातील शेवटचा सहावा घटक 'चालुक्य, राष्ट्रकूट व यादव कालखंड' यात आपण चालुक्य, राष्ट्रकूट या घराण्यातील विविध पराक्रमी राजे, त्यांच्या काळात झालेला साम्राज्यविस्तार, कला, शिल्प, साहित्य यांना मिळालेले प्रोत्साहन. त्याचप्रमाणे राष्ट्रकूट घराणे व देवगिरीचे यादव घराणे या दोन्ही घराण्यांचा विस्ताराने अभ्यास करणार आहोत.

प्राचीन भारत : प्रारंभ ते यादवकाळ (HIS 280)

अभ्यासक्रम

पुस्तक १ : प्राचीन भारताची सांस्कृतिक ओळख (प्रारंभ ते शिस्तपूर्व ६००)

घटक १ : प्राचीन भारत संकल्पना, स्वरूप व व्याप्ती

घटक २ : भारतीय मानवाची वाटचाल व वसाहती

घटक ३ : सांस्कृतिक जीवनाचा उदय व विकास

घटक ४ : वैदिक व उत्तर वैदिक कालखंड

घटक ५ : जैन, बौद्ध धर्म व महाकाव्यांचा कालखंड, चार्वाकादी पंथांचा उदय व विकास

पुस्तक २ : प्राचीन भारत : राजकीय स्थित्यंतरे

घटक १ : भारतीय गणराज्ये आणि महाजनपदे

घटक २ : मगध साम्राज्याचा उदय

घटक ३ : मौर्योत्तर भारत : शुंग, कण्व, नाग, सातवाहन

घटक ४ : गुप्त, वाकाटक, वर्धन कालखंड

घटक ५ : परकीय आक्रमणे आणि सांस्कृतिक अभिसरण

घटक ६ : चालुक्य, राष्ट्रकूट व यादव कालखंड

पुस्तक ३ : प्राचीन भारत : आर्थिक व सामाजिक वाटचाल

घटक १ : आर्थिक इतिहास

घटक २ : सामाजिक जीवन

घटक ३ : सांस्कृतिक जीवन

घटक ४ : दक्षिण भारताची राजकीय व सांस्कृतिक वाटचाल

घटक १ : भारतीय गणराज्ये आणि महाजनपदे

अनुक्रमणिका

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रास्ताविक
- १.२ विषय-विवेचन
  - १.२.१ प्राचीन भारताचा राजकीय वारसा
  - १.२.२ बौद्धकाळातील राजकीय स्थित्यंतरे
  - १.२.३ प्रमुख गणराज्ये आणि सोळा महाजनपदे
- १.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- १.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- १.५ सारांश
- १.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- १.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला -

- ★ भारतातील प्राचीनतम राज्यांचे स्वरूप स्पष्ट करता येईल.
- ★ क्रांतेवेदकाळापासून ते महाकाव्य कालखंडापर्यंत भारतात झालेल्या राजकीय स्थित्यंतराचे स्पष्टीकरण करता येईल.
- ★ बौद्धकालखंडात भारतात अस्तित्वात असलेल्या गणराज्य पद्धतीचा वारसा स्पष्टपणे सांगता येईल.
- ★ सभा आणि समितीसारखी प्रतिनिधी गृहे, त्यांचे कार्य, सभापती, गणपूर्णी यांसारख्या संकल्पनाचे अर्थ स्पष्टपणे मांडता येतील.
- ★ आजपासून अडीच हजार वर्षांपूर्वीच्या भारताचे राजकीय चित्र विशद करता येईल.

१.१ प्रास्ताविक

सुमारे इसवी सन पूर्व तीन हजार ते इसवी सनाच्या १२व्या शतकापर्यंतच्या कालखंडातील राजकीय स्थित्यंतराचा आलेख

रेखाटताना, या आलेखातील पहिला टप्पा म्हणजे वेदवाङ्मयातून अभिव्यक्त झालेली राजकीय रचना. या राजकीय रचनेअगोदरही हडप्पा, मोहंजोदडो संस्कृती कालखंडात काही राजकीय संस्था कार्यरत असाव्यात. त्यांचे स्वरूप दुदैवाने फारसे स्पष्ट होत नाही. वेदवाङ्मयातील संदर्भावरून आणि महाकाव्यातील उल्लेखावरून, महाभारत युद्धाच्या वर्णनावरून तत्कालीन राजसत्तांचे, टोळी राज्यांचे आणि क्वचित गणराज्यांचे संदर्भ हाती घेता येतात. त्यावरून तत्कालीन राजकीय रचना समजून घेता येते.

ही राजकीय रचना जनपदे, टोळीराज्ये, गणराज्ये या स्वरूपात अनेक शतके कायम असलेली दिसते. लक्षणीय असे राजकीय स्थित्यंतरे घडते ते बौद्धकाळात. इसवी सन पूर्व द्व्या शतकात राजसत्तांचा प्रभाव कमी होऊन गणराज्यांचे प्रभुत्व वाढत जाते. जनपदाची जागा महाजनपदांनी घेतलेली दिसते. उत्तर भारतातील सप्तसंवत्त्या परिसरापासून ते महाराष्ट्रातल्या गोदावरी नदीच्या खोन्यापर्यंतच्या विस्तृत प्रदेशात ही महाजनपदे विखुरलेली होती.

वेदकाळातील ही टोळीराज्ये कोण कोणती होती? उत्तरवेद काळात आणि पुढे महाकाव्य कालखंडात या राज्यांच्या अस्तित्वाचा माग लागतो का? महाभारत युद्धात सहभागी असलेल्या राज्यांची नावे काल्पनिक आहेत की ही राज्ये प्रत्यक्षात अस्तित्वात होती? यासारख्या अनेक प्रश्नांची उत्तरे या घटकात आपण शोधणार आहोत. बौद्धवाङ्मयातील परंपरांची या कामी खूप मदत होणार आहे. बौद्धवाङ्मयातून वर्णिलेली गणराज्ये आणि महाजनपदे नेमकी कोणकोणती आणि त्याचे भौगोलिक अस्तित्व नेमके कोठे होते याचाही शोध आपण या घटकात घेणार आहोत.

आजच्या राजकीय संरचनेतील गणराज्य पद्धती, प्रजातंत्र आणि लोकनिर्वाचित प्रतिनिधी गृहे, द्विदल पद्धतीची संरचना, प्रतिनिधी गृहातील सभापती, विधेयक पारित करण्याच्या पद्धती, गणपूर्णीची अट या सान्या गोष्टी आजपासून अडीच हजार वर्षांपूर्वी अस्तित्वात असलेल्या राजकीय संरचनेतही होत्या. बौद्धवाङ्मयातून याचे स्पष्ट निर्देश मिळताहेत. या सान्यांचा सविस्तर अभ्यास प्रस्तुत घटकामध्ये आपण करणार आहोत.

१.२ विषय-विवेचन

१.२.१ प्राचीन भारताचा राजकीय वारसा

प्राचीन भारतीय गणराज्ये आणि महाजनपदे अस्तित्वात येण्याअगोदर हडप्पा संस्कृतीच्या कालखंडातील, तसेच वेदकाळातील आणि महाकाव्य कालखंडातील राजकीय संरचना समजून घ्यावयाची आहे. त्या संरचनेतूनच प्राचीनतम भारताचा राजकीय वारसा जोपासला गेला. या संरचनेत काही राजकीय स्थित्यंतरे घडून आली आणि बौद्धकाळातील गणराज्ये उदयाला आली. या गणराज्यांबरोबरच काही महाजनपदे आणि टोळीराज्येही अस्तित्वात होती. प्राचीन भारतातील राजकीय संरचनेचे आणि राजकीय स्थित्यंतराचे पहिले स्पष्ट असे रेखाटन महापरिनिष्ठानसूत या बौद्ध ग्रंथातून आढळते.

भारताच्या इतिहासाचा प्रारंभ हडप्पा संस्कृती कालखंडापासून मानला जातो. आतापर्यंत उपलब्ध अवशेषांच्या आधारे ही गोष्ट स्पष्ट होते, की ही संस्कृती अत्यंत प्रगत आणि नागरी रूप धारण करून होती. या संस्कृतीसंदर्भातील उत्खननातून उपलब्ध अवशेषांच्या आधारे तत्कालीन सामाजिक, सांस्कृतिक व धार्मिक जीवनाचे स्पष्ट चिन्ह रेखाटले जाते. परंतु राजकीय संरचनेविषयी मात्र कुठलीच माहिती उपलब्ध होत नाही. अत्यंत प्रगत अशी राजकीय संरचना या काळात अस्तित्वात असावी असे केवळ अनुमान काढले जाते. ही संरचना राजसत्ताक होती की गणराज्यपद्धतीची होती याविषयी निर्णयिक पुरावा उपलब्ध होत नाही.

प्राचीन भारतीय राजकीय संरचना आणि त्यात होत गेलेली स्थित्यंतरे याचा निश्चित आलेख ऋग्वेद काळखंडापासून रेखाटा येतो. आर्यांच्या वंशशाखातून स्वतंत्र राजकीय घटक उद्याला आले. या घटकांनी राजसत्ताक टोळ्यांचे रूप धारण केले. टोळी प्रमुख राजन् म्हणून ओळखला जाई. ग्राम हे या संरचनेचा मूलभूत घटक असे. ग्रामणी ग्रामप्रमुख म्हणून कार्यरत असे.

(१) ऋग्वेदकालीन टोळीराज्ये

प्राचीन सप्तसिंधू प्रदेशात म्हणजे वायव्य सरहद प्रांत, पंजाब, काश्मीर, सिंध, राजस्थान या भागांत आर्यांची अनेक टोळी राज्ये अस्तित्वात आली. पुरु, यदु, तुर्वस, अनु, द्वृश्य, भरत ही प्रमुख टोळी राज्ये होत. शिव, किकट, अज, सिगु, यक्ष, अशी आदिवार्सीची ही टोळीराज्ये होती. त्याशिवाय पञ्च, अलीन, भलान् या नावांचीही टोळी राज्ये होती. तात्पर्य उत्तर भारतात सप्तसिंधू प्रदेशात आणि आजूबाजुच्या जंगलातून अशी अनेक लहान मोठी टोळीराज्ये उदयाला आली. या टोळीराज्यांची विभागणी सामान्यतः आर्य आणि अनार्य टोळ्या अशा स्वरूपात केली जाते. प्राचीन भारतातील पहिली राजकीय

संरचना या टोळी राज्यांच्या स्वरूपातली आहे. या टोळीराज्यांत संघर्ष झाला. राजकीय स्थित्यंतराची पहिली चाहूल लागली.

(२) दाशराज्ञ युद्ध

भारतातील पहिला राजकीय संघर्ष म्हणून ऋग्वेदातील दाशराज्ञ युद्धाचा उल्लेख केला जातो. हा संघर्ष मूलतः भरत आणि पुरु या टोळी राज्यांतला संघर्ष होय. भरत टोळीचा राजन् सुदास हा पहिला पराक्रमी राजा. त्याने पुरु टोळी संघाचा पराभव केला आणि भरत टोळीचे निविर्वाद वर्चस्व प्रस्थापिले. या भरत टोळीच्या पराक्रमाच्या स्मृती घेऊन हा खंडप्राय देश भारत म्हणून ओळखला जाऊ लागला. कालांतराने पुरु आणि भरत ही टोळीराज्ये एकत्र आली आणि कुरु या टोळीराज्याच्या स्वरूपात त्यांची सत्ता स्थिरावली. उत्तरवेदकाळात कुरु, पांचालांचे प्रचंड टोळी राज्य उदयाला आले होते.

(३) उत्तर वेदकाळातील टोळीराज्ये

ऋग्वेदकाळातील लहान लहान टोळ्या आणि कुरु, पांचाल व भरत यांसारख्या टोळी राज्यांचा अधिक विस्तार उत्तरवेद काळात घडून आला. मध्यदेश, आर्यावर्त या भागात सुसंघटित अशी मोठमोठाली टोळी राज्ये अस्तित्वात आली. कुरु, पांचाल शिवाय सत्स, मर्त्य, सिंबी, उशीनर, काशी, कोशल, विर्दह, मगध अशी इतरंही अनेक राज्ये उद्याला आली. अंग, वंग, विर्द्ध, निषध या टोळी राज्यांनीही प्राचीन भारताचा राजकीय वारसा जोपासला.

(४) राजसत्ता हाच प्रमुख शासन प्रकार

ऋग्वेदकाळाप्रमाणे उत्तरवेद काळातही या टोळीराज्यांची संरचना राजसत्ताक पद्धतीची होती. राजन् अधिक सामर्थ्यशाली बनत गेला. प्रांभी राजाला प्रशासनात मदत करणारी लोकप्रतिनिधीगृहे सभा आणि समितीचे महत्त्व कमी होत गेले आणि निर्णयप्रक्रियेचे सारे अधिकार राजाच्या ठायी केंद्रित झाले. राजसत्ता विस्तारत गेली. राजा, महाराजा, राजाधिराज, सम्राट, सार्वभौम, एकराट ही तत्कालीन बिस्तर, राजसत्तेचा विस्तार सूचित करतात. राजसत्तेच्या या विस्ताराबोरबरच प्रशासन यंत्रणा विस्तारली. राजाला सल्ला देणारे, प्रशासनात मदत करणारे रत्नीम, म्हणून मान्यता पावले. या रत्नीम मध्यनच पुढे मंत्रिमंडळ ही संकल्पना विकसित झाली. राजाच्या निवडीसंदर्भात या रत्नीना म्हणजेच मंत्रिमंडळ सदस्यांना अनन्यसाधारण महत्त्व असे.

(५) राजसत्ता प्रबळ बनत गेली

उत्तरवेदकाळातील टोळीराज्यांमध्यला सत्तासंघर्ष बाढला. या सत्तासंघर्षात सत्तेचे धूवीकरण सुरु झाले. अनेक टोळीराज्ये पराभूत होत गेली आणि जेत्या राज्यात समाविष्ट होत गेली. राजाचे लष्करी सामर्थ्य बाढले. सभा आणि समिती

ही लोकप्रतिनिधीसभागृहे निष्प्रभ बनत गेली. याच काळात प्राचीन भारतातील टोळी राज्ये विस्तारत गेली. जुन्या टोळीराज्यांच्या जागी नवी राज्ये उदयाला आली. भरत, पुरु, तृत्सु, जुर्वस यांचे महत्व कमी होत गेले. नवी राज्ये प्रभावी बनत गेली. कुरु, पांचाल, काशी, कोशल, विदेह ही राज्ये प्रबळ बनली. यातून प्राचीन भारतीय साम्राज्ये निर्माण झाली.

(६) अश्वमेथ आणि राजसूय यज्ञ

उत्तरवेदकाळात साम्राज्यविस्ताराचे साधनरूप विधी म्हणून राजसूय यज्ञ केले जात. शतपथ ब्राह्मणग्रंथातून तसेच ऐतरेय ब्राह्मणग्रंथातूनही या यज्ञांचे अनेक संदर्भ येतात. कोशलनृपती, पांचालसप्राट आणि ऐक्षाकु नृपतीनी या काळात अश्वमेथ यज्ञ करून साम्राज्य विस्तारले असा उल्लेख ब्राह्मण ग्रंथातून येतो. या संदर्भावरून तत्कालीन सत्तासंघर्षाची आणि साम्राज्यविस्ताराची कल्पना येते.

(७) राजनीतीविषयी चिंतन

वेदकाळातील वाढ्मयीन परंपरेतून प्राचीन भारतीय विचारवंताची जिज्ञासा सतत जाणवत राहते. या जिज्ञासेतूनच राजसत्तेच्या निर्मितीचा विचार झाला. राजा कसा निर्माण झाला असावा या विषयीचा अत्यंत तर्कशुद्ध असा विचार याच वाढ्मयातून मांडला गेला. ऐतरेय ब्राह्मण ग्रंथातून देव आणि दानवांच्या युद्धाचे वर्णन येते. युद्धात यश मिळविण्यासाठी म्हणून देवांनी आपल्यातल्या कर्तव्यगार अशा इंद्राची राजा म्हणून निवड केल्याचा हा संदर्भ राजसत्तेच्या निर्मितीचा सिद्धान्त मांडून जातो. राजसत्तेच्या दैवी निर्मितीचे श्रेय प्रजापतीला दिले गेले.

राजा हा प्रजेने निर्वाचित केला होता असाही विचार ध्वनित करणारे संदर्भ शतपथ ब्राह्मणग्रंथातून आढळतात. प्रजेच्या संरक्षणाची हमी देणारी राजसत्ता संरक्षणाचा मोबदला म्हणून प्रजेकडून कर वसुली करते असा तर्कशुद्ध विचार प्राचीन भारतीय राजनीती विचारातील गांभीर्य स्पष्ट करतो. दैवी निर्मितीचा विचार मांडणेरे प्राचीन ग्रंथ, सभा आणि समिती या लोकप्रतिनिधीगृहांना प्रजापतीच्या कन्या म्हणून गौरवितात. या प्रजापतीकन्या राजावर अंकूश ठेवून असत असा स्पष्ट निर्देश येतो. तात्पर्य प्राचीन भारतीय राजसत्ता पूर्णतः निरंकुश नव्हती. अत्याचारी जुलुमी सर्वकष राजाला पदच्यूत व्हावे लागल्याची उदाहरणेही तत्कालीन वाढ्मयातून मिळतात. प्रजाहितदक्ष अशा राजसत्ता वेदकाळात अस्तित्वात होत्या. राजाच्या प्रशासनावर अनेक अंकूश होते म्हणूनच की काय या राजसत्ता निरंकुश बनल्या नाहीत.

(८) प्राचीनतम राजे आणि राजधराणी

इजिस, ग्रीस, रोम यांसारख्या प्राचीन संस्कृतींनी आपल्या प्राचीनतम इतिहासाच्या स्मृती दंतकथांच्या रूपाने जोपासल्या. प्राचीनतम भारतीय इतिहासातील राजांच्या आणि राजधराण्यांचा स्मृतीही अशाच दंतकथांतून, पौराणिक कथांतून

जागवलेल्या दिसतात. लोकवाढ्मयातून जोपासलेल्या या स्मृती गेली हजारो वर्षे लोकमानसात जिवंत आहेत. या स्मृतीच्या वास्तव अस्तित्वाचे इतर पुरावे मिळालेले नसले तरीही हा इतिहास जागवला जातो. जगात इतरत्रही अशीच मानसिकता दिसते.

(९) मनुवैवस्वत

पुराणांनी आणि इतर लोकस्मृतींनी जागवलेल्या या इतिहासाचा प्रारंभ मनुवैवस्वत या राजापासून होतो. भारतीय इतिहास परंपरेतला हा पहिला राजा. इक्षवाकु आणि इला ही या मनुवैवस्वत राजाची अपत्ये. अयोध्या ही नगरी अनेक घटनांची साक्षीदार राहिली. इला या राजकन्येच्या घराण्यात नहु आणि सप्राट यथाती होऊन गेले. यथातीच्या स्मृती प्राचीन संस्कृत वाढ्मयानेही जोपासल्या.

(१०) राजा भरत

याच काळात विर्दह, वैशाली, काशी, अंग, वंग, कलिंग, पुंड्र अशी अनेक लहान मोठी राज्ये उदयाला आली. पौरवांचे राज्य राजा दुष्यंताच्या कर्तृत्वाने बहरले. दुष्यंत-शकुंतलेचा पुत्र भरत हा प्राचीनतम इतिहासातील पहिला श्रेष्ठतम सप्राट. भरत हे नामाभिधान या भरत राजाच्या नावावरून रूढ झाल्याचे मानले जाते. भरताच्या राजघराण्यातील हस्तिन या राजाने हस्तिनापूर वसवले. दरम्यानच्या काळात अयोध्येचे राज्य पुन्हा प्रबळ बनले. भगीरथ राजाने अयोध्येचा प्रभाव वाढवला. राजा दिलीपच्या काळात अयोध्या ही कोशल राज्याची राजधानी बनली. या अयोध्येचे सातत्य रामायण काळापर्यंत कायम राहिले. राजा रघु, अज, दशरथ आणि राम हे अयोध्येतील प्रमुख आणि ख्यातकीर्त राजे.

(११) मगधनृपती बृहद्रथ

अयोध्येच्या परिसरात सुर्यवंशी राजघराणे भरभराटीला आले आणि रामायणासारख्या महाकाव्याचा नायक राम याचे रामराज्य तेथे अवतरले. त्यानंतरच्या कालखंडात यादवांचा प्रभाव वाढत गेला. मथुरेत अंधकाचे तर द्वारकेत वृष्णींचे राज्य उदयाला आले. हस्तिनापुरात पौरवाचे वर्चस्व राहिले. राजा वसूने चेदी, मगध आणि मत्स्य या राज्यांना पराभूत केले आणि हस्तिनापूरची सत्ता प्रबळ बनवली. याच घराण्यातल्या बृहद्रथाने मगध हे आपले नवे सत्ताकेंद्र विकसित केले. पिरीब्राज ही राजधानी बनली. याच राजघराण्यातील जरासंधाने राज्यविस्तार केला आणि मगध राज्याच्या सीमा विस्तारल्या. मथुरेचा कंस त्याचा मांडलीक बनला.

(१२) महाभारतकालीन राज्ये

याच काळात मथुरेत भोजराजाची सत्ता विकसित झाली. जरासंधाने त्यांना पराभूत केले आणि भोजराजे गुजराथेत

द्वारकेच्या परिसरात स्थिरावले. कृष्ण द्वारकेचा राजा झाला. हस्तिनापूरचे सत्ताकेंद्र कौरवांच्या उदयाने पुन्हा एकदा प्रभावी बनले. प्रातीप आणि शंतनुराजांनी सत्ता प्रभावी बनवली. यात राजधराण्यातील पण्डु आणि धृतराष्ट्र हे दोघे ख्यातकीर्त राजे. धृतराष्ट्राचे दुर्योधनादी शंभर पुत्र आणि पण्डुचे पाच पांडव यांच्यातला संघर्ष म्हणजे महाभारत युद्ध. उत्तरभारतातील पहिला लक्षणीय असा सत्ता संघर्ष. मत्स, चेदी, काशी, कोशल, पांचाल, मगध अशी अनेक राज्ये या युद्धात सहभागी झाली. त्याशिवाय उत्तर भारतातील, पंजाबातील आणि दख्खन पठाराच्या उत्तरेकडील अनेक राज्ये कौरवाच्या बाजूने या युद्धात लढली. महाभारत युद्धानंतर युधिष्ठिर हा कुरु सप्राट बनला. वासुदेव कृष्णाच्या कृष्णनीतीने नवे साप्राज्य साकारले. अर्जुन, परीक्षित यासारख्या पांडव नृपतीनी उत्तर भारतातील सत्ता प्रबल बनवला.

परीक्षित राजानंतर होऊन गेलेल्या तीस राजांची नावे पुराण ग्रंथातून नोंदवलेली आढळतात. या राजांपैकी “उदयन राजा” सारख्या काही राजांच्या स्मृती संस्कृत वाडमयाने, कथा-काव्य नाटकांतील प्रमुख व्यक्तिरेखांच्या रूपात जागवल्या आणि त्यांचे इतिहासिक वास्तव सिद्ध केले. पार्श्वांतर सारख्या पाश्चात्य पंडितांनी लोकवाड्यमयाने जागवलेल्या या इतिहासाचे परिशीलन करून मनुवैवश्वतापासून ते राजा उदयनापर्यंतचा सलग इतिहास रेखाटला आहे. दंतकथांनी जागवलेल्या या इतिहासातील राम आणि कृष्ण या राजांनी भारतीय समाजमनाला सातत्याने मोहित केले.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (X) वा (✓) अशी खूण करा.

- (१) भारताच्या इतिहासाचा प्रारंभ हडप्पा संस्कृती कालखंडापासून मानला जातो. ( )
- (२) हडप्पा संस्कृती अत्यंत प्रगत व नागरी रूप धारण करणारी होती. ( )
- (३) प्राचीन भारतीय राजकीय संरचन आणि त्यातील स्थित्यंतरे ऋग्वेद कालखंडापासून उभारता येतात. ( )
- (४) ऋग्वेदकालात अनेक टोळीराज्ये अस्तित्वात होती. ( )
- (५) ऋग्वेदकाळातील टोळ्यांत कधीही संघर्ष झाला नाही. ( )
- (६) ऋग्वेदकाळीन टोळ्यांत राजाला फारसे महत्त्व नव्हते. ( )
- (७) उत्तरवेदकाळात टोळीराज्यांतील संघर्ष वाढून सत्तेचे धृतीकरण होत गेले. ( )
- (८) वेदकाळातील वाडमयात राजा कसा निर्माण झाला असावा याविषयी तर्कशुद्ध विचार आढळत होते. ( )
- (९) मनुवैवस्वत हा भारतीय इतिहास परंपरेतला पहिला राजा होता. ( )

प्राचीन भारत : राजकीय स्थित्यंतरे : ४

(१०) अयोध्येच्या परिसरात सुर्यवंशी घराने भरभराटीला येऊन श्रीरामाचे रामराज्य अस्तित्वात आले. ( )

१.२.२ बौद्धकाळातील राजकीय स्थित्यंतरे

प्राचीनतम काळापासून भारतात टोळीराज्ये, राजसत्ताक गणराज्ये आणि महाजनपदे अस्तित्वात होती. राजकीय संरचनेवर मुख्यत: राजसत्ताक पद्धतीचाच प्रभाव होता. अपवादात्मक अशी काही गणराज्ये होती, पण ती तुरळक स्वरूपात. राजसत्ताक पद्धतीचा राज्यामध्येही प्रारंभी सभा, समिती यांसारख्या लोकप्रतिनिधीगृहांना महत्त्व होते. परंतु जसजशी राजसत्ता प्रबल बनत गेली, राज्ये विस्तारत गेली, सत्तासंघर्ष वाढला तसेतसे सत्तेचे केंद्रीकरण होत गेले. सभा आणि समितीचे महत्त्व कमी होत गेले. राजा, पुरोहित, राजाच्या मंत्रिमंडळाचे रत्नीमयांना महत्त्व येत गेले. सर्व सत्ता राजाच्या ठायी केंद्रित झाली. हीच परिस्थिती महाभारत युद्धानंतर ही इसवी सन पूर्व द्व्या शतकापर्यंत कायम राहिलेली दिसते.

(१) बौद्धकाळ

इसवी सन पूर्व द्वे शतक हे जगाच्या इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण कालखंड. बुद्धप्रमाण्याचे आणि तत्त्वचिंतनाचे युग म्हणूनच खेरे तर हा कालखंड ओळखला जावा. चीनमध्ये कन्फुशियस आणि लाओत्से या तत्त्ववेत्यांनी प्रस्थापित धर्मविचारांना बाजुला सारून नवे तत्त्वचिंतन केले. अशाच प्रकारचे स्वतंत्र प्रज्ञेची अभिव्यक्ती जागवणरे आणि प्रस्थापित विचार नाकारणे तत्त्वचिंतन पॅलेस्टाईनमध्ये अमर्स आणि इसाया या उभयतांनी प्रतिपादीले. भारतातही याच कालखंडात प्रस्थापित आत्मवादी तत्त्वचिंतन, ब्रह्मवादी विचार नाकारून नवा तत्त्वविचार देणारे तत्त्वज्ञान सिद्धार्थ गौतम बुद्ध आणि वर्धमान महावीर या महामानवांनी मांडले. गौतम बुद्धांच्या तत्त्वचिंतनाने एक नवे युग अवतरले म्हणूनचे हा कालखंड बौद्धकालखंड म्हणूनच रास्तपणे संबोधला जातो. तत्त्वचिंतनाच्या पातळीवर जसे स्थित्यंतर या कालखंडात घडून आले तसेच राजकीय संरचनेच्या क्षेत्रातही घडले.

(२) राजकीय स्थित्यंतराचे स्वरूप

ऋग्वेदकाळापासून राजसत्ताक पद्धतीची टोळी राज्ये आणि कवित काही गणराज्येही भारतात अस्तित्वात होते. या राज्याचे अस्तित्व थेट महाभारत काळापर्यंत शोधता येते. महाभारत युद्धापर्यंतच्या कालखंडात राजसत्ताक पद्धतीच्या संरचनेचा प्रभावच अधिक्याने होता. हा प्रभाव बौद्धकाळाच्या प्रारंभापर्यंत कायम असल्याचे दिसते. बौद्धकाळात राजकीय स्थित्यंतराची चाहूल लागते. हे स्थित्यंतर राजसत्ताक पद्धतीच्या संरचनेकडून गणराज्य पद्धतीच्या संरचनेकडे जाणारे आहे.

वेदवाह्मयापासून रामायण, महाभारतासारख्या महाकाव्यांतून तत्कालीन राजनीतीचे प्रतिबिंब उमटलेले आढळते. तसेच इसवी सन पूर्व द्व्या शतकापासूनच्या राजनीती विचाराचे आणि राजकीय संरचनेचे प्रतिबिंब बौद्धग्रंथातून उमटलेले आहे. त्यातून राजसत्ताक टोळी राज्यांचा प्रभाव कमी होत गेलेला दिसतो. गणराज्यात्मक संरचना असलेली टोळीराज्ये प्रभावी बनलेली दिसतात. ही गणराज्ये बौद्धकाळात उदयाला आली. पुढे दोन चारशे वर्षे त्यांचे अस्तित्व जाणवते. पाणिनी या प्राचीन व्याकरणतज्ज्ञाच्या अष्टाध्यायी या ग्रंथातून महाजनपदावर आणि गणराज्यांवर राजाचे प्रभुत्व नव्हते. अशी राजाविरहित राज्ये बौद्धकाळात अनेक होती. लहानमोठी गणराज्ये होती. महाजनपदे असलेली लहान-मोठी टोळी राज्ये होती. गणराज्यांनाच संघराज्य म्हणूनही संबोधीले जात असे. राजसत्ताक राज्यांनी या काळात महाजनपदाचे स्वरूप धारण केले होते.

(३) प्रभुसत्तेचा अभाव

बौद्धकाळातील राजकीय संरचनेचे स्वरूप लक्षात घेता हे स्पष्टपणे जाणवते की विस्तृत प्रदेशावर शासन करणारी अशी प्रभुसत्ता अजून अस्तित्वात आलेली नाही. उत्तर भारतात तरी अशी परिस्थिती आहे. अनेक लहान-मोठ्या राज्यांमध्ये उत्तर भारत विभागला गेलाय. दक्षिण भारतातल्या आणि विशेषत: दख्खन पठारावरच्या प्रदेशाचे स्वरूप तर केवळ प्रचंड घनदाट जंगलाचे आहे. क्वचित काही टोळीराज्ये या पठारावरही असावीत. उत्तरभारतातल्या या लहान मोठ्या राज्यांमध्ये सतत संघर्ष चालू असावा. या संघर्षातून गणराज्ये प्रभावी बनत गेली. गणांचा आणि संघांचा प्रभाव वाढत गेला. लोकांचा सहभाग असलेली राज्ये भरभराटीला आली.

(४) गणराज्यांचा प्रभाव

प्राचीन भारतीयांच्या राजकीय इतिहासाचा आढावा घेताना आणि राजकीय स्थित्यंतरे नोंदवताना बौद्धकाळातील गणराज्याचा वाढता प्रभाव लक्षणीय ठरतो. उत्तर भारतात अशी गणांची राज्ये होती. या राज्यात राजा नसायचा. अशी राजा विरहित अनेक राज्ये उत्तर भारतात असल्याची नोंद अवदानशतक या ग्रंथातून आढळते. उत्तर भारतातून दख्खन पठारावर आलेले काही व्यापारी ही माहिती देतात अशा स्वरूपाची नोंद आहे. सर्वांत महत्त्वाचे गणराज्य कपिलवस्तुच्या शाक्यांचे होते. त्याच्या खालोखाल वैशालीच्या लिंच्छवी गणराज्याला महत्त्व होते.

गणराज्यातले सारे निर्णय संथागरातील चर्चेंअंती होते. बौद्ध जातक कथातून संथागरातील चर्चेंचे आणि एकूण गणराज्याच्या स्वरूपाचे काही संदर्भ येतात. गणराज्यातील संथागर प्रतिनिधींना 'राजे' म्हणून संबोधले जाई. लिंच्छवींच्या संथागरात ७७०७ राजे होते असा उल्लेख जातक कथेतून येतो.

ही राजकीय संरचना काही प्रमाणात अँथेन्समधील राजकीय संरचनेसाठी होती.

(५) राजसत्तेपासून लोकसत्तेकडे संक्रमण

प्राचीनतम काळातील टोळ्यांची अधिसत्ता संपून टोळ्यांची राज्ये अस्तित्वात आली. राजाच्या हाती सारी सत्ता केंद्रित झाली. अशी राजसत्ताक पद्धतीची अनेक राज्ये एकेकाळी भारतात अस्तित्वात होती. बौद्धकाळातील राजकीय संरचनेत राजसत्तेकडून सत्ता लोकसमूहाकडे, गणांकडे संक्रमित होत असलेली दिसते. संथागरातील सारे निर्णय चर्चेंअंती बहुमताने घेतले जात. राजाज्ञांची जागा गणाज्ञांनी घेतली. सारे निर्णय संधातील गणांनी घेतलेले असत. लोकसत्ता हा शब्द आधुनिक काळात ज्या व्यापक अर्थांनी वापरला जातो तेवढा व्यापक अर्थ प्राचीन लोकसत्तेला कदाचित नसेल. पण सत्तेचे संक्रमण व्यष्टीपासून समर्थीकडे होण्याची प्रक्रिया बौद्ध काळात सुरु झाली होती हे निर्विवाद ठरावे.

(६) गणराज्यांचे लोकशाही स्वरूप

त्या काळातली गणराज्ये कशी होती, त्याचे स्वरूप लोकशाहीच्या संकल्पनेशी कितपत मिळतेजुळते होते याचे स्पष्टीकरण सिद्धार्थ गौतम बुद्ध आणि आनंद यांच्यामधील संवादातून मिळते. वृजी गणराज्याबद्दल बोलताना सिद्धार्थ गौतम बुद्ध आनंदला सांगताहेत की जोपर्यंत वृजी गणराज्यातील संथागरात लोक एकत्र येतात, एकदिलाने, एकमताने सांघिक निर्णय घेतात आणि त्या निर्णयानुसार वागतात, जोपर्यंत वृजी संघात वरिष्ठांचा, वयस्कर गणांचा आदर केला जातो, त्याच्या विचारांना महत्त्व दिले जाते तोपर्यंत वृजी संघाची भरभराटच होत राहील. हा संवाद महापरिनिर्णयासुत्रात आहे. या संवादातून गणराज्याचे लोकशाही स्वरूप स्पष्ट होते. बहुमताने निर्णय घेणे, लोकमताचा आदर करणे, ज्येष्ठांचा सन्मान राखणे या सर्व गोष्टी बौद्धकाळीन गणराज्यात होत्या.

संथागरातील चर्चेंसाठी सभा किंवा समितीसारख्या लोकप्रतिनिधीगृहातील निर्णय प्रक्रियेसाठी देखील काही नियम निश्चित करण्यात आले होते. हे नियम आजच्या लोकशाही प्रक्रियेसारखेच आहेत हे लक्षात घ्यावे. सामूहिक निर्णय घेताना किंवा एखादे विधेयक पास करून घेण्यापूर्वी विधेयकाचा मसुदा लोकांसमोर मांडणे, त्या तीन वेळा वाचन होणे, दरम्यान आलेल्या सूचनांचा विचार होणे आणि अंतिमत: ते विधेयक संमत होणे ही प्रक्रिया त्या काळात रुढ होती. आजच्या विधानसभेत आणि लोकसभेतही हीच निर्णय प्रक्रिया आजही रुढ आहे. मतदानासाठी आणि मतमोजणीसाठी देखील विशेष नियम त्या काळातही रुढ होते. मतदानासाठी विशेष मतपत्रिका असत आणि मतदान प्रक्रियेवर नियंत्रण ठेवणारा स्वतंत्र अधिकारीही नेमला जाई. सभेच्या गणपूर्तीचा विचार होई. बुद्धघोषाच्या लिखाणातून हे सर्व बारकावे नोंदवलेले

आढळतात. अनेक बौद्धग्रंथांतून आणि महाभारतातील शांतीपर्वातूनही गणराज्यांचे वर्णन येते. त्याआधारे डॉ. काशीप्रसाद जयस्वाल, डॉ. घोषाल, डॉ. आळतेकर या आधुनिक इतिहासकारांनी प्राचीन भारतीय राजनीतीचे विस्ताराचे विवेचन केले आहे. प्रजातंत्र पद्धतीचा आणि गणराज्यांचा वारसा प्राचीन भारतीयांकडून आधुनिक भारतीयांना लाभला आहे आणि भारतीय मानसिकता ही सामर्थीचा विचार करणारी, सांधिक भावना बालगणारी आहे हे वरील इतिहासकारांनी प्रतिपादीले आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ?

पुढील विधानांत गाळलेल्या जागी योग्य शब्द भरा.

- (१) इसवीसन पूर्व द्वे शतक हे ..... व ..... चे युग म्हणून ओळखले जाते.
- (२) चीनमध्ये ..... व ..... यांनी प्रस्थापित धर्मविचारांना बाजुला सारून नवे तत्त्वचित्तन केले.
- (३) भारतात ..... व ..... यांनी प्रस्थापित आत्मवाद तत्त्वचित्तन, ब्रह्मकाळी विचार सारून नवे तत्त्वविचार दिले.
- (४) गणराज्ये ..... काळात उदयाला आली.
- (५) गणराज्यातील सारे निर्णय ..... च्या चर्चेअंती होत.

१.२.३ प्रमुख गणराज्ये आणि सोळा महाजनपदे

बौद्धकाळात अनेक स्वतंत्र टोळीराज्ये होती. इतरही प्रकारची राजसत्ताक आणि लोकसत्ताक राज्ये होती. इसवीसन पूर्व द्व्या शतकातल्या भारतातील राजकीय स्थितीचे अत्यंत स्पष्ट असे विवेचन महापरिनिर्वाणसूत्र या बौद्धग्रंथातून आढळते. किंवद्दना भारतातील राज्यांचे स्वरूप, राज्यांची नावे, त्याच्या सीमा, शेजारची राज्ये, राज्यावर शासन करणारे प्रशासक या सान्या तपशीलाची नोंद सदरील बौद्धग्रंथ करतो. यापूर्वीच्या ग्रंथांमधून देखील, अगदी त्रिवेदापासून ते रामायण-महाभारत ग्रंथापर्यंत राज्यांचे उल्लेख येतात, परंतु महापरिनिर्वाणसूत्र या ग्रंथातील उल्लेख अधिक स्पष्ट आहेत. त्याआधारे प्राचीन भारतातील राजकीय स्थितीचे पहिले चित्र रेखाटता येते.

(१) इसवीसन पूर्व द्व्या शतकातील राजकीय स्थिती

सिद्धार्थ गौतमबुद्धांच्या जन्मापूर्वी काही काळ उत्तर भरतात काही प्रबल अशी महाजनपदे उदयाला आली. या महाजनपदांची माहिती अंगुत्तरनिकाय, दिघनिकाय या निकाय ग्रंथातून, दीपवंश आणि महावंश या महाकाव्यातून आणि महापरिनिर्वाणसूत्र या ग्रंथातून आढळते. हा तपशील इतका

विस्ताराने मिळतो की त्याआधारे इसवीसन पूर्व द्व्या शतकातील भारताच्या राजकीय स्थितीचे स्पष्ट चित्र रेखाटता येते. उपलब्ध माहितीच्या आधारे तत्कालीन भारतात एकूण १६ महाजनपदे, काही गणराज्ये आणि टोळीराज्ये होती. या राज्यांपैकी अनेकांनी बौद्धधर्म स्वीकारला होता. या राज्याराज्यांमध्ये कधी तणावाचे तर कधी सलोख्याचे संबंध असत. सत्ता संघर्षही होताच.

(२) प्रमुख गणराज्ये

दीर्घनिकायातील उल्लेखानुसार, तत्कालिन भारतात अनेक गणराज्ये अस्तित्वात होती. त्यापैकी कपिलवस्तूचे साक्य, पावाचे मल, कुशीनगरचे मलव, वैशालीचे लिंच्छवी, मिथिलेचे विदेह, रामग्रमचे कोलिय, कलकप्पचे बुलीस, केसापुत्तचे कालाम आणि पिपलीवनचे मोरीय, ही प्रमुख उल्लेखनीय गणराज्ये होत. पणिनीच्या अष्टाध्यायीतूनही या गणराज्यांचे संदर्भ येतात आणि त्यांच्या अस्तित्वाचा पूरक पुरावा मिळतो. गणराज्यांना संघ किंवा गण म्हणून संबोधिले जाई.

पणिनीने उल्लेखलेली गणराज्ये म्हणून क्षुद्रक, मालाव, अंबस्थ, हस्तीनायन, प्रकण्व, मधुमन्त, वसाती, भग्न, सिबी, अशवायन, अशवकायन या गणराज्यांची नोंद करावी लागेल. ही गणराज्ये आणि इतर काही टोळीराज्ये इसवीसन पूर्व सहाच्या शतकात उदयाला आली. त्यांचे अस्तित्व पुढील तीन चारशे वर्षे सातत्याने टिकून असलेले दिसते. मॅसिडोनियाचा राजा अलेक्झांडरने भारतावर इसवीसन पूर्व चौथ्या शतकात आक्रमण केले. त्याच्या या आक्रमणाचा सविस्तर वृत्तान्त ग्रीक इतिहासकारांनी नोंदवला आहे. या वृत्तांतातून वर उल्लेखलेली अनेक गणराज्ये व त्यांनी ग्रीकांशी लढताना दाखवलेले शौर्य वर्णिलेले आहे.

प्राचीन ग्रीक इतिहासकारांनी मल्लवाचा उल्लेख मलांय. अंबस्थाचा अबस्टनॉय, हस्तीनायनांचा अस्टकेनॉय, सिबीचा सिबाय, अशवकायनांचा अस्सकेनॉय या अपभ्रंशस्तपात केला आहे. परंतु या उल्लेखामुळे गणराज्याचे सातत्य जसे स्पष्ट होते तसेच भारतीय वाढमधीन परंपरेतील ऐतिहासिक संदर्भातील वास्तवही प्रस्थापित होते.

पणिनीच्या अष्टाध्यायीत 'न्यास' नावाच्या जनपदाचा उल्लेख येतो. हे जनपद गणतंत्र पद्धतीचे होते आणि गणाध्यक्षाच्या देखरेखीखाली या जनपदाचा कारभार पाहिला जाई. त्याची गणसभा तीनशे सदस्यांची होती. काही जनपद गणराज्यांच्या घटना तर प्राचीन स्पार्टातील राज्यघटनांसारख्या होत्या. स्ट्रॉबो हा प्राचीन पाश्चात्य इतिहासकार ५०० प्रतिनिधी सभा असलेल्या भारतातील एका जनपदाचा उल्लेख करतो.

(३) ग्रीक इतिहासकारांनी उल्लेखलेली राज्ये

स्ट्रॉबोशिवाय एरियन आणि क्युरिटस या ग्रीक इतिहासकारांच्या लिखाणातूनही भारतातील जनपदांचे आणि

गणराज्यांचे उल्लेख येतात. हे इतिहासकार 'अलेकझांडरच्या आक्रमणाच्या वेळी त्याच्या बरोबर भारतात येऊन गेले होते. काहींनी ग्रीक सैनिकांकडून माहिती मिळवली व ती नोंदवली. एरियन च्या नोंदीनुसार उत्तर भारतात हैकासिसच्या पूर्वेला असंख्य गणराज्ये होती. क्लीन्ट्स क्लृप्टन्स या प्राचीन ग्रीक इतिहासकाराने तर भारतातील एका प्रचंड अशा गणराज्याचा उल्लेख "सद्राकै" या नावाने केला आहे. या गणराज्याच्या सैनिकी सामर्थ्याचा संदर्भ देताना तो लिहितो की या गणराज्यात साठ हजाराचे पायदळ, सहा हजाराचे घोडदळ आणि पाचशेचे रथदळ होते. या गणराज्याने आणि इतर अनेकांनी ग्रीकांच्या आक्रमणाला थोपवण्याचा अटोकाट प्रयत्न केलाय. ग्रीक आक्रमणाला तोंड देणारी उत्तर भारतातील बहुसंख्य राज्ये गणराजे व जनपदे होती.

(४) साक्य आणि लिंच्छवी गणराज्ये

बौद्धवाङ्मयातून कपिलवस्तूच्या साक्य गणराज्याविषयीची विचाराने माहिती नोंदविलेली आढळते. साक्य गणराज्यात "संघसभा" हीच सर्वोच्च अशी यंत्रणा होती. या गणसभेत तरुण आणि वृद्ध, अनुभवी, जुने आणि नवे अशा सर्वांचा समावेश असे. सारे निर्णय चर्चेअंती बहुमताने घेतले जात. विशिष्ट कालमयदिसाठी निवडलेला प्रमुख या गणसभेचा अध्यक्ष 'गणाधिपती' असे. वैशालीच्या लिंच्छवी गणराज्याची संरचनाही अशाच स्वरूपाची होती. गणराज्याचा एक संघ वृजीसंघ म्हणून ओळखला जाई. हाही गणराज्यसंघ अत्यंत प्रभावी अशा गणराज्यांच्या रूपात अनेक शतके अस्तित्वात होता. त्याशिवाय मल्लांचे गणराज्यही उल्लेखनीय होते.

(५) सोळा महाजनपदे

बौद्धग्रंथापैकी अंगुत्तरनिकाय, निदेश, विनयपिटक आणि महावस्तू या ग्रंथांमधून सोळा महाजनपदांची नावे उल्लेखलेली आढळतात. महाजनपदांमध्ये राहणाऱ्या लोकांच्या टोळीनामावरून ही महाजनपदे ओळखली जात असावीत. कित्येकदा प्रदेशनामावरून देखील महाजनपदांची नावे रूढ झालेली दिसतात. बौद्धग्रंथातून जसा या महाजनपदांचा उल्लेख येतो तसाच जैनभगवतीसूत्र या ग्रंथातूनही सोळा महाजनपदे उल्लेखिली जातात. हाच ग्रंथ व्याख्याप्रज्ञापती या नावाने देखील प्रसिद्ध आहे. महागोविंदसुत्रातून आणि पुराणग्रंथातून देखील महाजनपदांचे संदर्भ आढळतात. या सर्व ग्रंथांतील उल्लेखांच्या संदर्भात एका बाबतीत एकावाक्यता आहे ती म्हणजे या सर्वच ग्रंथातून १६ महाजनपदांचे उल्लेख आहेत. सोळा ही संख्या सर्वच ग्रंथातून समान येते. पण महाजनपदांच्या सोळा नावाबाबत मात्र या ग्रंथातून मतभिन्नता आहे. ही नावे सर्वग्रंथातून सारखी नाहीत.

एकतर भिन्न काळात या नोंदी झालेल्या असाव्यात त्यामुळे दरम्यानच्या काळात काही महाजनपदे आपले महत्त्व

हरवून बसली. काहींनी नव्याने महत्त्व प्राप्त केले असावे. त्यामुळे नावांच्या नोंदीत भिन्न भिन्न नावे आली. नोंद करणाराना उपलब्ध माहिती कमी-अधिक प्रमाणात मिळाली त्यामुळेही हा फरक असेल. अर्थात हा फरक काही किरकोळ नावांबाबत आहे, प्रमुख महाजनपदांची नावे सर्वच ग्रंथातून सारखीच आहेत हे मात्र खरे.

(६) अंगुत्तरनिकायातील महाजनपदे

अंगुत्तरनिकाय या बौद्धग्रंथाप्रमाणे पुढील १६ महाजनपदे इसवीसन पूर्व द्व्या शतकात अस्तित्वात होती.

- (क) अंग (ख) मगध (ग) काशी (घ) कोशल
- (च) वृजी (छ) मल्ल (ज) चेदी (झ) वत्स (ट) कुरु
- (ठ) पांचाल (ड) मत्स्य (ढ) सुरसेन (ण) अवंती (त) गांधार
- (थ) कंबोज (द) अश्मक

दिघनिकायात हीच महाजनपदे संयुक्तपणे उल्लेखिली जातात. जसे काशी-कोशल, वृजी-मल्ल, चेदी-वत्स, कुरु-पांचाल, मत्स्य-सुरसेन, वैरै वैरै.

(७) महाजनपदाच्या भौगोलिक सीमा

महाजनपदाच्या स्वरूपात उल्लेखिलेली ही राज्ये उत्तर भारतात नेमकी कुठे होती? त्यांच्या या स्थान निश्चितीचा ही यशस्वी प्रयत्न काही संशोधकांनी केला आहे. त्या अनुसार बहुतांश महाजनपदे उत्तर भारतात विहार, उत्तर प्रदेश आणि मध्यप्रदेशात होती. केवळ एक महाजनपद आपल्या महाराष्ट्रात नव्हे मराठवाड्यात गोदाखोन्यात होते. महाजनपदांच्या भौगोलिक सीमा, सीमावर्ती भागातली इतर राज्ये, जनपदातील महत्त्वाची नगरे या सर्व गोर्धेचे तपशील तत्कालीन ग्रंथातून आढळतात. त्याआधारे ही सोळा महाजनपदे नेमकी कुठे होती हे आपण अभ्यासणार आहोत.

(क) अंग

जैनप्रज्ञापना या ग्रंथातून अंग-वंग अशा दुहेरी जनपदाचा उल्लेख येतो. सध्याच्या बिहारमधील भागलपूर आणि मोधीर जिल्हांच्या परिसरात चंपा नदीच्या तीरावर हे अंग महाजनपद वसलेले होते. चंपा नद्यांच्या संगमावरची ही नगरी मालिनी या नावानेही ओळखली जाई. मालिनी किंवा चंपा हे तत्कालीन व्यापारी शहरही होते. सुवर्णद्वीपाशी त्यांचा व्यवहार चाले. चंपाशिवाय अस्सपुरा आणि भद्रिया ही शहरे देखील प्रसिद्ध होती.

(ख) मगध

अंग जनपदाच्या पश्चिमेला चंपा नदीच्या पश्चिम किनाऱ्यावर मगध जनपदाची हृद सुरु होई. गंगेच्याही किनाऱ्यावरच मगध वसले होते. पाटलीपुत्र, राजगृह यासारख्या प्रसिद्ध नगरी या महाजनपदाचे वैभव मानल्या गेल्या. गंगेच्या आणि इतर उपनद्यांच्या पाण्याची मगध जनपदाची जमीन

सुजलाम् सुफलाम् झालेली होती. सोन, चांडक आणि घोग्रा नद्यांच्या काठावर हे जनपद विसावले होते. प्राचीन भारतातील वैभवशाली साम्राज्य प्रस्थापिण्याची ईर्षा हे जनपद बाळगून होते.

(ग) काशी

वरुण आणि अशी या नद्यांनी वेढलेली नगरी वाराणसी ही काशी जनपदाची राजधानी. आधुनिक बनारस च्या परिसरात आजही या काशीच्या पाऊलखुणा आढळतात. जातक कथातील उल्लेखानुसार काशीचे हे जनपद प्रचंड विस्तारलेले होते. गंगेच्या काठावर वसलेल्या या जनपदाचा कोशलांसी, अंग या जनपदाशी आणि मगधाशीही सतत संघर्ष चालू असे.

(घ) कोशल

सध्याच्या अयोध्येच्या परिसरात बौद्धकाळात कोशलजनपद होते. सदानीरा म्हणजे गंडकनदी आणि सर्पिंका नदी यांच्या मध्ये हे राज्य वसले होते. उत्तरेकडे नेपाळी पहाडी प्रदेशापर्यंत या राज्याचा विस्तार होता. शरयू ही या राज्यातली मोठी नदी. या नदीने राज्यांची विभागणी उत्तर कोशल आणि दक्षिण कोशल अशा विभागात केलेली. श्रावस्ती ही उत्तर कोशलाची राजधानी, तर कुशावती ही दक्षिण कोशलाची. याशिवाय अयोध्या साकेत, किंतागीरी ही आणखी काही नगरे या जनपदात होती. सिद्धार्थ गौतम बुद्धाच्या समकालीन असलेला कोशलाचा राजा प्रसेनजित हा तत्कालीन भारतातला एक श्रेष्ठ नृपती होय. प्रसेनजितवर सिद्धार्थ गौतम बुद्धांचा आणि त्यांच्या तत्त्वचित्तनाचा मोठा प्रभाव होता. बौद्ध वाद्यमयातून प्रसेनजितसंबंधी अनेक संदर्भ आढळतात.

(च) वृजी

वृजी जनपद हे खेरे तर ९ जनपदांचा संघ होता. या वृजी संघजनपदातील राज्यांपैकी विदेह, लिंच्छवी, ज्ञात्रिक आणि वृजी ही महत्वाची जनपदे. वैशाली ही या वृजीसंघाची राजधानी. आजच्या विहार प्रांतातील मुऱळफरपूर जिल्ह्यात ही वैशाली नगरी होती. वैशालीच्या अनेक पाऊलखुणा आजही त्या परिसरात आढळतात रामायण काळापासून वैशालीचे अस्तित्व दिसते. त्या काळात वैशाली ही उत्तम पुरी होती. सुंदर शहर होते. विदेहाची राजधानी मिथिला ही या वृजीसंघातली आणखी एक उत्तम पुरी. नेपाळ सीमेवर जनकपुरी परिसरात मिथिलेचे अवशेष आढळले आहेत. ज्ञात्रिकांचे राज्यही असेच भरभराटीला आलेले संघराज्याचे घटक राज्य होते. या ज्ञात्रिकांच्या वंशात महावीरांचा जन्म झाला.

(छ) मल्ल

मल्ल हेदेखील वृजीसारखा ९ राज्यांचा संघ असलेले महाजनपद होते. रामायण-महाभारत काळापासून 'मल्ल' या राज्याच्या अस्तित्वाचा माग काढता येतो. अंग, वंग, कलिंग

सोबत महाभारत मल्ल राज्याचाही उल्लेख आहे. बौद्धकाळात मल्लांच्या नऊ राज्यांपैकी कुशीनर आणि पावा येथील राज्ये प्रमुख होती. भोगनगर, जंबुग्राम, अनुपिया, ही मल्लसंघ जनपदातली उल्लेखनीय शहरे, भद्रशाल जातक, (जातक क्र. ४५६) कुश जातक (जातक क्र. ५३१) यां जातक कथांतून मल्ल राज्याविषयीचे अनेक संदर्भ येतात. या संघातील सारेच जनपती 'राजे' म्हणवले जात. मल्लांच्या प्रवेशात जैन आणि बौद्ध धर्मांचा लक्षणीय प्रभाव होता.

(ज) चेदी

यमुनातीरावर आजच्या बुंदेलखंड परिसरात चेदींचे जनपद होते. कुरु आणि वत्स या जनपदांच्या मध्ये यमुनाकाठी असलेले हे राज्य एक प्राचीनतम् टोळीराज्य. सुक्रितमती ही त्यांची राजधानी. सुक्रितमती किंवा सोश्थीवतीनगर या नारीचे अस्तित्व महाभारत काळापासून असल्याचे दिसते. या चेदींनी कलिंग परिसरातही राज्य स्थापिले होते. त्याचा संदर्भ हाथीगुंफा शिलालेखात येतो.

(झ) वत्स

यमुनातीरावरील आणखी एक जनपद म्हणजे हे वत्स. कौसांबी ही या जनपदाची राजधानी. वत्स जनपदाच्या पूर्वेतिहासही महाभारतकाळापर्यंत मागे जातो. कुरुवंशीय टोळ्या वस्त जनपदात स्थलांतरित झाल्याचे संदर्भ मिळतात. बौद्ध काळात आणि विशेषतः सिद्धार्थ गौतम बुद्धाच्या समकाळात वस्त जनपदाच्या प्रमुखपदी राजा उदयन होता. या उदयनाचा आणि अवंतीच्या प्रद्योत राजाचा सतत संघर्ष चाले. दोघांच्या राज्यांच्या सीमा एकमेकांच्या राज्यांना भिडत होत्या.

राजा उदयनाचे व्यक्तिमत्त्व इतके विलोभनीय होते आणि त्याच्या आयुष्यात एवढ्या चमत्कृतीपूर्ण घटना घडल्या की तत्कालीन संस्कृत नाटकातून त्याची व्यक्तिरेखा चित्तातली गेली. भासांच्या 'स्वप्नवासवदता' या नाटकातली प्रमुख व्यक्तिरेखा उदयन हाच आहे. हर्षचरित प्रियदर्शिकेत आणि रत्नावलीतही त्याच्याच व्यक्तिरेखेचे नाट्यीकरण आहे.

(ट) कुरू

महाभारत काळातली एक प्रमुख राजसत्ता. इंद्रप्रस्थ ही राजधानी असलेली कौरव सत्ता. बौद्धकाळात कुरु राज्याच्या प्रमुखपदी 'कौरव्य' नावाचा जनपती होता. हे जनपद महाभारत काळात राजसत्ताक पद्धतीचे राज्य होते. कालांतराने कुरुंनी गणराज्य पद्धतीचा स्वीकार केलेला दिसतो. भोज, पांचाल आणि यादवांशी कुरुंचे स्नेहार्पूर्ण संबंध होते. जातक कथांमधून त्यासंबंधीचे उल्लेख येतात. हे कुरु आजच्या दिल्ली परिसरात होते.

(ठ) पांचाल

दिल्ली परिसरातले आणखी एक राज्य म्हणजे हे पांचाल जनपद. दिल्लीच्या पूर्वेला आणि उत्तरेला हे राज्य पसरले होते.

हिमालयाच्या पायथ्यापासून ते चंबळ नदीपर्यंत असलेल्या या राज्यातून गंगा नदी वाहत असे. गंगोने या पांचाल जनपदाची विभागणी उत्तर पांचाल आणि दक्षिण पांचाल अशा दोन विभागांत केली होती. उत्तर पांचालाची राजधानी अहिच्छम ही आजच्या बरेली जिल्ह्यातील रामनगर परिसरात होती. तर दक्षिण पांचाल जनपदाची राजधानी काम्पिल्य ही आजच्या फुखाबाबाद जिल्ह्यातील कंपिल परिसरात होती. पांचालाच्या सीमा कनोजपर्यंत विस्तारलेल्या होत्या आणि हा कनोज परिसर म्हणजे तत्कालीन कान्यकुब्जा नावाची प्रसिद्ध नगरी होय. इसवीसन पूर्व सहाव्या शतकात पांचालानी गणराज्य संघ प्रस्थापिलेला दिसतो.

(ड) मत्स्य

राजस्थानातील जयपूरच्या परिसरात, अलवार आणि भरतपूर भागात इसवीसन पूर्व दृव्या शतकातील हे जनपद वसले होते. आजचे वैराट म्हणजे तत्कालीन जनपदाची राजधानी विराटनगरी होय. महाभारत काळातील विराट राजाने वसवलेली नगरी ती हीच विराटनगरी.

(३) सूरसेन

यमुनेच्या काठावर मथुरेच्या परिसरात सूरसेनांचे जनपद होते. मथुरा ही या सुरसेनांची राजधानी. महाभारत काळापासून ज्ञात असलेला हा परिसर इसवीसन पूर्व सहाव्या शतकातही राजकीय घडामोर्डीचा केंद्रबिंदू होता. महाभारत काळात तर अंधक, वृष्णी आणि इतर टोळ्यांचा मिळून मथुरेच्या परिसरात गणराज्य संघ प्रभावी होता. पाणिनीच्या अष्टाध्यायीत हा संघ उल्लेखिलेला आहे. मौर्य काळातही मथुरा आणि वासुदेव कृष्णाच्या स्मृती ताज्या होत्या. कौटिल्याने मथुरेचा उल्लेख वृष्णीसंघ म्हणून केला आहे.

(४) अवंती

मध्यप्रदेशातील उज्जैनच्या परिसरातील एक प्रमुख जनपद. पश्चिम भारतातील एक प्रबळ सत्ता. सत्तेच्या धृवीकरण प्रक्रियेतला जो सत्ता संघर्ष झाला त्या सत्तासंघर्षातील एक प्रमुख शक्ती. कोशल, मगध आणि वत्स या इतर तीन सत्ता. हे अवंती राज्य बेचावती नदीच्या काठी वसले होते. माहिष्मती ही अवंतीची राजधानी चंद्र प्रद्योताच्या काळात उज्जैनी ही नगरी अवंतीची राजधानी बनली. डॉ. भांडारकरांच्या मते दक्षिण अवंतीची राजधानी माहिष्मती तर उत्तर अवंतीची राजधानी उज्जैनी. सिद्धार्थ गौतम बुद्ध आणि वर्धमान महावीरांच्या काळातील या दोन्ही नगरी लक्षणीय होय. माहिष्मती आणि अवंती या नगरीचा पूर्वीतिहासही महाभारत काळापर्यंत मागे जातो. बौद्धधर्माचा प्रचंड प्रभाव या परिसरात होता. गौतम बुद्धांच्या समकालीन राजा म्हणून तिसऱ्या शतकाच्या दरम्यान अवंती आणि वत्स, कोशल, मगध, आदि सत्तांशी प्रचंड संघर्ष झाला. या संघर्षांचे पडसाद तत्कालीन साहित्यांमधून उमटलेले दिसतात.

(त) गांधार

आजच्या पेशावर आणि रावळपिंडीच्या परिसरात बौद्धकाळातली ही गांधार जनपदसत्ता अस्तित्वात होती. पेशावर हे शहर त्या काळात पुरुषपूर म्हणून ओळखले जाई. गांधारदेशाची राजधानी 'तक्षशिला' या नगरीत होती. तक्षशिलेच्याच परिसरात आज टेंकसीला नावाचे गाव वसलेले आहे. एका जातक कथेतून गांधारदेश हा काशमीरमध्ये समाविष्ट असल्याचा संदर्भही येतो. पुक्कुसाती राजा हा मगध सप्राट बिंबिसाराचा समकालीन दिसतो. त्याने मगधराज्यात आपले शिष्टमंडळ पाठवल्याचा संदर्भ आणि बिंबिसाराच्या प्रतिसादाचा उल्लेख गुणाढ्याच्या लिखाणातून येतो.

(थ) कंबोज

आज ज्या परिसराता नॉर्थ वेस्ट फ्रांटीअर प्राहिन्स म्हणून संबोधिले जाते त्यातील हजारा जिल्ह्यापासून ते काफिस्तान पर्यंत हे कंबोज जनपद पसरलेले होते. सुरुवातीला राजसत्ताक संरचना असलेल्या या जनपदात कालांतराने गणराज्य पद्धतीचे जनपद उदयाला आले. मौर्यकाळात तर येथे संघराज्य होते.

तात्पर्य उत्तर भारतात साधारणतः इसवीसन पूर्व ५५० चे दरम्यान, विदेह राजसत्तेच्या न्हासानंतर ही महाजनपदे अस्तित्वात होती. अंगुत्तरनिकाय या बौद्धग्रंथातली सोळा महाजनपदांची यादी विश्वसनीय आहे आणि इ. स. पूर्व ५५० च्या अगोदरची उत्तर भारताच्या राजकीय स्थितीचे यथायोग्य चित्रण करणारी आहे. ही गोष्ट निर्विवादपणे मांडली जाते.

■ महाराष्ट्रातील जनपद

महापरिनिर्वाणसूत्रात वर्णिलेली १५ जनपदे ही उत्तर भारतातील गंगा-यमुनेच्या खोन्यातील, बिहार, उत्तर प्रदेश, मध्यप्रदेश, राजस्थान परिसरातील आहेत. इसवीसन पूर्व दृव्या शतकात आपल्या महाराष्ट्रातील राजकीय संरचना कशी होती? रामायण काळातल्या या दंडकारण्यात काही टोळीराज्ये, गणराज्ये, जनपदे अस्तित्वात आली होती की नाही? असे प्रश्न मराठी भाषिक अभ्यासकाला पडणे स्वाभाविक आहे. या प्रश्नांची उत्तरे बौद्धग्रंथातून मिळवता येतात. बावरी जातकातून गोदावरी नदीच्या खोन्यातील म्हणून मुख्यतः मराठवाड्यातील तत्कालीन जनपदांचे उल्लेख आहेत. तात्पर्य महाराष्ट्राच्या प्राचीनतम् इतिहासाच्या पाऊलखूणा मराठवाड्यात उमटलेल्या आहेत. किंवद्दुन महाराष्ट्रातील राजकीय संरचनेचा प्रारंभच मुळी मराठवाड्यातून होतो.

(द) अश्मक आणि मुलक जनपदे

महापरिनिर्वाणसूत्रातून आणि बावरी जातक कथेतून गोदाकाठच्या अस्सक नामक जनपदाचा उल्लेख येतो. हे अस्सक जनपद अश्वक आणि अश्मक या नावानेदेखील संबोधिले जायचे. संस्कृत अस्मकाचे पाली भाषेत अस्सक व्हायचे. अस्सक जनपदाबोरवरच मुलक जनपदाचाही उल्लेख येतो.

दक्षिणेतील ही दोन जनपदे दक्षिणेतली म्हटली जात असली, तरी ती प्रत्यक्षात मराठवाड्यातली दख्खन पठारावरची जनपदे होत. या अस्सक आणि मुलकाच्या मधून गोदावरी नदी वाहते असाही संदर्भ या ग्रंथातून येतो. ही दोन्ही जनपदे एकमेकांजवळ होती. या अस्सक जनपदातच गोदाकाठी बावरी नावाचा भिखऱ्या राहत असे. बावरीची माहिती देण्याच्या निमित्ताने बौद्धकाळातली मराठवाड्याचे त्रोटक चित्र या बावरी जातकात रेखाटले गेले आहे. त्या जातक कथेनुसार अस्सक जनपदाची राजधानी गोदाकाठी पोदन किंवा पोतन या ठिकाणी होती. हेच पोदन महाभारातात पौंडिण्य म्हणून ओळखले जायचे. पोतन किंवा पोदन म्हणून बौद्धवाड्यमयामध्ये उल्लेखिलेले शहर म्हणजे नांदेडपासून ६ कि.मी. अंतरावरचे गोदाकाठचे बोधन होय. आज प्रत्यक्ष निझामाबाद जिल्हात येते. गोदाकाठचे दुसरे जनपद मुलक तर प्रत्यक्ष मराठवाड्यात पैठण परिसरात अस्तित्वात होते. मुलकाची राजधानी प्रतिष्ठान ही औरंगाबाद जिल्हातल्या पैठण या गावी होती. हे प्रतिष्ठान इसवीसन पूर्व द्वाया शतकापासून इतिहासात महत्वाची भूमिका बजावत आले आहे. इसवीसन पूर्व दुसऱ्या शतकात तर पैठण हे सातवाहन साम्राज्याची राजधानी बनले. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे केंद्र बनले. कालांतराने संत एकनाथांच्या वास्तव्याने पैठण पुनीत झाले आणि नाथांचे पैठण म्हणून ते महाराष्ट्रात ओळखले जाऊ लागले.

तात्पर्य महाराष्ट्राच्या परिसरातही आणि विशेषत: गोदावरीच्या खोन्यात नाशिक-त्र्यंबकेश्वरपासून ते नांदेड-बासरपर्यंतच्या गोदाकाठी इसवीसन पूर्व सहाव्या शतकात नागरी जीवन स्थिरावले होते. जनपद अस्तित्वात आली होती. बावरी या वैदिकाने बौद्धधर्म स्वीकारला होता तो प्रत्यक्ष सिद्धार्थ गौतम बुद्धांचा उपदेश ऐकूनच. बावरीसारखी एखादी व्यक्ती त्याही काळात भटकंती करीत बिहार, उत्तर प्रदेशातही जात असत. चारीधार्म याचे स्वरूपाच्या यात्रा करीत असत.

ऋग्वेदकालीन टोळीराज्यांचा वारसा घेऊन बौद्धकाळात अनेक छोटी मोठी राज्ये अस्तित्वात होती हे वरील विवेचनावरून स्पष्ट झाले आहे. दरम्यानच्या काळात म्हणजे वेदकाळापासून ते बौद्धकाळापर्यंत राजकीय संरचनेत अनेक स्थित्यंतरे घडून आली. राजसत्ताक पद्धतीचा प्रभाव कमी होऊन गणराज्य पद्धती प्रभावी बनली. या गणराज्यपद्धतीतही सभा समितीसारखी सभागृहे, संथागार होते. निर्णय घेण्याचीही विशिष्ट पद्धती रूढ झाली होती. सभा घेण्यासाठीची आवश्यक ती सभासद संख्या आहे की नाही हे पाहिले जाई. म्हणजे च गणपूर्तीची संकल्पनाही रूढ होती. स्वातंत्र्योत्तर भारतात आपण स्वीकारलेली प्रजासत्ताक पद्धती, तशी भारतीय परंपरेत नवी नाही. गणराज्य संकल्पनेचा वारसा बौद्धकाळापासून येथे टिकून आहे. सर्वांना सामावून घेणारी, सर्वांच्या सल्लियाने कारभार करू पाहणारी व्यष्टीपेक्षा समष्टीला प्राधान्य देणारी आहे हे निर्विवाद होय.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (X) वा (✓) अशी खूण करा.
- (१) बौद्धकाळात अनेक स्वतंत्र टोळीराज्ये होती. ( )
  - (२) महापरिनिर्वाणसूत्र या अंकाच्या आधारे प्राचीन भारतातील राजकीय स्थितीचे चित्र रेखाटता येते. ( )
  - (३) तात्कालीन भारतात एकूण १६ महाजनपदे होती. ( )
  - (४) स्ट्रॉबो, एरियन, क्युरिटस या ग्रीक इतिहासकारांनी भारतातील जनपदाचे आणि गणराज्यांचे उल्लेख आपल्या लेखनात केले आहेत. ( )
  - (५) गणराज्यात एक व्यक्ती निर्णय घेत असे. ( )
  - (६) वृजीजनपद हे ९ जनपदांचा संघ होता. ( )
  - (७) महाराष्ट्राच्या परिसरात नाशिक-त्र्यंबकेश्वर ते नांदेड बासरपर्यंतच्या गोदाकाठी इ. स. पू. ६ व्या शतकात नागरी जीवन स्थिरावले होते. ( )

१.३ पारिभाषिक शब्द शब्दार्थ

रत्निके : राजाला सल्ला देणारे, प्रशासनात मदत करणारे.
अश्वमेथ व राजसूर्य यज्ञ : उत्तरवेदकाळात साम्राज्यविस्ताराचे साधनरूप विधी.

मनुवैवस्वत : भारतीय इतिहास परंपरेतला पहिला राजा.
महाभारत युद्ध : उत्तरभारतातील पहिला लक्षणीय सत्तासंघर्ष गणराज्ये : राजाविरहीत अशी जनांची सत्ता
संभागार : प्रतिनिधींच्या स्वरूपातील राजकीय संरचना, ही रचना अथेन्समधील राजकीय संरचनेसारखी होती.

न्यास : गणतंत्रपद्धतीचे जनपद

गणपूर्ती : सभा घेण्यासाठी आवश्यक असणारी सभासदांची किमान रुदंका.

पैठण : सातवाहन साम्राज्याची राजधानी, व्यापारकेंद्र.

१.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (✓) (४) (✓) (५) (X)
- (६) (X) (७) (✓) (८) (✓) (९) ✓ (१०) (✓)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (१) बुद्धीप्रामाण्याचे, तत्त्वचित्तनाचे (२) कन्फुशियस व लाओत्से
- (३) सिद्धार्थ गौतम बुद्ध आणि वर्धमान महावीर
- (४) बौद्धकाळात (५) संथागारातील

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (✓) (४) (✓) (५) (X)
 (६) (✓) (७) (✓)
-

१.५ सारांश

भारताच्या राजकीय इतिहासाचा प्रारंभ हडप्पा - मोहंजोदाडो संस्कृतीच्या टप्प्यावर म्हणजे इसवीसन पूर्व ३००० च्या दरम्यान झाला. अत्यंत प्रगत अशी राजकीय संरचना विस्कळीत झाली आणि ऋग्वेदकाळातील टोळीराज्ये अस्तित्वात आली. युद्ध, पुरु, तुवर्स, अनु, द्रुह्य, आणि भरत तसेच किभु, किकाट, अज, यक्ष, अशी अनेक टोळीराज्ये होती. ही टोळीराज्ये जशी आर्य टोळ्यांची होती तशीच काही आदिवासी, वनवासी टोळ्यांची ही होती.

या टोळीराज्यात अंतर्गत संघर्ष होत राहिला. पहिला लक्षणीय संघर्ष दाशरथ युद्धाच्या स्वरूपात झाला. या संघर्षातून भरत नावाची टोळी यशस्वी ठरली व भारत आकाराला आले. मध्यदेश, आयर्वित, दाक्षिणापथ अशा प्रदेशात टोळी राज्ये विस्तारत गेली. अंग, वंग, वस्त, मस्त, काशी कोशल, विदेह या राज्यांनी भारताच्या प्राचीन राजकीय संरचनेचा वारसा जोपासला.

प्राचीनतम् काळात राजसत्ता हाच प्रमुख शासनप्रकार राहिला. काही गणराज्येही होती पण राजसत्ताच प्रभावी होती. तरीही लोकांचा सहभाग होता. राजाला प्रशासनात मदत करण्याच्या सभा आणि समितीसारखी लोकप्रतिनिधीगृहे होती. कालांतराने राजसत्ता प्रबळ बनत गेली. सभा, समिती या लोकप्रतिनिधीगृहांचे महत्त्व कमी होत गेले. अश्वमेध राजसूय यज्ञांच्या माध्यमातून राज्याचा विस्तार साप्राज्यात होत गेला. साप्राज्य सत्ता उदयाला आल्या. असे असले तरी प्राचीन भारतातील राजसत्ता निरंकुश नव्हती. त्या प्रभुसत्तेवर अनेक बंधने होती. म्हणूनच हुक्मशाही प्रवृत्तीच्या राजसत्ता येथे रुजल्या नाहीत. मनु वैवस्वतापासून ते राजा भरतापर्यंत आणि मगधनृपतीबृहद्रथापासून ते कौरव-पांडवापर्यंतचा इतिहास किंवद्दुना राम आणि कृष्णापर्यंतचा इतिहास पुराणांनी जागवलेल्या दंतकथांचे जोपासला. या इतिहासाचे धागेदोरे इतरही प्राचीन वाढ्यमातून मिळत गेले. प्राचीन भारताच्या राजकीय संरचनेत बौद्धकाळात मोठे स्थित्यंतर घडून आले. राजसत्तांच्या जागी गणराज्ये आणि जनपदे प्रभावी बनली. व्यष्टिपेक्षा समष्टीचा विचार प्रबळ बनला. लोकांच्या सहमतीने, चर्चा करून एकत्रितरित्या बहुमताने निर्णय करण्यावर म्हणजेच सांघिक जाणीवांवर अधिक भर दिला जाऊ लागला. ही सांघिक जाणीव बौद्धकाळाचे वैशिष्ट्य ठरावे. संघापुढे नतमस्तक होण्याची जाणीव म्हणजे समष्टीचा विचार प्रभावी ठरला.

इसवीसन पूर्व द्व्या शतकातील भारतात एकूण १६ महाजनपदे काही गणराज्ये तर काही टोळीराज्ये अस्तित्वात होती. महाजनपदांपैकी बहुतेक राज्यांमध्ये ही गणसत्ता प्रभावी होती म्हणूनच त्या जनपदांवरील शासक घराण्याचा संदर्भ आढळत नाही. जिथे राजसत्ता होती त्या जनपदातल्या राजांच्या स्मृती लोकांनी जोपासल्या त्या संस्कृत वाढ्यमातूनही प्रगटल्या इतर जनपदाच्या राजकीय वाटचालीबद्दल आपण अनभिज्ञ राहतो. गणराज्यामध्ये कुणा एका व्यक्तीची सत्ता नव्हती हे वास्तव ठरते.

ही महाजनपदे उत्तर प्रदेश, बिहार, मध्यप्रदेश, राजस्थान, उग्राथपासून थेट आपल्या मराठवाड्यापर्यंतच्या प्रदेशात अस्तित्वात होती. त्या जनपदांच्या भौगोलिक सीमा संशोधकांनी स्पष्ट केल्या आहेत. लोकस्मृतीने बौद्धकाळातील नगरांच्या स्मृती आजपर्यंत टिकवून ठेवल्या आहेत. अयोध्या, मथुरा, काशी, प्रयाग, मालिनी, चंपा, पाटलीपुत्र, श्रावस्ती, कुशावती, राजगृह, भोगनगर, प्रतिष्ठान अशी एक ना अनेक प्राचीन शहरांची नावे गेली तीन हजार वर्षे सातत्याने टिकून आहेत. या शहरांनी, गणराज्यांनी, जनपदांनी आणि इतर टोळीराज्यांनी प्राचीन भारतातील राजकीय स्थित्यंतरे पाहिली. प्राचीनतम् टप्प्यावरील हे स्थित्यंतर प्रथम टोळीराज्यांतून राजसत्ताक पद्धतीच्या जनपदात झाले. ही राजसत्ताक जनपदे विस्तारत गेली. राज्ये, एकराज्ये, साप्राज्ये निर्माण होत गेली. अश्वमेध यज्ञ होत गेले. प्राचीन भारतातला एका विशिष्ट मर्यादित अर्थाचा साप्राज्यवाद विकसित झाला. महाभारत युद्धाच्या स्वरूपात या सत्तासंघर्षाची परिणती झाली. पुढील टप्प्यावर आणखी एक राजकीय स्थित्यंतरे घडून आले. बौद्धकाळात राजसत्ताक जनपदांचा प्रभाव कमी होत जाऊन गणराज्यांचे महत्त्व वाढले. समष्टीचा, संघाचा विचार प्रधान बनला. संघ भावना प्रभावी ठरल्या. जनसत्ता संघटित झाली.

बदल हा मानवी जीवनाचा स्थायीभाव आहे. भारतातले राजकीय जीवन सतत बदलत आले. कधी राजसत्ता प्रभावी राहिल्या तर कधी गणराज्यांचे वर्चस्व राहिले. स्थित्यंतरे सतत घडत गेली. पुन्हा एकदा साप्राज्यांच्या दिशेने प्राचीन भारताची पावले पद्धू लागली.

१.६ सरावासाठी स्वाध्याय

पुढील प्रश्नांची १५ ते २० ओळींत उत्तरे लिहा.

- (१) ऋग्वेदकालीन टोळीराज्यांचे स्वरूप स्पष्ट करा.
- (२) बौद्धकालीन राजकीय स्थित्यंतरे राजसत्ताक पद्धतीकडून गणराज्य पद्धतीच्या संरचनेकडे जाणारे कसे ठरते ते स्पष्ट करा.

(३) गणराज्यांचे लोकशाही स्वरूप स्पष्ट करा. (४) संथागार म्हणजे काय? त्यांचे स्वरूप स्पष्ट करा. (५) महाराष्ट्रातील जनपदांविषयी माहिती लिहा.	(२) डॉ. देवपुजारी मु. वा., डॉ. कुलकर्णी हो. रा., प्राचीन भारत व शोजारील राष्ट्र, नागपूर, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ.

१.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (8) Chopra R. N., Puri B. N., Das M. N., Pradhan A. C., *New Advanced History Of India*, New Delhi, Prentice Hall of India Pvt. Limited.

घटक २ : मगध साम्राज्याचा उदय

अनुक्रमणिका

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रास्ताविक
- २.२ विषय-विवेचन
  - २.२.१ प्रादेशिक राज्ये व सत्तासंघर्ष
  - २.२.२ मगध सत्तेचा उदय
  - २.२.३ मगधातील नंद सत्ता
  - २.२.४ राजकीय स्थित्यंतरे
  - २.२.५ मौर्य सप्राज्य
- २.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- २.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- २.५ सारांश
- २.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- २.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

२.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला -

- ★ प्राचीनतम् काळातील भारतातला सत्ता संघर्ष व त्यातून झालेले सत्तेचे धृवीकरण स्पष्ट करता येईल.
- ★ इसवीसन पूर्व सहाव्या शतकापासून सत्तेचे केंद्र मगध परिसरात कसे स्थिरावत गेले याचे स्पष्टीकरण करता येईल.
- ★ नंद साम्राज्याच्या रूपाने मगध परिसरात स्थापन झालेली प्राचीन भारतातील पहिली बहुजनांची सत्ता व त्या अनुषंगाने मगध साम्राज्याचा उदय विशद करता येईल.
- ★ गणराज्य पद्धतीचा प्रभाव संपूर्ण राजसत्ताक रूपी प्रशासनात झालेले राजकीय स्थित्यंतर स्पष्ट करता येईल.
- ★ मौर्य साम्राज्याने प्रस्थापिलेली राजनीती, प्रशासन व्यवस्था आणि सप्राट अशोकाची धम्मनीती विशद करता येईल.

२.१ प्रास्ताविक

बौद्धकाळातील राजकीय परिस्थितीचे समालोचन आपण यापूर्वीच्या घटकातून केले. वेदकाळापासून ते बौद्धकाळापर्यंतच्या कालखंडात झालेली राजकीय स्थित्यंतरेही आपण अभ्यासली. बदल हा जीवनाचा स्थायीभाव असतो हे सूत्र ध्यानी घेऊन प्राचीन भारतीयांच्या राजकीय जीवनातली स्थित्यंतरे आपण अभ्यासत आहोत. बौद्धकाळातली महाजनपदे आणि गणराज्ये यांचा प्रभाव काही शतके कायम राहिला. कालांतराने त्यांच्यातही संधर्षाची ठिणगी पडली. गणराज्यातही तंटे उभे राहिले. नदीच्या पाण्यावरून भांडणे झाली. महाजनपदामध्ये सत्तासंघर्ष पेटला. आपल्या जनपदाच्या मर्यादा वाढविण्याची ईर्षा अनेक जनपद नृपतींमध्ये निर्माण झाली. त्यातून सत्तासंघर्ष लढाया झाल्या. काही जनपदे प्रबळ ठरली तर काही नामोहरम झाली. काही छोटी राज्ये महाराज्ये बनली. महाराज्यांची वाटचाल महाराज्याधीराज्याकडे आणि साम्राज्य निर्मितीकडे सुरु झाली.

या राजकीय प्रक्रियेतून मगध परिसरात सत्तेचे धृवीकरण झाले. मगध साम्राज्याचा उदय झाला. नंद साम्राज्याच्या रूपाने भारतीय इतिहासातील प्राचीनतम् असे बहुजनांचे पहिले साम्राज्ये आकाराला आले. बौद्धकाळात झालेल्या क्रांतीची खरे तर ते प्रतिबिंब होते. चातुर्वर्ण्य व्यवस्था मोडीत काढणाऱ्या या क्रांतीने धर्मतत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रातल्या पुरोहित वर्गाचे वर्चस्व नष्ट करून क्षत्रिय कुलवंताचे तत्त्वचितन स्वीकारले. त्याच प्रमाणे क्षत्रियांच्या राज्याधिकाराला आव्हान देऊन बहुजनांनी आपल्या राजसत्ता प्रस्थापिल्या. नंद साम्राज्याचा उदय हा या प्रक्रियेचाच एक महत्वपूर्ण भाग होता. युग प्रवर्तक अशा एका राजकीय स्थित्यंतराची ती अनुभूती होती. नंद साम्राज्यानंतर सत्तेवर आलेले मौर्य साम्राज्य ही अशीच क्षत्रियेतरांची सत्ता होती. या सत्तेचे भारतीय प्रशासनाची मुहूर्तमेड रोवली. या प्रशासन व्यवस्थेत कालानुरूप स्थित्यंतरे घडत राहिली हे जरी खरे असले तरी पूर्णतः नवे असे कधीच अवतरले नाही. सप्राट अशोकासारखा भारताचा श्रेष्ठतम नृपती मौर्यसाम्राज्यने दिला. मगध साम्राज्याचा अभ्यास या घटकात आपण करणार आहोत. राजकीय स्थित्यंतराचे स्वरूप समजून घेणार आहोत.

२.२ विषय-विवेचन

२.२.१ प्रादेशिक राज्ये व सत्तासंघर्ष

बौद्धकाळातील सोळा महाजनपदे आणि गणराज्ये या स्वरूपातील राजकीय संरचना काही शतके अस्तित्वात राहिली. गणराज्यांची भरभराट झाली. एक आदर्श राजकीय संरचना म्हणून गणराज्याना संबोधिले गेले. या गणराज्यांनी संघभावना, समष्टीचा विचार, सामूहिकतेच्या जाणिवा जोपासल्या. तरीही व्यक्ती, व्यक्तीच्या महत्वाकांक्षा, ईर्षा संपल्या नव्हत्याच. या ईर्षेने आणि व्यक्तिगत महत्वाकांक्षेने संघभावनेला छेद दिला. सत्ता व्यक्तीभोवती केंद्रित होऊ लागली. सामूहिकतेतील आणि संघभावनेतील औदार्याचा उपयोग करून घेऊन काही व्यक्ती सबळ बनल्या. त्यांच्या सामर्थ्याचे गुणगान गाईले जाऊ लागले. सत्ता त्यांच्याठांची केंद्रित होऊ लागली. सत्तेचे अस्तित्व जाणवू लागले. सामूहिकतेतील संघशक्तीतील अदृश्य सत्ता व्यक्तीच्या रूपात पुन्हा प्रकट झाली.

जनपदातील राजे आपले तारणहार म्हणून पुन्हा आकर्षित वाढू लागले. गणराज्यातल्या त्रुटी जाणवू लागल्या. सत्ता पुन्हा व्यक्तीकेंद्रित झाली. सत्ता विस्तारत गेली. राज्यांची साम्राज्ये झाली. साम्राज्ये विस्तारत गेली. छोटी मोठी राज्ये, मोठ्या साम्राज्यरूपी वृक्षाच्या छायेखाली आली. एक प्रकारचे राजकीय स्थित्यांतर घडून आले. सामाजिक मानसिकता बदलली. राजनीती विचार बदलेले. या बदलत्या राजनीती विचाराचे चित्रण कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात मोठ्या चिकित्सकपणे रेखाटलेले दिसते.

सोळा महाजनपदांशिवाय आणि गणराज्याशिवाय इतरही काही स्वयंभू अशी टोळीराज्ये इसवींसन पूर्व द्व्या शतकापासून भारतात अस्तित्वात होती. या राज्यांपैकी कपिलवस्तुच्या साक्य राज्याला अनन्यसाधारण महत्व होते. या राज्यकुलातच सिद्धार्थ गौतम बुद्धांचा जन्म झाला होता. राजकीय सत्ता संघर्षात तसे कपिलवस्तुला विशेष महत्व नव्हते. कोशलनृपतीचे मांडलिक राज्य एवढेच मर्यादित अस्तित्व या राज्याला होते. सिद्धार्थ गौतम बुद्धांच्या तत्त्वचिन्तनाने साक्यांना ख्यातकीर्त केले.

साक्यांचे पूर्वेकडील शेजारील म्हणजे रामग्रामचे कोलिय. या दोन्ही राज्यांमधून रोहिणी नदी वाहायची. साक्याच्या दक्षिणेकडून रास्ती नदी वाहायची. साक्याच्या राजधानीचे म्हणजे कपिलवस्तुचे अवशेष उत्तर प्रदेशातील बस्ती जिल्ह्यात नेपाळ तराईजवळ तिलौरा कोट या ठिकाणी सापडले आहेत. कोलिय, साक्य, आणि कोशलाशिवाय भग्न आणि मोरियांचीही टोळीराज्ये होती. इ. स. पूर्व सहाव्या शतकात अत्यंत सामान्य असलेले मोरिय तीनशे वर्षांत एक प्रबळ सत्ता बनून पुढे येतात. साक्यासारखेच लिच्छवी राज्यालाही महत्व प्राप्त झाले होते ते वर्धमान महावीरांमुळे. सत्ता संघर्षात साक्य किंवा लिच्छवी घराणे कधीच सक्रिय नव्हते.

(१) पाणी वाटपावरून संघर्ष

रोहिणी नदीचे पाणीवाटप हा साक्य आणि कोलीयांच्या राज्यातल्या संघर्षाचे एक कारण होते. दोन्ही ही राज्यातले लोक रोहिणीचे पाणी शेतीसाठी वापरीत होते. साहजिकच कुणी किंती पाणी वापरले या मुद्दावरून वाद होई. विशेषत: जेव्हा पाण्याची पातळी कमी झालेली असेल किंवा रोहिणी नदीचे पाणी अडविण्याचा प्रश्न येई तेव्हा संघर्ष अटल ठरे. असा संघर्ष झाल्याची नोंद बौद्ध वाङ्मयातून मिळते. आजच्या पाणी टंचाईच्या काळात हे लक्षात घेण्यासारखे आहे. भारतातला हा पहिला पाणी संघर्ष असा हा इ.स. पूर्व द्व्या शतकात झाला.

(२) संघर्षाची इतर कारणे

राज्याच्या सीमा निश्चितीवरून किंत्येकदा या राज्यांमध्ये त्या काळातही संघर्ष होत. दांडगाई करणाऱ्या सत्ता शेजारच्या राज्यामध्ये अतिक्रमण करीत व संघर्षाला तोंड फुटे. सीमेवरून एकमेकांची गुंडोंठ पळवणे हे देखील संघर्षाचे कारण असै. ईर्षा, व्यक्तिगत महत्वाकांक्षा यामुळे देखील संघर्ष होई. राजाचा किंवा राजघराण्याचा अहंकार दुखावला जाणे, यामुळे देखील राज्याराज्यांमध्ये लढाया झाल्याची उदाहरणे अगदी बौद्धकाळातही आढळतात. साक्य आणि कोशल राज्यांमध्ये अशा कारणावरून संघर्ष होता होता टब्ला. कोशल नृपती प्रसेनजित याने साक्य कुलोत्पन्न युवराजीशी विवाह करावयाची इच्छा प्रगट केली. साक्य कुलोत्पन्न युवराजीशी त्याचा विवाहाही झाला. कालांतराने या युवराजीसंदर्भात काही वेगळीच माहिती प्रसेनजितला कळली. ही युवराजी नसून दासीकन्या आहे असे कळल्यामुळे दोन्ही राज्यांत प्रचंड तणाव निर्माण झाला. प्रसेनजिताने युवराजीला आणि तिच्यापासून झालेल्या राजपूत विदूदभ याला टाकून देण्याचा विचार केला. सिद्धार्थ गौतम बुद्धांनी प्रसेनजितची समजूत काढली आणि राजपूत विदूदभ हा प्रसेनजितच्या राजकुलाचा औरस पुत्र ठरतो असे सांगितले आणि संघर्ष टब्ला.

प्राचीन दंतकथांतून आणि संस्कृत व पाली वाङ्मयातून संघर्षाच्या अनेक गमतीदार कथा आढळतात. वत्स राज्याचा राजा उदयन आणि अवंतीचा प्रद्योत या दोन राजांमध्ये संघर्ष होता. दोघांमध्ये ईर्षा होती. एकमेकांच्या उत्कर्षाबद्दल असूया होती. उदयन राजाला हत्तीला माणसाळण्याचे तंत्र अवगत होते व त्याचे हत्तीदल अत्यंत समर्थ होते. उदयनाचे हत्ती प्रेम जाणून प्रद्योताने त्याला नामोहरम करण्याचे एक कपट रचले. त्याने प्रचंड आकाराचा लाकडी हत्ती तयार केला त्यात सशस्त्र सैनिक लपवले व हा हत्ती वत्स राज्याच्या सीमेलग्याचा जंगलात ठेवला. नवा हत्ती दिसल्याची बातमी कळताच राजा उदयन त्याच्या शिकारीसाठी निघाला आणि नेमका सापळ्यात अडकला. राजाला बंदी बनवून अवंती राज्यात प्रद्योतासमोर उभे करण्यात

आले. प्रद्योताने उदयनाची एक अटीवर सुटका करण्याचे मान्य केले, ती अट म्हणजे उदयनाने हत्तीला पकडण्याचे तंत्र प्रद्योताला शिकवावे. उदयनाने भूमिका अशी घेतली की शासक या नायाने तो जरी प्रद्योताचा बंदी असला तरी ज्ञानाच्या क्षेत्रात तो त्याचा गुरु ठरतोच. तेव्हा गुरु म्हणून प्रद्योताने उदयनापुढे लवावे. त्याला वंदन करावे आणि नग्रभावाने तंत्र ग्रहण करावे. प्रद्योताचा अहंकार आडवा आला. शेवटा आपली राजकन्या वासवदत्ता हिला शिष्य मानून उदयनाने हे तंत्र तिला शिकवावे असे प्रद्योताने सुचविले. शेवटी उदयनाने ते मान्य केले. उदयन आणि वासवदत्ता हे गुरु शिष्य प्रत्यक्षात एकमेकांत प्रेमसंबंधांत गुंतले आणि भासाच्या “स्वप्नवासवदत्ता” या नाटकासाठी एक कथानक उपलब्ध झाले. अशा प्रकारच्या घटना प्राचीन ग्रीक आणि रोमन इतिहासातही घडल्याने व त्याआधारावरील दंतकथा प्रचलित असल्याचे सर्वज्ञ आहे. आपल्याकडे देखील अशा दंतकथांना लोकमानसाने नेहमीच आश्रय दिला. कालिदासाच्या काळापर्यंत उदयनाच्या अनेक दंतकथा प्रचलित होत्या. संस्कृत आणि पालीभाषेतील वाङ्मयाने आणि दंतकथांनी जागवलेल्या लोकसाहित्याने प्राचीनतम् भारतातील राज्या राज्यांमध्यल्या अशा संघर्षाच्या स्मृती विखुलेल्या आढळतात.

(३) सत्तेचे धूवीकरण

जनपदे, गणराज्ये, आणि टोळीराज्यांमधील संघर्षाने तीव्र असे स्वरूप धारण केले नसले तरी हा संघर्ष प्रदीर्घ काळापर्यंत चालू राहिला असावा. या संघर्षातून सत्तेचे धूवीकरण घडून आले. काही प्रबळ सत्ता नावारूपाला आल्या. इतर लहानमोठी राज्ये या सत्तांच्या प्रभावाखाली वावरू लागली. मगध, कोशल आणि वत्स या तीन सत्ता बौद्धकाळातच प्रबळ बनल्या. त्यांच्यात सत्ता संघर्ष सुरू राहिला. पश्चिम भारतातील चौथी प्रबळ सत्ता अवंतीच्या रूपात उदयाला आली. उजैनच्या परिसरातील त्यांची राजधानी चंड प्रद्योताच्या काळात अधिकच ख्यातकीर्त झाली. अवंती आणि महिष्मती या नगरीचे अस्तित्व तर थेट महाभारत काळापासून रेखाटले जाते. तात्पर्य प्राचीन काळातील हा सत्ता संघर्ष, वत्स, कोशल, अवंती आणि मगध या राज्यांभोवती केंद्रित झाला. या संघर्षातून मगधाचे वर्चस्व निर्विवाद प्रस्थापित झाले आणि मगध साम्राज्याच्या उदयाची प्रक्रिया सुरू झाली.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) गणराज्याच्या माध्यमातून एक आदर्श अशी राजकीय संरचना प्राप्त झाली. ( )
- (२) गणराज्यात व्यक्तिगत इर्षा व महत्वाकांक्षा यांनी संघभावनेस छेद दिला. ( )

- (३) गौतम बुद्धांच्या तत्त्वचित्तनाने साक्यांना ख्यातकीर्त केले. ( )
- (४) रोहिणी नदीचे पाणीवाटप हा साक्ष्य आणि कोलियांच्या राज्यातील संघर्षाचे मुख्य कारण होते. ( )
- (५) सीमा निश्चितीवरून राज्याराज्यांत कोणताही संघर्ष नव्हता. ( )
- (६) प्राचीनकाळातील सत्तासंघर्ष वत्स, कोशल, अवंती, आणि मगध या राज्यांभोवती केंद्रित झाला. ( )

२.२.२ मगध सत्तेचा उदय

प्राचीन भारतातील सत्तेच्या धूवीकरण प्रक्रियेत मगध राज्य हे यशस्वी ठरले आणि इसवीसन पूर्व सहाव्या शतकातील पाली आणि अर्धमागधी भाषेतील प्राचीन वाङ्मयातून मगधाच्या इतिहासाचे अनेक धागेदोरे आढळतात. पुराण ग्रंथांतून तर मगधावर राज्य करणाऱ्याचा शासन काल आणि एवढेच नव्हे तर प्रत्येक राजाची शासन वर्षे याचीही नोंद या पुराण ग्रंथांतून आढळते. बौद्धग्रंथ महावंश यात मगधाच्या इतिहासाची अधिक विश्वसनीय अशी माहिती मिळते. त्याअनुसार मगध राज्यावर खालील राजांनी राज्य केले. (१) बिबिसार, (२) अजातशत्रू, (३) उदयभद्र (४) अनिरुद्ध (५) मुड (६) नागदशक, (७) शिशुनाग (८) कालाशोक किंवा काकवर्णी (९) कालाशोकाचे दहा पुत्र.

या नऊ राजांपैकी पहिल्या दोन राजांची कारकीर्द ही इसवीसन पूर्व सहाव्या शतकातली. बिबिसार आणि अजातशत्रू हे सिद्धार्थ गौतम बुद्धांचे समकालीन. वृजीराज्याचा सेनापती असलेल्या बिंदुसाराने मगध परिसरात स्वतःचे राज्य निर्मिले आणि मगध सत्ता उदयाला आली. इ. स. पूर्व ५४४ ते ४१३ या काळात बिबिसार राज्यावर होता. महावंश या ग्रंथातल्या उल्लेखानुसार वयाच्या १५व्या वर्षाची युवराज बिंदुसार राजपदी बसला. अशवधोषाच्या बुद्धचरितात त्याचा उल्लेख हिरण्यकुलोत्पन्न राजा म्हणून केला जातो. कोशल, लिंच्छवी, विदेह अशा अनेक राज्यांशी त्याने वैवाहिक संबंध जोडले. त्यानेच राजगृह या ठिकाणी आपली राजधानी विकसित केली. गिरिराजच्या रूपात एक अप्रतिम नगरी उभारली. बौद्धवाङ्मयातून या नगरीचे वर्णन आढळते. त्याने अंग जनपदावर वर्चस्व प्रस्थापिले. काशी जनपद जिंकले. मद्र ताब्यात घेतले. सत्ता विस्तार करीत प्रचंड मोठे साम्राज्य निर्मितीच्या दिशेने मगध सत्तेची वाटचाल सुरू झाली. ८० हजार गावाचा अंतर्भूत असलेली सत्ता मगधाच्या रूपात अस्तित्वात आली असा महावगंग या ग्रंथात उल्लेख आहे.

(१) मगधातील प्रारंभीची प्रशासन यंत्रणा

मगध जनपदातील ग्रामांची प्रतिनिधी सभा “ग्रामक” सारा कारभार पाही. तीन प्रकारचे महामात्र प्रशासनावर नियंत्रण हे ठेवून असत. सभाथक, व्यावहारिक, आणि सेनानायक हे

तीन महामात्र मगध जनपदाच्या केंद्रीय प्रशासन यंत्रणेत महत्वपूर्ण कामगिरी बजावीत असत. प्राचीन भारतातील प्रशासनाची खरी मुहूर्तमेढच मगधात रोवली गेली. पुढे अनेक शतके सेनानायक आणि ही महामात्र ही पदे प्राचीन भारतीय प्रशासनात कायम राहिली.

(२) जैन आणि बौद्ध धर्माचा प्रभाव

उत्तराध्ययनसूत्र या जैन ग्रंथातील उल्लेखानुसार बिंबिसाराने जैन धर्माचा अंगीकार केला असावा. वर्धमान महाविरांच्या भेटीसाठी तो गेल्याचे संदर्भ या ग्रंथात आहेत. राणी चेलना ही वर्धमान महाविराची शिष्या असावी. तिच्या समवेत त्याने महाविराचे दर्शन घेतल्याचा उल्लेख जैनग्रंथातून येतो. बौद्धग्रंथातून बिंबिसाराची बौद्ध श्रधा दिसते. त्याची आणि सिद्धार्थ गौतम बुद्धांच्या राजगृहातील धर्मचक्रप्रवर्तन प्रसंगी झाली. बिंबिसाराने सिद्धार्थ गौतम बुद्ध आणि त्याच्या शिष्यांचे आदारातिथ्य केले आणि बौद्ध धर्म ही स्वीकारला. एवढेच नव्हे तर त्याने आपला वैद्यकीय सल्लागार जीवक याला सिद्धार्थ गौतम बुद्धाच्या सेवेत नेमले. बौद्ध संघाचीही वैद्यकीय सुश्रूषा करण्याची जबाबदारी जीवकवर सोपवण्यात आली.

(३) मगध नृपती अजातशत्रू

मगध सत्तेचा अधिक विस्तार नृपती अजातशत्रूने केला. इ. स. पूर्व ४९३ ते ४६२ अशी जबळपास तीस एकतीस वर्षे त्याने मगधावर राज्य केले. त्याने कोशल जनपदाशी संघर्ष केला. मगध आणि कोशल यांच्यात प्रचंड संघर्ष होऊन कोशल नृपती प्रसेनजितकडून त्याला पराजय पत्कारावा लागला. कालांतराने उभय राजांमध्ये पुन्हा सलोख्याचे संबंध प्रस्थापित झाले. कोशल राजकन्या बाजिरा हिच्याशी अजातशत्रूचा विवाहही झाला. अजातशत्रूने मगध साप्राज्याच्या विस्तार प्रयत्नात ९ मळकी गणराज्ये, ९ लिंच्छवी गणराज्ये आणि १८ काशी कोशल परिसरातील गणराज्ये अशी १६ गणराज्ये जिंकली. त्याने या गणराज्ये संघाला पराभूत करून मगध साप्राज्याच्या उदयाचा मार्ग मोकळा केला. अजातशत्रूच्या साप्राज्य विस्तारात लिंच्छवी गणराज्याशी झालेला संघर्ष सगळ्यात कठीण असा संघर्ष होता. प्रत्यक्ष संघर्षापूर्वी त्याने लिंच्छवी राज्यातली सामूहिक सांधिक भावना नष्ट केली. त्यांच्यात दुही माजवली. एकमेकांबद्दल द्वेष फैलावला. मनं कलुषित केली. ऐक्य नष्ट केले. गणराज्यांचा खरा आधार असतो ही सामूहिक सांधिक भावना. ही सांधिक भावना संपली आणि समाजात दुफळी माजली. गणराज्याची जागा सर्वसत्ताधारी राजसत्ता घेऊ लागले. गणराज्याच्या जागी प्रबळ अशी मगध राजसत्ता प्रभावी बनू लागली. साप्राज्याच्या दिशेने या राजसत्तेची वाटचाल चालू राहिली. हे सहज आणि लगेच घडले नाही. दरम्यान सत्ता विस्तारातील चढ-उत्तर चालूच होते. अजातशत्रूनंतर राज्यावर

आलेले राजे केवळ भोगविलासी निघाले. कर्तृत्वहीन राजांनी मगध सत्तेला अधोगतीकडे नेले.

अजातशत्रूने जैन आणि बौद्ध या दोन्ही तत्त्वज्ञान विचारांना आणि धर्मांना आश्रय दिला. जैन आणि बौद्ध बाद्यमयातून अजातशत्रू जैन आणि बौद्धधर्मानुयायी असल्याचा दावा केला जातो. प्रारंभी सिद्धार्थ गौतम बुद्धाविषयी अजातशत्रूचे मत देवदत्तामुळे कलुषित झालेले होते. कालांतराने परिस्थिती बदलली व अजातशत्रूने गौतमबुद्धाचे शिष्यत्व पत्करले. तो बुद्धाचा निस्सीम भक्त झाला. त्याने राजधानीत अनेक धातुचैत्य उभारले. राजगृहातील १८ महाविहारांची दुरुस्ती करवली.

(४) पहिली बौद्ध धर्म परिषद

अजातशत्रूचे नाव बौद्धवाङ्मयामध्ये अजरामर झाले ते पहिल्या बौद्ध धर्म परिषदेमुळे. राजगृह या नगरीत ही पहिली धर्मसंगीती भरली. ख्यातकीर्त असे भिखऱ्या आणि थेर या धर्मसंगीतीसाठी महणजेच धर्मपरिषदेसाठी उपस्थित होते. प्रचंड मोठे थेरासन उभारण्यात आले होते. शतपणी लेण्याच्या मुखाजवळ प्रचंड सभागृह बांधण्यात आले होते. या सभागृहाच्या मधोमध विस्तृत असे धम्मासन ठेवण्यात आले ज्यावर बौद्ध भिखऱ्या विराजमान झाले होते. बौद्धग्रंथातून या परिषदेचे सविस्तर वर्णन आढळते.

(५) मगध सत्तेला ग्रहण

अजातशत्रूनंतर मगध सत्तेला ग्रहण लागले. राज्याची वाटचाल अधोगतीकडे सुरु झाली. कर्तृत्वहीन राजे नुसारे सत्तापिपासू बनले आणि राजसत्तेसाठी, सिंहासन प्राप्तीसाठी वाढूल ते करू लागले. राजाचा वध करून सत्ता मिळविण्याचीच परंपरा जणू या राज्यात निर्माण झाली. अर्धशतकाची वाटचाल अशी रक्तरंजित राहिली. उदयभद्र, अनिरुद्ध, मुण्ड आणि नागदशक या राजानंतर शिशुनाग राज्यावर आला. त्याने मगध सत्ता सावरली. अवंती राज्याशी संघर्ष करून प्रद्योताला पराभूत केले. मगध सत्ता पुन्हा प्रबळ बनू लागली. ग्रहण सुदूर लागले. मगध राज्याने वस्त आणि कोशल जनपदेही पुन्हा ताब्यात घेतली. शिशुनागानंतर कालाशोक राज्यावर आला. काकवणी या नावानेही तो प्रसिद्ध पावला.

(६) दुसरी बौद्ध धर्मपरिषद

काकवणी म्हणजेच कालाशोकच्या काळात मगध राज्यात दुसरी बौद्धधर्म परिषद भरली. या धर्मपरिषदेविषयी बौद्ध वाङ्मयातून काही माहिती येते. काकवणीच्या स्मृती, त्यांच्या काळातील घटना लोकस्मृतीने अनेक शतके जागवल्या. इसवी सनाच्या सातव्या शतकात रचिलेल्या बाणभद्राच्या हर्षचरितात त्यांचा उल्लेख येतो. क्युर्टियससारख्या प्राचीन ग्रीक इतिहासकारही त्यांची नोंद करतो. महावंश या बौद्ध

महाकाव्यातही बौद्ध धर्म परिषदेचे आणि कालाशोकासंदर्भात विस्ताराने लिहिले गेले आहे. त्या सर्वाधारे हे स्पष्ट होते की मगध राज्य हे बौद्धधर्माचे एक प्रमुख केंद्र होते.

(७) शिशुनागधराण्याचा अस्त

मगध राज्यात बिंबिसाराच्या रूपात प्रस्थापित झालेले राजघराणे शिशुनाग राजाच्या कारकीर्दीपर्यंत सतेवर राहते. शिशुनागानंतर राज्यात दुफळी माजते. त्याचे दहा राजपुत्र सतेवर येतात. त्यांच्यातल्या अंतर्गत संघर्षात शिशुनाग घराण्याचा अस्त होतो. हा अस्तही तात्कालिक असतो. उद्याचा उषःकाल त्यातूनच होतो.

(८) मगध राज्याची साम्राज्याच्या दिशेने वाटचाल

मगध सत्तेच्या अस्तातूनच नवी सत्ता उदयाला येते. सत्ता संघर्ष अगदी हीन पातळीवर पोहचलेला असताना, राजघराणातील कट कारस्थानातून शेवटच्या राजाचा वध होते आणि एक घराणे अस्तंगत होते. हे घराणे उद्धवस्त करणारा आपली सत्ता मगध राज्यात प्रस्थापितो. माधात एक नवे राजघराणे उदयाला येते. हे राजघराणे 'नंदघराणे' म्हणून पुढे ख्यातकीर्त होते.

(९) पहिली क्षत्रियेतर राजसत्ता

प्राचीन भारतात चातुर्वर्ण व्यवस्थेचा प्रचंड प्रभाव होता. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र या चार वर्णांपैकी क्षत्रियांनीच केवळ राज्य करावे असा प्रधात रूढ झालेला होता. चातुर्वर्णांची ही चौकट भेदून एक भोठी सामाजिक क्रांती खेरे तर इसवीसन पूर्व द्व्या शतकात झाली. ज्यातून जैन आणि बौद्ध तत्त्वज्ञान मांडले गेले. ज्यांनी प्रत्यक्षात राज्य करावयाचे, त्यांनी तत्त्वचिंतन करून या भौतिक जीवनाचा अर्थ सांगारे तत्त्वज्ञान मांडले. बौद्धकाळात झालेल्या या क्रांतीचे पडसाद पुढे काही शतके उमटत राहिले. राज्यात, गणराज्यात, जनपदात आणि टोळी राज्यात सतेवर असलेली क्षत्रिय राजघराणी अंतर्गत कलहात आणि सत्ता संघर्षात खिळखिळी होत गेली. क्षत्रियेतरांपैकी काही कर्तृत्वावान माणसे पुढे आली आणि संधी मिळताच त्यांनी त्यांच्या राजसत्ता स्थापिल्या मगध राज्यात मुख्यतः हे घडले. इसवीसन पूर्व ४थ्या शतकात सतेवर आलेले नंद घराणे हे क्षत्रियेतरांचे पहिले घराणे होय.

परिशिष्टपर्व आणि आवश्यक सूत्र या जैन ग्रंथांतून नंद घराण्याचा संस्थापक 'नापित' असल्याचा संदर्भ येतो. काही ठिकाणी त्याता नापितदास म्हणूनही संबोधिले गेले आहे. महावंशटीका या बौद्धग्रंथातून नंद घराण्याचा संस्थापक अनातकुलीन असल्याचा उल्लेख आहे. पुराणांनी नंदाचा उल्लेख अधार्मिक असा केला असून ते दासीपुत्र होते असे म्हटले आहे. पुराणग्रंथ, बौद्धधर्म ग्रंथ आणि जैनग्रंथ या सर्व ग्रंथांतून नंदांना उद्देशून वापरलेल शब्द अनातकुलीन, अधार्मिक, नापित, एक

गोष्ट निश्चितपणे सुचवितात की नंद राजे प्रस्थापित अशा क्षत्रिय वर्गाचे नव्हते. सामान्यांचे, क्षत्रियेतराचे बहुजनांचे आणि ज्यांच्या नशिबी धमने राजसत्ता लिहिली नव्हती अशा वर्गाचे ते प्रतिनिधी होते. क्युर्टियससारख्या प्राचीन ग्रीक इतिहासकारही नंदांना कुलहीन म्हणूनच संबोधतो.

नंदसत्तेच्या रूपात भारतातील पहिली क्षत्रियेतर सत्ता उदयाला आली हे मात्र निर्विवादपणे प्रतिपादिले जाते. वाद असेलच तर नंदांच्या विशिष्ट जातीचा. ते नापित होते की दासीपुत्र होते या संदर्भातीला. ते प्रस्थापित वर्गाचे नव्हते हे निश्चित. त्या अनुषंगाने हे लक्षात घेतले पाहिजे, की वर्णव्यवस्थेची चौकट भेदण्याचा पहिला प्रयत्न मगध राज्यात झाला. एक प्रचंड राजकीय स्थित्यात घडून आले.

२.२.३ मगधातील नंद सत्ता

पहिले क्षत्रियेतर राजघराणे म्हणून नंदघराण्याचा उल्लेख केला जातो. इ. स. पूर्व २६४ ते इ. स. पूर्व ३२४ अशी चाळीस वर्षे नंदांनी राज्य केले. नंद घराणे सतेवर आले आणि उत्तरवेदकाळापासून प्रचलित असलेली चातुर्वर्ण्याची चौक भेदली गेली. पौराणिक उल्लेखानुसार महापद्मनंदाने नंद घराण्याची स्थापना केली. महाबोधवंश या बौद्धग्रंथातून मात्र नंद घराण्याचा संस्थापक म्हणून उग्रसेनाचे नाव येते. कदाचित उग्रसेन महापद्मनंद म्हणूनही ओळखला जात असावा. महापद्मनंद हा दुसरा परशुरामच होता. त्याच्यासारखाच शूर व पराक्रमी, क्षत्रियांचे प्रभुत्व संपुष्ट आणणारा. त्याने मगध राज्याच्या सीमा वाढवल्या. राज्य विस्तारले. राज्याचे रूपांतर महाराज्यात नव्हे साम्राज्यात झाले. तत्कालीन भारतातील अनेक क्षत्रिय टोळी राज्ये त्याने पराभूतच केली. क्ष्वाक, काशी, पांचाल, हैव, कलिंग, कुरु, मिथिला, सुरसेन ही सगळी जनपदे क्षत्रिय जनपदे होती. ती महापद्मनंदाने अश्मक आणि मूलक जनपददेखील नंद साम्राज्यात समाविष्ट झाले होते.

(१) महाराष्ट्रातला नंदडेरा

गोदातातकीच्या अश्मक आणि मूलक जनपदे जिंकून घेऊन नंद सम्राटांनी गोदातातकी नंदडेरा स्थापिला होता. तोच नंदडेरा, नंदेडा, नंदेड हे रूप धारण करून आज नंदेड शाहराच्या रूपात अस्तित्वात असल्याचे डॉ. आर. के. मुखर्जीनी म्हटले आहे. नंदांचे साम्राज्य बिहारपासून महाराष्ट्रातल्या नांदेडपर्यंत पसरले होते असे मत वर्तविले जाते. काही शिलालेखातून नंदाचा प्रभाव कुंतल प्रदेशावरही असल्याचे संदर्भ मिळतात. अशा रितीने नंद साम्राज्याच्या सीमा म्हैसूर प्रांतापर्यंत भिडतात.

(२) महापद्मनंद, भारतातला पहिला सम्राट

उत्तर भारतातला पहिला ख्यातकीर्त सम्राट आणि प्रभावी राज्यकर्ता म्हणून महापद्मनंदाचा म्हणजेच उग्रसेनाचा उल्लेख

रास्तपणे केला जातो. त्याने सत्तेचे धूवीकरण घडवून आणले. छोट्या मोठ्या क्षत्रिय सत्ता नामशेष करून त्याची जनपदे नंदसाम्राज्यात समाविष्ट केली. बौद्धकाळात सुरु झालेली प्रस्थापितांविरुद्धची क्रांती नंद साम्राज्याच्या रूपाने राजकीय स्थित्यंतरात रूपांतरित झाली.

वर्धमान महावीर आणि सिद्धार्थ गौतम बुद्ध या क्षत्रिय महामानवांनी प्रस्थापित वैदिक धर्मचिंतनाला छेद देणारे तत्त्वचिंतन करणे आणि शूद्र नृपर्तीनी राज्य स्थापना करून क्षत्रियांच्या प्रस्थापित वर्चस्वाला हादरा देणे या दोन्ही गोष्टी अलग नव्हत्याच. एकाच क्रांतीची, स्थित्यंतराची ती स्पंदने होती.

(३) नवनंदराजे

महाबोधीवंश या बौद्धग्रंथातून नंद घराण्यातील नऊ राजांची नावे आढळतात. पौराणिक परंपरेनेदेखील नऊ राजांची नावे दिलेली आहेत. जैन परंपरेने पण या नऊ राजांच्या स्मृती जागवल्या आहेत. तेव्हा नंद घराण्यात एकूण नऊ राजे होऊन गेले हे निर्विवाद ठरावे. या नऊ राजांची नावे पुढीलप्रमाणे आहेत.

- (१) उग्रसेन (महापद्मनंद)
- (२) पाण्डुक (३) पाण्डुगती
- (४) भूतपाल (५) राष्ट्रपाल (६) गोवीशाणक,
- (७) दशसिद्धक (८) कैवर्त आणि धनानंद.

नऊ राजांपैकी पहिला उग्रसेन (महापद्मनंद) आणि शेवटचा धनानंद या दोन राजांचिष्यी सविस्तर माहिती उपलब्ध आहे. बाकीच्या राजांचिष्यी फक्त त्यांच्या नावांच्या नोंदी आहेत. महापद्मनंदाचिष्यी आपण यापूर्वी वाचले आहेच. तो भारतातील पहिला सप्राट म्हणून उल्लेखिला जातो.

क्षत्रियांच्या राज्यांचा निःपात करणारा राजा म्हणून परशूरामासारखीच त्याची ख्याती होती.

(४) धनानंद-श्रेष्ठ सप्राट

नंद घराण्याच्या शेवटचा राजा धनानंद याच्याचिष्यी सविस्तर माहिती मिळते. त्याच्या कारकीर्दींतच मेसिडोनियाचा राज अलेकज्ञांडर याने भारतावर आक्रमण केले होते. आक्रमक सैन्याबरोबर आलेल्या ग्रीक इतिहासकारांनी धनानंदाबदल माहिती लिहून ठेविली आहे. त्यांनी ग्रीक भाषेत त्याचा उल्लेख अग्रेंस असा केला आहे. वियास नदीच्या पलीकडे बस्तीकरून असलेल्या लोकांचा सर्वश्रेष्ठ राजा म्हणून त्यीचा उल्लेख येतो. इ. स. पूर्व ३२७ ते ३२५ या काळात म्हणजे अलेकज्ञांडरच्या आक्रमण वर्षात तो धनानंद (अग्रेंस) सत्तेवर आहे. पाटलीपुन्हा ही त्याची राजधानी होती. गंगेच्या खोन्यात वस्ती करून असलेल्या टोळ्या गंगारीडाय आणि प्राची म्हणून ओळखल्या जात. मध्यदेशाच्या प्राची दिशेस हे प्राच्य लोक वस्ती करून होते.

क्युर्टियस हा ग्रीक इतिहासकार धनानंदाच्या लष्करी

सामर्थ्याची नोंद करतो. त्या अनुसार त्याचाकडे २० हजाराचे घोडदळ, दोन लाखाचे पायदळ, दोन हजाराचे रथदळ, आणि तीन हजाराचे हत्तीदळ होते. हत्तीदळाची संख्या काही ग्रीक नोंदीनुसार सहा हजारापर्यंत होती. एवढे प्रचंड लष्करी सामर्थ्य असूनही हा राजा मात्र दुर्बल होता, कारण त्याच्या राज्यातले प्रजाजननच त्याचा द्वेष करीत. तो धनाचा प्रचंड लोभी होता. त्याने प्रजाजनाना छळले होते. त्याच्या राज्याला लोक कंटाळले होते. ही माहिती नंदराज्यातल्या चंद्रगुप्ताने ग्रीकांना दिल्याची नोंद ग्रीक इतिहासकारांनी केली आहे. पोरसच्या तोंडी देखील अशीच माहिती ग्रीकांनी नोंदवली आहे. तात्पर्य नंद साम्राज्यातला एक श्रेष्ठ सप्राट म्हणून धनानंद ओळखला जातो, परंतु त्याच्या धनलोभामुळे तो त्याच्या प्रजाजनांमध्ये अप्रिय झाला आणि त्याची राजसत्ता उलथून पाढण्यात आली. इ. स. पूर्व ३२४ च्या दरम्यान ही घटना घडली.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ?

पुढील विधानात गाळलेल्या जागी योग्य शब्द भरा

- (१) प्राचीन भारतातील सत्तेच्या धूवीकरण प्रक्रियेत ..... राज्य यशस्वी झाले.
- (२) ..... या ग्रंथात मगधाच्या इतिहासरूपी विश्वसनीय माहिती मिळेल.
- (३) मगध सत्तेचा अधिक विस्तार ..... याने केला.
- (४) ..... ने पहिली बौद्धधर्म परिषद घेतली.
- (५) ..... च्या रूपात भारतातील पहिली क्षत्रियेतर सत्ता उदयाला आली.
- (६) नंद सप्राटांनी गोदाताताशी स्थापलेला नंदेरा हेच आजचे ..... होय.
- (७) ..... हा नंद साम्राज्यातला एक श्रेष्ठ सप्राट म्हणून ओळखला जातो.

२.२.४ राजकीय स्थित्यंतरे

भारताच्या अंतर्गत भागात इ. स. पूर्व तिसऱ्या शतकात प्रचंड राजकीय स्थित्यंतर घडून आले. गणराज्यांच्या जागी राजसत्ता प्रबल बनल्या. राजसत्ता विस्तारल्या आणि साम्राज्ये आकाराला आली. प्रस्थापित क्षत्रियांचे राजकीय वर्चस्व संपुष्टात येऊन सामान्य बहुजनांचे, ज्यांना प्रस्थापितांना कुलहीन संबोधिले अशांचे राजकीय प्रभुत्व प्रस्थापित झाले. हे देखिल लक्षणीय असे राजकीय स्थित्यंतर होते. प्राचीन भारतातल्या काही भूप्रदेशात राजकीय अस्थिरता संपून एक प्रबल केंद्रीभूत राजसत्ता निर्मितीची प्रक्रिया सुरु झाली असली तरी त्याच वेळी भारताच्या सीमांवर पारिशयन आणि ग्रीक टोळ्यांनी धडका द्यायला सुरुवात केली. परकीय आक्रमणांनी एक प्रकारचे राजकीय स्थित्यंतर घडवून आणायला प्रारंभ केला.

(१) परकीय आक्रमणे

सिंधू नदीपासून ते काबूल पर्यंतचा प्राचीन भारताचा भाग परकीय आक्रमणाने अस्थिर झालेला होता तो याच काळात. तसे पाहात बौद्धकाळातच पहिले परकीय आक्रमण काबूल ते सिंधूपर्यंतच्या भागात झाले. परशियन राजा सायरस याने इ. स. पूर्व ६व्या शतकात हे आक्रमण केले. भारतीय टोळ्यांनी पराक्रमाच्या शर्थांनी हे आक्रमण परतवले. स्वतः सायरस हा एका भारतीयाकडून जखमी झाला आणि त्या जखमेमुळेच त्याचा मृत्यू झाला. ग्रीक इतिहासकाराच्या लिखाणातूनच याविषयीचे संदर्भ आढळतात. झेनॉफोन नावाच्या प्राचीन परशियन इतिहासकाराने तर सायरसच्या दरबारात आलेल्या भारतीय वकिलातीचा उल्लेख केला आहे. सायरसच्या नेतृत्वाखालचे हे आक्रमण भारताच्या अगदी अफगाण सीमावर्ती भागापुरेते मर्यादित होते. या प्रदेशातल्या काही भारतीय लढव्या टोळ्या परशियन सैन्यातही दाखल झाल्या असाव्यात. मेंगस्थेनीज च्या प्रवासवर्णनात त्याचा उल्लेख येतो. हिंदुकुश पर्वतराजी आणि काबूल नदीच्या खोन्यातल्या भारतीय टोळ्यांशी सायरसचा संघर्ष झाला होता. त्यानंतर दारियसने इ. स. पूर्व ५व्या शतकाच्या अखेर सिंधू नदीच्या खोन्यापर्यंत धडक मारली. त्याने परशियनाच्या राज्याचा प्रचंड विस्तार केला. परिपोलीस आणि नक्ष-ए-रस्तुभ या दोन शिलालेखांमध्ये उत्तरपंजाबाचा प्रदेश हिंदू महणून उल्लेखिला गेला आणि तो हिंदुप्रदेश दारियच्या राज्यात समाविष्ट होता असे त्यात म्हटले आहे. इ. स. पूर्व ५१५ या वर्षातला हा उल्लेख आहे. गांधार (आजचे पाकिस्तानातील रावळपिंडी आणि पेशावर) सीथिया, बॅकट्रीया बल्ख, बालहीक हा प्रदेश देखील परशियनांनी जिंकला त्या काळात तो भारताचा भाग समजला जायचा.

(२) भारतातले पराक्रमी सैनिक

या सीमा भागातल्या भारतीय टोळ्या पराक्रमी होत्या. परशियनाच्या सैन्यातही त्यांना स्थान मिळाले. दारियस नंतर सत्तेवर आलेला परशियन राजा झराविज्ञिस याने तर भारतीय सैनिकांची तुकडी बरोबर घेऊन ग्रीसविरुद्ध यशस्वी संघर्ष केला. युरोपीय भूमीवर लढाणारे हे पहिले पराक्रमी भारतीय सैनिक होत. हे सैनिक हिंदू आणि गांधारी महणून ओळखले जात. सिंधू नदीच्या खोन्यातले ते सिंधू हिंदू तर गांधार देशीचे ते गांधारीयन्स.

हिंदॉटेस या ख्यातनाम प्राचीन ग्रीक इतिहासकाराच्या लिखाणातून भारतीय सैनिकांचे सविस्तर वर्णन केले आहे. सुतीकापडाचे पोषाख धारण करणारे हे हिंदू सैनिक, केनपासून बनवलेले धनुष्यबाण वापरत. बाणांच्या अग्रभागी धातूचे टोक असे. धनुर्विद्येत आणि नेमके शिरसंधान करण्यात हे सैनिक अत्यंत तरबेज असत. लांब पल्ल्याच्या हल्ल्यात भारतीय सैनिक

निष्णात होते असे लिहून हिंदॉटेस भारतीयांच्या घोडदळाची आणि पायदळाची सुती करतो. भारतीय सैनिकांचे घोडदळ, रथदळ, पायदळ एवढेच नव्हे तर गाढवं आणि त्यांची कुत्री देखील परिशियन सैन्यात भरती होती अशीही त्याने नोंद केली आहे. भारतीय सैनिकांच्या शौर्यामुळेच परिशियन सैन्यात त्यांचा समावेश झाला हे निःसंशय. युरोपमधील भारतीय सैनिकांचा पराक्रम पाहून त्यांच्या सहयोगाची मागणी वाढली नंतर परिशियन सेनापती मारडोनेस याच्या नेतृत्वातही बोएशियन मोहिमेत भारतीय सैनिकांचा महत्वपूर्ण सहभाग होता. परिशियनाचे भारताशी असलेले हे संबंध इ. स. पूर्व ३३० पर्यंत कायम होते. अलेकझांडरने जेव्हा परिशियावर आक्रमण केले तेव्हा दारियस तिसरा याने भारतातून सैनिकी मदत मागवली आणि आक्रमण थोपवण्याचा प्रयत्न केला. भारतीय सैनिकांनी, बॉक्ट्रीयाचा क्षमप आणि अरकोसियाचा क्षमप या दोन क्षमपांच्या नेतृत्वात ग्रीकांशी लढताना कशी लढत दिली, कसा पराक्रम दाखवला याचे वर्णन प्राचीन ग्रीक इतिहासकार 'एरियनने' केले आहे.

(३) अलेकझांडरची स्वारी

परिशियन आक्रमणानंतर दोनशे वर्षांनी उत्तर भारतातील तत्कालीन सीमावर मेसिडोनियाचा ग्रीक सम्राट अलेकझांडर स्वारी करून आला. अलेकझांडरने सारे पौर्वात्म्य देश जिंकायची एक महत्वाकांक्षी मोहीमच आखवली होती. या मोहीमेतले त्याचे पहिले लक्ष्य पारिशिया होते. त्याने इ. स. पूर्व ३३० साली परिशियन राज दारियस तिसरा याला पराभूत केले आणि त्याची राजधानी परिसिपोलीस उद्घवस्त केली. परिशिया जिंकून तो हिंदूकुश पर्वताच्या पायथ्यापर्यंत येऊन पोहचला. काबूल खोन्यातून तो पुढे पंजशीर खिंडीकडे वळला. इ. स. पूर्व ३२७ पर्यंत त्याने सारा पूर्व इराण ताब्यात घेतला. बोखारा (पूर्वीचा बॉक्ट्रीया) जिंकला. सरदर्यापर्यंत तो आला. इ. स. पूर्व ३२७ च्या मे महिन्यात तो तत्कालीन भारताच्या सीमेवर येऊन धडकला.

बोरवारा परिसरात असतानाच, सिंधू नदीच्या पश्चिमेकडील काही राजे आणि इतर टोळीराज्यांच्या संपर्कात तो आला. काही राजांनी तर त्याची भेट घेऊन नजराणे दिले. बयुर्टियसने तर लिहिले आहे की अंभीने (ज्याचा उल्लेख त्याने ओम्बीस असा केला आहे) अलेकझांडरला ६५ हत्ती, असंख्य मेंढ्या, आणि ३ हजार बैल भेट म्हणून दिले आणि शेजारील राष्ट्रांवर हळा करण्यास मदतही देण्याची तयारी दाखवली. शेजारचा राजा पोरस याच्याशी अंभीचे वैर होते. त्याला पराभूत करण्यासाठी आणि स्वतःचा अहंकार जोपासण्यासाठी अंभीने अलेकझांडरसारख्या युरोपीय सम्राटाला मदत दिली. अशीच मदत शशीगुप्त या आणखी एका राजानेही केली. अस्तनीतल्या या अशा भारतीय निखान्यामुळे भारतावर आक्रमण करणे ग्रीकांनाही सुलभ गेले.

तीस हजाराचे घोडदळ घेऊन अलेकझांडर भारतावर चाल करून आला. त्याचे घोडदळ म्हणजे बालकन, ॲप्रीयानस

इराण, पाश्तुनिस्तान या प्रदेशातील टोळ्यातील घोडेस्वार होते. त्याने आपल्या सैन्याची विभागणी दोन भागांत करून सैन्याची एक तुकडी हॅफिस्ट्यॉन आणि पेरिडॅक्स यांच्या नेतृत्वात खैबर खिंडीतून सिंधू नदीकडे निघाली. दुसऱ्या तुकडीचे नेतृत्व स्वतः अलेकझांडरकडे होते व तो चित्रल नदीकाठावरून डोंगराळ प्रदेशात शिरून उत्तर व पश्चिम दिशेने कूच करीत निघाला.

(४) भारतीय टोळ्यांचा विरोध

अलेकझांडरच्या आक्रमणाच्या वेळी जसे अंभी आणि शशिगुप्त यासारखे देशद्वोही, मिरद्रोही स्वार्थी राजे होते तसेच या आक्रमणाला समर्थपणे तोंड देणारी टोळीराज्ये ही होती. अष्टकेनाय या टोळीराज्याचा राजा अष्टक याने पराक्रमाची शर्थ केली आणि ३० दिवसांपर्यंत तो आपल्या राज्याच्या तटबंदीचे रक्षण करीत राहिला. पॅसिलावटीस ही त्याची राजधानी प्रचंड तटबंदीने संरक्षित होती. ही तटबंदी भेदून राजाला पराभूत करणे अलेकझांडरला कठीण गेले. क्युर्टिंग्यसने उल्लेखिलेला हा अष्टराजा म्हणजे अष्टकराज होय आणि त्याची राजधानी पुष्कलावती अशीच प्रचंड तटबंदीत संरक्षित होती. स्वात नदीच्या काठावर असे एक अष्टनगर म्हणजे आठनगरांचे राज्य होते. या राजाने अलेकझांडरच्या आक्रमणाला प्रखर विरोध केला.

त्याशिवाय अश्वकायन, या टोळीराज्याने अलेकझांडरच्या आक्रमणाला शर्थांने तोंड दिले. या संघर्षात तर स्वतः अलेकझांडर जखमी झाला होता. अंधक टोळी राज्यानेही पराक्रमाची शर्थ केली. अष्टकेनाय आणि अंधकांची ही टोळीराज्ये आधुनिक काफिरीस्तान परिसरात होती. क्लिओफिस नावाच्या राणीने सैन्याचे नेतृत्व करून ग्रीक सैन्याला विरोध केला होता.

इ. स. पूर्व ३२६ च्या वसंत क्रतूत अलेकझांडरचे सैन्य सिंधू नदीच्या तीरावर येऊन पोहचले. सिंधू नदी ओलांझून तो तक्षशिलेत पोहचला. राजा अंभीने त्याचे स्वागत केले. अलेकझांडरने येथे दरबार भरवला. अनेकांनी नजराणे दिले. तक्षशिलेच्या पलीकडे झेलम आणि चिनाब नद्यांच्या दुआवात पोरसाचे राज्य होते. पोरसासारख्या राजांना अंभीचे वागणे आवडले नव्हते. त्याने प्रयत्नांची शर्थ केली आणि अलेकझांडरच्या आक्रमणाला तोंड दिले. झेलमच्या नदीकाठी प्रचंड संघर्ष झाला. या संघर्षाचे वर्णन एरीयन, स्ट्रॅबो, क्युर्टिंग्यस सारख्या प्राचीन ग्रीक इतिहासकाराने लिहून ठेवला आहे. त्या नोंदीनुसार पोरसाने तीस हजार पायदळ, चार हजार घोडदळ, तीनशे रथदळ आणि दोनशे हत्ती एवढ्या सामर्थ्यानिशी अलेकझांडरशी संघर्ष केला. दोघांमध्ये घनघोर लढाई झाली. पोरसाच्या शौर्याने अलेकझांडर प्रभावित झाला. पोरसाचा पराभव झाला ही गोष्ट वेगळी. अलेकझांडरने पोरसाला त्याच्या राज्यावर पुर्णप्रस्थापित केले. प्लुटार्क या प्राचीन ग्रीक इतिहासकारांच्या नोंदीनुसार आजूबाजूचा १५ गणराज्यांचा प्रदेश, असंख्य नगराचा आणि ग्रामांचा प्रदेशही पोरसच्या

राज्यास जोडण्यात आला. दोघांमध्ये संधी झाली आणि अलेकझांडरचे सैन्य पुढे रावी नदीपर्यंत गेले. त्या नदीच्या खोन्यातही अनेक गणराज्ये होती. अराष्ट्रक कठगणराज्यांनी या आक्रमणाला विरोध केला. या संघर्षात सत्तर हजार भारतीय सैनिक बंदी झाले आणि सत्तरा हजार कामी आले, मारले गेले. इ. स. पूर्व ३२६ च्या जुलै महिन्यात है सैन्य बियास नदीपर्यंत येऊन पोहचले. या आक्रमणाला भारतातल्या टोळीराज्यांनी, गणराज्यांनी प्रचंड विरोध केला. हा विरोध एवढा तीव्र होता की अक्षरशः लढाईने हे सैन्य जेरीस आले आणि सैन्यातच बंडाळी सदृश्य परिस्थिती निर्माण झाली.

(५) अलेकझांडरची माधार

बियास नदी किनान्यावरूनच अलेकझांडरला माधार घ्यावी लागली. भारत जिंकायला निघालेला हा ग्रीक सप्राट भारतातल्या टोळीराज्यांनी, गणराज्यांनी केलेल्या विरोधामुळे एवढा जेरीस आला की त्याला माधार घ्यावी लागली. त्याच्या परतीच्या मार्गावरही त्याला प्राणघातक हल्ल्यांना तोंड घावे लागले. मल्लव आणि क्षुद्रक गणराज्यसंघाने या ग्रीक सैन्यावर प्रचंड हल्ला केला. ९० हजाराचे पायदळ, दहा हजाराचे घोडदळ, ९०० रथदळ अशा समर्थ सैन्यबळासह मल्लवांनी ग्रीकांना विरोध केला. ग्रीक सैन्याला अक्षरशः पळता भुई थोडी झाली. स्वतः अलेकझांडर आपल्या मोजक्या सैन्यांसह झेलम नदीतून परतीच्या प्रवासाला निघाला. झेलम नदीमधून होड्यातून तो सिंधू नदीत उतरला आणि समुद्रामार्गे मायदेशाकडे रवाना झाला. सिंधू नदीकाठच्या सिबी, अर्जुनायन, अंबस्थ, क्षत्रिय, वसाती अशा अनेक टोळ्यांनी त्याच्यावर हल्ले केले. इ. स. पूर्व ३२५ च्या सप्टेंबर महिन्यात अलेकझांडरने पट्टला हे शहर सोडले आणि गॅंड्रेसियामार्गे तो बॅबिलोनियाकडे निघाला. दोन वर्षांनंतर इ. स. पूर्व ३२३ मध्ये बॅबिलोनियात त्याचा मृत्यू झाला.

(६) ग्रीक आक्रमणामुळे झालेली स्थित्यंतरे

आपण प्राचीन भारतातील राजकीय स्थित्यंतराचा आढावा घेत आहोत. त्या अनुषंगाने प्रस्तुत घटकातील मगध साप्राज्याच्या उद्याच्या प्रक्रियेत घडलेली राजकीय स्थित्यंतरे लक्षणीय ठरावीत. बौद्धकाळातील गणराज्यपद्धतीतून राजसत्ताक पद्धतीत स्थित्यंतर झाले हे आपण अभ्यासले. राजांच्या व्यक्तिगत ईर्षा, सत्तापिपासूणा, राज्यविस्ताराच्या महत्वाकांक्षा यांमुळे सत्ता संघर्ष सुरु झाला. या सत्ता संघर्षाने परमोच्च बिंदू गाठला आणि सत्ताविस्तारासाठी, शेजारच्या राजाला पराभूत करण्यासाठी अगदी परकीय आक्रमकांचे ही साहाय्यही घेण्यात आले. त्याचबोरेबर स्वतःची अस्मिता जोपासण्यासाठी, स्वतःच्या राज्याचे रक्षण करण्यासाठी प्राणपणाने संघर्ष करणारी अनेक राज्येही या परकीय आक्रमणकाळात आपले अस्तित्व टिकवून होती. या राज्यांनीच अलेकझांडरचे भारत जिंकण्याचे स्वप्न धुळीस मिळविले.

भारतीय राजकारणातील प्रभावी प्रभुसत्तेचा अभाव ग्रीक आक्रमणामुळे प्रकंषणने जाणवला. त्या दृष्टीने राजकीय स्थित्यंतर घडून येण्याची प्रक्रिया सुरु झाली. प्रबळ प्रभुसत्ता निर्मितीला पोषक असे राजकारण घडू लागले. मौर्य साम्राज्याच्या निर्मितीची प्रक्रिया गतिमान झाली. या खंडप्राय देशात सिंधू नदीच्या खोन्यापासून दखलन पठारापर्यंत किंबहुना अगदी दक्षिण भारताच्या द्विपकल्पीय प्रदेशापर्यंत विस्तृत असे राज्य असावे हा विचार प्रबळ बनला. राजकीय धूवीकरणाची प्रक्रिया गतिमान झाली.

लहान राज्ये मोठ्यामध्ये विलीन होऊ लागली. मोठ्या राज्यांच्या निर्मितीच्या रूपाने एक वेगळे राजकीय स्थित्यंतर घडून येऊ लागले. पोरस आणि अभिसार यांचे राज्य एकत्र झाले. तक्षशिलाही त्या राज्यात समाविष्ट झाले. सिंधू नदीचे खोरे, आयर्वर्त, मध्यदेश अशा विशिष्ट विभागातल्या टोळीराज्यांची जागा आता खंडप्राय देश व्यापू शकणाऱ्या सत्तांनी घेण्याची प्रक्रिया सुरु झाली. त्यातूनच मौर्य साम्राज्याचा उदय झाली.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) सिंधू नदीपासून काबूलपर्यंतचा प्राचीन भारताचा भाग परकीय आक्रमणामुळे अस्थिर झाला होता. ( )
- (२) सायरसच्चां आक्रमणाविरुद्ध भारतीय टोळ्यांनी कोणतीही कारवाई, मदत केली नाही. ( )
- (३) भारतीय सैनिकांचा पर्शियन सैन्यात समावेश नव्हता. ( )
- (४) अशवकाथन चा टोळीराज्याने अलेकझांडरच्या आक्रमणास नेटाने तोंड दिले. ( )
- (५) अलेकझांडरला कधीही माघार ध्यावी लागली नाही. ( )
- (६) राजांच्या व्यक्तिगत इर्षा, सत्तापिपासूपणा यांचा गणराज्य पद्धतीवर काहीही परिणाम झाला नाही. ( )

२.२.५ मौर्य साम्राज्य

प्राचीन भारतातील एक प्रबळ देशव्यापी सत्ता म्हणून मौर्य साम्राज्याच्या उल्लेख केला जातो. भारतातील पहिले स्थिर साम्राज्य म्हणजे मौर्य साम्राज्य होय. संपूर्ण भारतीय द्वीपकल्पावर मौर्यांचे साम्राज्याविस्तार होते अशी नोंद प्लूटार्क आणि जस्टीन या प्राचीन ग्रीक इतिहासकारांनी केली आहे. तमिल वाड्यातूनही वम्बमोरियार अशा अर्थाने मौर्यांचा उल्लेख येतो. बिहारच्या परिसरात उदयाला अलेल्या या मौर्य सत्तेचे अवशेष महाराष्ट्रात, म्हैसूर मध्येही आढळले आहेत. मौर्य साम्राज्याची व्याप्ती त्यावरून ध्यानी यावी. साम्राज्य प्रस्थापनेची ही प्रक्रिया एकाएकी घडली नाही. जवळपास तीनशे वर्षे टिकलेले हे

साम्राज्य भारतात उल्लेखनीय स्थित्यंतरे घडवून आणणारी एक सत्ता होती. या घराण्यात एकूण नऊ राजे होऊन गेले. या नऊ राजांपैकी उल्लेखनीय म्हणून मुख्यतः चंद्रगुप्त मौर्य आणि सम्राट अशोक या दोघांचीच नोंद होते. मौर्य साम्राज्यातला शेवटचा राजा म्हणून बृहद्रथाचा उल्लेख वायु ब्रह्मांड आणि मत्स्य पुराणांत करण्यात आला आहे.

(१) चंद्रगुप्त मौर्य : पहिला सम्राट आणि प्रशासक

जेव्हा अलेकझांडरचे ग्रीक सैन्य पंजाबात धुमाकूळ घालीत होते, तेव्हा मगध परिसरात धनानंदाचे नंद साम्राज्य अस्तित्वात होते. या साम्राज्याने देखील सारा भारत व्यापला होता, परंतु हे साम्राज्य अल्पजीवी ठरले. अवधी चाळीस वर्षे च नंद साम्राज्य टिकले. या साम्राज्याचा शेवटचा राजा धनानंद याचा ग्रीकांशी संघर्ष झालाच नाही. पंजाबातल्या लहान मोठ्या गणराज्यांना पराभूत करण्यातच अलेकझांडरची दमछाक झाली. त्यामुळे सामर्थ्यशाली नंदाशी त्याने संघर्ष टाळला. त्या आधीच त्याने माघार घेतली. हे नंद साम्राज्य धनानंदाच्या जुलमी आणि लोभी प्रशासनामुळे विस्कळीत झाले. चंद्रगुप्त मौर्य आणि चाणक्य या दोघांच्या कुशल राजनीतीने नंद साम्राज्यात राजकीय क्रांती घडून आली. सत्तांतर झाले आणि चंद्रगुप्तने मौर्य साम्राज्याची स्थापना केली.

चंद्रगुप्तचे बालपण आणि पूर्वायुद्ध याविषयी फारशी माहिती उपलब्ध होत नाही. मुद्राराक्षस या गाजलेल्या नाटकातून त्याची व्यक्तिरेखा चितारलेली आहे. त्यावरून तो मुरा नवाच्या दासीपासून झालेला नंदाचा दासीपुत्र ठरतो. बौद्धवाङ्मयीन परंपरा त्याला मयुरपोषकांच्या टोळीप्रमुखाचा पुत्र मानते. बौद्धकाळात मौरियांची एक टोळी पिप्पलीवन परिसरात राज्य करीत होती. कदाचित या टोळीराज्याशी चंद्रगुप्तचा संबंध असावा. तात्पर्य हे की मौर्य साम्राज्य संस्थापक चंद्रगुप्तही प्रस्थापित अशा राज्यकर्त्यावर्गाचा प्रतिनिधी नव्हता. एकसामान्य मुलगा पण असामान्य बुद्धिमत्तेचां. चाणक्याच्या सान्निध्यात तो आला आणि चाणक्याने त्याचे शिक्षण केले. त्याला संस्कारित केले. एक प्रभावी व्यक्तिमत्त्व त्यातून साकारले. नंद राज्याच्या जुलमी राजवटीतून प्रजाजनाना मुक्त करण्याचे उत्तरदारीत्व त्याने स्वीकारले.

इ. स. पूर्व ३२४ मध्ये चंद्रगुप्तने नंद सम्राटाविरुद्ध बंड केले आणि मौर्य साम्राज्याची स्थापना केली. नंद साम्राज्य उद्धवस्त झाले. धनानंदाच्या रूपातली एक जुलमी सत्ता संपली. मौर्य सत्ता प्रस्थापनेनंतर राज्याची घडी बसवण्यात चंद्रगुप्त मौर्य व्यस्त असतानाच ग्रीक सेनापती सेल्युक्स निकेटर याने आक्रमण केले.

(२) राजकीय स्थित्यंतराचे प्रत्यंतर

अलेकझांडरच्या आक्रमणावेळचा भारत आणि आता सेल्युक्स निकेटरच्या आक्रमणावेळचा भारत यात प्रचंड राजकीय स्थित्यंतर घडून आलेले होते. चंद्रगुप्तच्या स्वरूपात

सारी राजकीय सत्ता सामर्थ्यनि एकवटली होती. छोट्या-मोठ्या राज्यांत विभागलेला प्रदेश एका समर्थ एकछाडी राज्यात नव्हे साप्राज्यात रूपांतरित झाला होता. या स्थित्यंतराचे प्रत्यंतर सेल्युक्स निकेटरच्या स्वारीच्या वेळी दिसले. चंद्रगुप्त मौर्यनि सेल्युक्स निकेटरच्या ग्रीक सैन्याचा निर्विवाद पराभव केला. हा संघर्ष इ.स. ३०५ साली झाला. म्हणजे अलेकझांडरच्या स्वरीनंतर अवध्या बाबीस वर्षात भारतातील राजकीय स्थित्यंतराने एक समर्थ साप्राज्य उभे केले होते.

(३) साप्राज्य विस्तार

प्लुटार्कच्या नोंदीनुसार सहा लाख पायदळ असलेल्या प्रचंड सैन्याच्या सामर्थ्यावर चंद्रगुप्त ने संपूर्ण खंडप्राय भारतावर राज्य प्रस्थापिले होते. रुद्रामनच्या जुनागड शिलालेखात सौराष्ट्रावरही मौर्यांचे वर्चस्व असल्याचा उल्लेख आहे. ठाणे जिल्ह्यातील सोपारा शिलालेखाधारे महाराष्ट्राचा भागही मौर्य साप्राज्यात समाविष्ट होता हे सिद्ध होते. शिवाय मुंबई-उरणचा मोठा समुद्र किनारा मौर्यांच्या अस्तित्वाची आठवण जागवतो आहे. तात्पर्य मौर्यांच्या प्रत्यक्ष प्रभाव संपूर्ण भारतावर होता. काश्मीरपासून म्हणण्यापेक्षा अगदी हिंदुकुश पर्वतापासून, पर्शियापासून ते केरळापर्यंत पसरलेल्या या विस्तृत खंडःप्राय देशावर राज्य करणारी मौर्य सत्ता ही भारताच्या इतिहासातील पहिली साप्राज्य सत्ता होय. या साप्राज्य सत्तेनेच खेरे तर प्रशासकीय यंत्रणेची मुहूर्तमेढ रोवली. तीच यंत्रण गेली दोन हजार वर्षे थोड्याफार फरकाने अस्तित्वात आहे. प्रशासकीय अधिकारपदांची, प्रशासकीय विभागांची नावे बदलत गेली परंतु मूलाधार तोच राहिला.

(४) प्रशासकीय यंत्रणा

आतापर्यंत अस्तित्वात असलेली राज्ये, गणराज्ये, टोळीराज्ये ही प्रादेशिक स्वरूपातली होती छोटी-मोठी राज्ये होती. एकमेव अपवाद होता तो नंदाच्या मगध साप्राज्याचा. परंतु नंदांचे राज्य केवळ चाळीस वर्षेच टिकल्यामुळे विस्तृत अशी प्रशासन यंत्रणा उभारण्याची संधी त्यांना मिळाली नाही. मौर्यसाप्राज्याच्या निर्मितीनंतर हा खंडप्राय देश व्यापणारी अशी प्रशासकीय यंत्रणा अस्तित्वात आली.

प्राचीनतम् काळी जेव्हा दलणवळणाची साधने नव्हती अशावेळी पर्शिया ते दक्षिण भारताच्या टोकापर्यंतच्या विस्तृत प्रदेशाचा कारभार करणे खरोखरच अवघड होते. चंद्रगुप्तच्या प्रशासन कौशल्याची पावती साप्राज्य विभागणीत आणि प्रशासकीय यंत्रणा उभारणीत मिळते. त्याने साप्राज्याची विभागणी अनेक प्रांतांमध्ये केली. प्रत्येक प्रांतावर एक प्रांताधिकारी नेमला. अलीकडच्या राज्यपालासारखा तो केंद्रीय पदाधिकारी असे. साप्राज्याचा केंद्र विभाग आणि पूर्वेकडील प्रदेश राजाच्या देखरेखीखाली असे. प्रांताची विभागणी विभागांत आणि विभागांची जिल्ह्यांत ही मांडणी, मौर्यांच्या

प्रशासकीय यंत्रणेत अस्तित्वात आल्याचा उल्लेख मेगस्थनजीकच्या प्रवासवर्णनात येतो. साप्राज्याची राजधानी पाटलीपुत्र या ठिकाणी होती:

चंद्रगुप्तच्या प्रशासकीय यंत्रणेत नगर व्यवस्थेला अनन्यसाधारण महत्त्व होते. मेगस्थनीज या नगरव्यवस्थेचे सविस्तर वर्णन करतो. तीस सभासदांचे एक मंडळ नगरव्यवस्थेवर देखरेख ठेवी. प्रत्येकी पाच प्रतिनिधी सहा समित्यांमध्ये कामांची विभागणी झालेली असे. ती पुढीलप्रमाणे - (१) औद्योगिक कलेवर देखरेख (२) परकीय प्रवाश्यांची व्यवस्था पाहणे (३) जन्म मृत्यूची नोंद करणे (४) व्यापारावर नियंत्रण ठेवणे (५) करवसूल करणे (६) उत्पादनावर नियंत्रण ठेवणे. या नगरव्यवस्थेचे वर्णन आजच्या नगरपालिकांमध्ये ही तंतोतंत जुळणारे आहे. म्हणूनच असे रास्तपणे म्हटले जाते, की मौर्यांनी भारतीय प्रशासनाची मुहूर्तमेढ रोवली.

याच पद्धतीची लष्करी व्यवस्थाही होती. तीस जणांचे नियंत्रण मंडळ लष्करावर देखरेख करी. या मंडळाची विभागणी सहा समित्यांमध्ये झालेली. (१) पायदळ समिती (२) घोडदळ समिती (३) रथदळ समिती (४) हत्तीदळ समिती (५) दलणवळण समिती आणि सहावी समिती नाविक दळाला साहाय्य करी. मेगस्थनीजने या लष्करी नियंत्रणाचे विस्ताराने वर्णन केले असून सहा लाखाचे खडे सैन्य अत्यंत सुनियंत्रित आणि सुसज्ज असल्याचे त्याने म्हटले आहे.

इ.स.पूर्व ३२४ मध्ये सत्तेश्वर आलेला चंद्रगुप्त मौर्य इ.स.पूर्व २९८ मध्ये मृत्यू पावला आणि राजपुत्र बिंदुसार सत्तेवर आला. अत्यंत सुनियंत्रित अशा प्रशासनव्यवस्थेसह आणि प्रचंड सैनिकी सामर्थ्यासह मौर्य साप्राज्य स्थिरावले होते. हे साप्राज्य राखणे एवढीच जबाबदारी बिंदुसारवर होती. इ.स.पूर्व २९८ पासून इ.स.पूर्व २७३ पर्यंत म्हणजे २५ वर्षे तो राज्यावर राहिला. राज्य व्यवस्थित राखणे हे मोठे काम त्याने केले. त्याच्या मृत्यूनंतर अशोक राज्यावर आला. सप्राट अशोकाच्या रूपाने भारतीय इतिहासातला श्रेष्ठतम राजा मौर्यकाळात उदयाला आला होता.

(५) सप्राट अशोक : एक श्रेष्ठतम सप्राट

मौर्य सप्राट बिंदुसार याच्या मृत्यूनंतर इ.स.पू. २७३ मध्ये देवानाम् प्रियःप्रियदर्शी अशोक राज्यावर आला. प्रत्यक्षात त्याचा राज्यारोहण समारंभ मात्र इ.स.पू. २६९ मध्ये झाला. तेहीस वर्षे राज्य करून इ.स.पू. २३६ मध्ये तो मृत्यू पावला. प्राचीन भारताच्या इतिहासातील एक लक्षणीय कालखंड म्हणून अशोकाच्या कार्यकाळाचा उल्लेख केला जातो. सप्राट अशोकाच्या स्मृती बौद्धवाङ्मयातून जोपासल्या गेल्या. महापरिनिर्वाणसूत्र, दिव्यावदान् आणि महावंश या ग्रंथामधून सप्राट अशोकाविषयी माहिती उपलब्ध होते. विष्णूपुराणातही माहिती मिळते. शिवाय शिलालेखांच्या स्वरूपातला अत्यंत

विश्वसनीय पुरावाही उपलब्ध होतो. भारतात उपलब्ध झालेले अत्यंत प्राचीनतम शिलालेख अशोकासंदर्भात आहे.

आतापर्यंत एकूण १४ प्रचंड शिलालेख, ७ स्तंभलेख, आणि दोन लहान शिलालेख सापडले आहेत. या शिलालेखाचे वाचन करून त्यातली खरोष्टी लिपी उलगडण्याचे काम जेम्स प्रिन्सेप या पाश्चात्य विद्वानने केले. मास्की आणि गुजरच्या शिलालेखावरून हे निर्विवादपणे सिद्ध झाले की, या शिलालेखातून उल्लेखिला गेलेला देवानाम प्रिय प्रियदर्शी राजा, सम्राट अशोक होय. अशोकाच्या शिलालेखापैकी कलींगचा शिलालेख, मास्की आणि रूपनाथ शिलालेख, लौरिया अरराज, महौली हे विशेष उल्लेखनीय ठरावेत.

(६) अशोकाचे राज्यारोहण

इ.स.पू. २७३ साली सम्राट अशोक राज्यावर आला. राज्यारोहण समारंभ मात्र चार वर्षांनी इ.स.पू. २६९ साली झाला. या चार वर्षांच्या विलंबाचे स्पष्टीकरण बौद्धवाद्यमयातून मिळते. राज्यारोहणप्रसंगी सम्राट बिंदुसाराच्या राजपुत्रांमध्ये कदाचित संघर्ष झाला असावा. बौद्ध परंपरेनुसार सम्राट अशोकाला शंभर भाऊ-बहीण होते. त्यांच्याशी संघर्ष करून अशोकाने राज्य मिळवले असा अर्थ ध्वनित करणारी माहिती बौद्धग्रथातून मिळते. अशोक हा राज्याभिषेक प्रसंगी कालाशोक क्रुरकर्मा होता असा एक तर्क बौद्धपरंपरेतून मिळतो पण तो अतिशयोक्त आहे. अशोकाच्या शिलालेखातून अशोक आपल्या भावाबहिणीवर जीवापाड प्रेम करतो असे संदर्भ मिळतात. तेव्हा वास्तव हे असणार की राज्यावर येताना काही संघर्ष झाला असावा त्यामुळे राज्यारोहणाला विलंब झाला इतकेच. अतिशयोक्ती करण्याच्या भारतीय मानसिकतेतूनच कालाशोकाच्या कथा प्रचलित झाल्या असाव्यात.

(७) कलिंगाची लढाई : इ.स.पूर्व २६१

राज्याभिषेकाच्या आठव्या वर्षी अशोकाच्या आयुष्यातली सर्वांत दूरगामी परिणाम करणारी घटना, कलिंगाच्या लढाईच्या स्वरूपात घडली. आजच्या ओरिसा प्रांतातल्या सुमुद्र किनारी त्या काळात कलिंग नावाचे राज्य होते. या राज्यातले लोक मोठे लढवये होते. खंडप्राय देशावर मौर्यांची सत्ता होतीच, कलिंगदेश नावाचे हे राज्यही आपण जिंकावे ही महत्वाकांक्षा सम्राट अशोकाच्या मनात निर्माण झाली. त्याने कलिंगवर स्वारी केली. तशी ही लढाई म्हणजे विषम संघर्ष होता. बरोबरीची लढाई नव्हती. कुठे प्रचंड सम्राज्याचा सम्राट अशोक आणि त्याचे समर्थ सैन्य आणि कुठे कलिंग देशीचा एक लहानसा अनामिक राजा आणि त्याचे मुठभर सैन्य पण अनपेक्षितपणे लढाई अटीतटीची झाली.

कलिंगाचे सैनिक प्राणाच्या शर्थांनी लढले. प्रचंड प्राणहानी आणि वित्तहानी झाली. पूर्ण कलिंग उद्धवस्त झाले. दीड लाख सैनिक युद्धकैदी म्हणून मौर्य सम्राटाने बंदिस्त केले.

लाखाच्या वर सैनिक मारले गेले. त्याच्या कितीतरी पट सैनिक जखमी झाले. एवढ्या विध्वंसानंतर कलिंग मौर्यांच्या हाती आले. कलिंगाच्या लढाईतील हा विध्वंस अशोकाच्या १३व्या शिलालेखात, वर्णिलेला आहे. त्या माहितीच्या विश्वसनीयतेविषयी शंका घेण्याला जागा नाही. अर्थात त्यातही कदाचित थोडीशी अतिशयोक्ती असेलही पण एक गोष्ट मात्र निर्विवाद ठरावी ती ही, की अशोकाच्या आयुष्यातली ही लढाई चिरस्मरणीय होती.

(८) क्रांतिकारी परिवर्तन

लढाई म्हटली की जय-पराजय ठरलेलाच. विध्वंस, वित्तहानी हे ही अटळच असते. तसे ते कलिंगाच्या लढाईतही झाले. सामान्यतः शत्रूपक्षाच्या वित्तहानीमुळे, मनुष्यहानीमुळे विजयी राजे आनंदी होतात. त्यांचा अहंकार सुखावतो. पराक्रमाने छाती फुग्न येते आणि यशाची नशा चढते. आणखी देश पादक्रांत करण्याची इच्छा प्रबल बनते. वाघाला जशी माणसांच्या रक्ताची चटक लागली की तो माणसांची शिकार करीत जातो तसाच, पराक्रमी राजा एका विजयानंतर दुसऱ्या, तिसऱ्या विजयी संघर्षकडे धावू लागतो. जगातल्या सर्वच पराक्रमी राजांबाबत असेच घडले आहे. अपवाद घडला तो फक्त कलिंगाच्या लढाईनंतर.

कलिंगाच्या यशानंतर सम्राट अशोकाला यशाची धुंदी चढली नाही. त्याचा अहंकार सुखावला नाही. सम्राट अशोकाच्या व्यक्तिमत्त्वातल्या शूर पराक्रमी योद्धाला विध्वंसाची आणि राज्यानंतर राज्य जिंकत जाऊन साम्राज्य विस्ताराची हाव सुटली नाही. विपरीत घडले. सम्राट अशोक कलिंगाच्या लढाईतील विध्वंसाने व्यथित झाला. यशाचे त्याने गणित मांडले. एवढ्या विध्वंसानंतर आपण काय मिळवले त्याचा त्याने शांत चित्ताने विचार केला. कलिंगाची भूमी त्याच्या हाती आली हे स्पष्टच होते. परंतु या निर्जीव भूमीपक्षा त्याचे लक्ष त्या भूमीवर राहणाऱ्या जिंकत माणसाकडे होते. विध्वंसामुळे ती माणसं त्याला पारखी झाली होती. त्याला दुरावली होती. लक्षावधी माणसं तर मारली गेली होती आणि उरली तीही मनाने दुरावली होती. याची जाण सम्राट अशोकाला झाली आणि अशा संघर्षातल्या विध्वंसाची, हिंसेची निरर्थकता त्याला जाणवली. शस्त्राने निर्जीव संपत्ती मिळवता येते. परंतु माणसांची मनं जिंकायची असतील तर शस्त्रे निरर्थक ठरतात. सम्राट अशोकाला शस्त्राची निरर्थकता प्रकरणे जाणवली. त्याच्या व्यक्तिमत्त्वात अमूलाग्र बदल झाला. त्याच्या जीवनक्रमही बदलला. त्याने सुखयात्रा बंद केल्या, मांसाहार वर्ज्य केला. अहिंसेवर त्याची नितांत श्रद्धा बसली. यापुढे शस्त्रसामर्थ्यावर साम्राज्यविस्तार न करता प्रेमाने लोकांची मने जिंकून लोकांच्या मनःसाम्राज्यावर राज्य करण्याची कल्पना त्याच्या डोक्यात आली. एक प्रचंड स्थित्यंतर घडून आले.

(९) बौद्धधर्म स्वीकार आणि धर्मप्रसार

कलिंगच्या युद्धानंतर लगेच च सप्राट अशोक बौद्ध भिक्षु उपगुप्त यांच्या संपर्कात आला. उपगुप्ताकडून त्याने बौद्धधर्माची दीक्षा घेतली. सशस्त्र युद्ध न करण्याचा त्याने निश्चय केला. अहिंसा हा त्याचा धर्म बनला. त्याने राजदरबारातील लोकांना मांसाहार सोडण्यास सांगितले. राज्यात मांसाहार बंद झाला. राज्यातले भेरीघोष बंद केले आणि त्याएवजी त्याने धर्मघोष सुरु केले. सैन्यावरचा भार कमी केला. सैन्याच्या कवायती कमी केल्या. त्याने स्वतः धर्मयात्रा सुरु केल्या. सिद्धार्थ गौतम बुद्धांच्या पदस्पदाने पवित्र झालेल्या सर्व ठिकाणी त्याने चैत्य विहार स्तूप उभारले. असे ४८००० स्तूप त्याने बांधवल्याचे बौद्ध परंपरा मानते. धर्मप्रचारासाठी धर्ममहामंत्र आणि तत्त्वज्ञानाचा प्रचार करण्यासाठी त्याने ठिकठिकाणी शिलालेख, स्तंभलेख कोरले. हे शिलालेख मुख्यतः राजमार्गावर, राज्यातून जाणाऱ्या महामार्गावर सहज ध्यानात येतील अशा ठिकाणी कोरले गेले. या शिलालेखातूनच त्याने धर्मप्रचारकांनाही संदेश दिले आहेत. प्रशासनातील अधिकाऱ्यांनाही त्याने सूचना दिल्या आहेत. प्रजाजनांचे आपण मालक नसून सेवक आहोत हा त्या सूचनांमधील आशय लक्षणीय आहे.

(१०) तिसरी बौद्धधर्म परिषद

इ. स. पूर्व २४० मध्ये पाटलीपुत्र नगरीत सप्राट अशोकाने तिसरी बौद्धधर्म परिषद आयोजित केली. मोगलीपुत्र तिस्स हे या परिषदेचे अध्यक्ष होते. उपगुप्त यांचाही अध्यक्ष म्हणून काही ग्रंथांतून उल्लेख येतो. या धर्मपरिषदेत बौद्धधर्म प्रसाराविषयक चितन झाले. धर्मप्रसाराची योजना आखण्यात आली. देशोदेशी धर्मप्रसारक पाठविण्याचे ठरले. बौद्ध संघ अधिक सुसंघटित झाला. भारतातील निरनिराळ्या भौगोलिक प्रदेशांत तसेत. श्रीलंकेत आणि सुवर्णदेशातही धर्मप्रसारक पाठवले गेले. यवनदेशी महारक्षित यांनी धर्मप्रसाराचे कार्य हाती घेतले. तर श्रीलंकेस महेंद्र आणि संघमित्रा यांनी भेट दिली आणि धर्मप्रसार केला. सुवर्णदेशात म्हणजे ब्रह्मदेशात सोन आणि उत्तर यांनी धर्मप्रसारार्थ पाठविण्यात आले.

(११) धर्मप्रसाराचे वेगळेपण

सप्राट अशोकाच्या धर्मप्रसाराचे वेगळेपण धर्मप्रसारकांनी इतर धर्मियांबद्दल बाळगलेल्या आदरात सामावलेले आहे. इतर धर्मियांच्या भावनांचा आदर करीत, दोषारोप न करता, त्यांच्या धर्मावर टीका न करता. त्या काळातील धर्मप्रसारकांनी धर्मप्रसार केला. धर्मतत्त्वज्ञान समजाऊन सांगितले. लोकोपयोगी कामे केली. सामन्यांबद्दल आस्था बाळगली. दया, क्षमा, शांती यांचा उदघोष केला. अहिंसेचा पुरस्कार केला आणि मांसाहार पूर्णतः त्याजिला.

अशोकाचा धर्म

सप्राट अशोकाने उपगुप्तांकडून बौद्धधर्माची दीक्षा घेतली

हे जरी खेरे असले तरी अशोकांच्या शिलालेखांमधून बौद्ध तत्त्वचितनावरील संदर्भप्रेक्षा दैनंदिन जीवनातील नैतिकतेवर अधिक भर देण्यात आला आहे. बौद्धदर्शनातील आर्यसत्य, अष्टांगमार्ग, प्रतीत्य समुत्पादाचा सिद्धांत, निर्वाणपद यांचे उल्लेख शिलालेखातून येत नाहीत. शिलालेखावरून सारा भर सत्प्रवृत्तीवर होता. तेव्हा अशोकाचा धर्म परधर्मसहिष्णूतेवर भर देणारा, सद्भावनांवर भर देणारा होता. त्याने शिलालेखातून आणि धर्म प्रसारातून अहिंसा प्रतिपादिली. समाजातील संन्यस्तांबद्दल आदर बाळगावा. दुर्बलाबद्दल दयाबुद्धी बाळगावी असा संदेश त्याने शिलालेखातून दिला. सांच्या नैतिकतेचा उगम, सद्भावनेचा उगम, प्रेमाचा उगम कुटुंबातून होतो हे त्याने आग्रहाने सांगितले. कुटुंबातूनच वडीलधान्याबद्दल आदरभाव, आज्ञापालनवृत्ती संस्कारित झाव्यात.

(१२) धार्मिक संघर्ष टाळावा

अशोकाच्या १२व्या शिलालेखातून अशोकाचा धर्म स्पष्ट होतो. या शिलालेखात परधर्मसहिष्णूतेचे महत्त्व प्रतिपादिले असून धर्मसंघर्ष टाळण्यासाठी काय करावे हे उल्लेखिले आहे. भिन्न भिन्न धार्मिक मतांमध्ये तेढ काढू नये यासाठी (१) सर्व धर्माचे मूळ विचार ध्यानी घ्यावेत (२) सर्वांनी वाचागुप्ती स्वीकारावी, म्हणजे टवाळी, टिंगल टाळावी. (३) समवाय साधना म्हणजे निरनिराळ्या धर्मातील लोकांनी एकत्र येऊन सुसंवाद साधावा (४) बहुकृत व्हावे, म्हणजे आपल्या धर्माबरोबरच इतरांचे ही धर्मतत्त्वज्ञान समजून घ्यावेत. (५) अहिंसा स्वीकारावी, हिंसा टाळून वन्य प्राण्यांना, पशुपक्षांना आणि दुर्बलांना अभय द्यावे. अशा निरनिराळ्या गोष्टी कराव्यात असे सप्राट अशोकाने म्हटले आहे. अशोकाने केलेला धर्मप्रसार हा इतर धर्मियांबद्दल आदर बाळगून केलेला धर्मप्रसार होता. बौद्धधर्मातल्या चांगल्या गोष्टीवर भर देत त्याने धर्मप्रसार केला. इतर धर्मांच्या वर्मावर बोट ठेवून टीका न करता त्याने बौद्ध चितनाचे वेगळेपण लोकांच्या मनावर ठसवले. म्हणून बौद्धधर्माचा प्रसार झाला.

(१३) अशोकाची प्रशासनव्यवस्था

सप्राट अशोकाच्या शिलालेखांच्या प्रासिस्थळांवरून अशोकाच्या साम्राज्याच्या सीमा ध्यानी येतात. काबूल, कंधाहार, अफगाणिस्तानापासून म्हैसूर प्रांतापर्यंत अशोकाचे राज्य पसरले होते. बिरार, राजपुताना, काठेवाड, मध्यप्रदेश, उत्तरप्रदेश, महाराष्ट्र, आंध्र, कर्नाटक, ओरिसा या सर्व प्रदेशांवर अशोकाचा अंमल होता. अगदी दक्षिणेकडील चोल, चेर, पाण्डय, केरलपुत्र ही काही राज्ये कदाचित स्वतंत्र होती. मौर्य साम्राज्यातही यवन, कुंभज, नाभक या नावाची टोळीराज्ये होती, ज्यांनी मौर्यांचे सार्वभौमत्व स्वीकारले होते.

अशोकाची राज्यव्यवस्था ही चंद्रगुप्ताने निर्माण केलेल्या प्रशासनाचाच भाग होती. केंद्रीय प्रशासन, प्रांतिक प्रशासन,

जिल्हा व ग्राम प्रशासन अशी एकूण व्यवस्था. केंद्रीय प्रशासनात सारी सत्ता राजाच्या ठारी एकवटलेली असे. उपराजा, युवराज, अग्रामात्य असे अधिकारी होते. प्रांतावर राज्यपाल नेमला जाई त्याच्या हाताखाली प्रादेशिक नावाचे अधिकारी असत. त्याच्या हाताखाली राष्ट्रीक असत. जुनागडच्या शिलालेखात, सौराष्ट्राच्या राष्ट्रीकपदी तुशास्ययवन होता असा उल्लेख आहे.

स्त्री महामात्र, धर्म महामात्र ही दोन नवी पदे अशोकाने केंद्रीय प्रशासनात निर्माण केली होती. सीमांवर देखरेख ठेवणारा अंतमहामात्र होता. नगर व्यवस्था पाहणारा नगर व्यवहारिक होता. अशोकाच्या प्रशासनात गुढपुरुषांना आणि प्रतिवेदकांना विशेष महत्त्व होते. हेगिरीच्या व्यवस्थेतले हे अधिकारी होते. पाणीपुरवठा, शेती, उद्यान यांवर देखरेख ठेवणारा वृजभूमिक असे. तात्पर्य लोककल्याणकारी अशी प्रशासनव्यवस्था सम्राट अशोकाने राबवली होती.

(१४) सम्राट अशोकाचे मूल्यमापन

प्राचीन भारताविषयी इतिहासलेखन करणाऱ्या सर्व इतिहासकारांनी एकमुख्याने सम्राट अशोकाला जगातील सर्वश्रेष्ठ सम्राट म्हणून गैरविले आहे. एच. जी. वेल्स, व्हिस्नेन्टस्मिथ यांसारखे पाश्चात्य इतिहासकार सम्राट अशोकाला असामान्य आणि अद्वितीय सम्राट मानतात. भारतीय इतिहासकार विशेषत: डॉ. भांडारकर, डॉ. मुखर्जी, डॉ. आर. सी. मुजुमदार यांनी सम्राट अशोक हा भारतातीलच नव्हे तर जगातील एक असामान्य राजा असल्याचे नोंदवले आहे. एच. जी. वेल्सच्या शब्दात लिहावयाचे झाल्यास पुढील उदाहरण नोंदवले जागेल.

"Amidst the tens of the thousands of the names of the rulers that crowd the columns of history the name of Asoka shines and shines almost alone like a star."

वरील उदाहरणाचा मतितार्थ हा की, इतिहासाच्या पानापानांवर, परिच्छेदा परिच्छेदांवर गर्दी करून असणाऱ्या लक्षावधी राजांच्या नावांमध्ये, अशोकाचे एकव्याचेच नाव एखाद्या तळपत्या ताच्यासारखे चकाकत राहते. अशोकाचे हे वेगळेपण, असामान्यत्व आपण नेमके समजून घेतले पाहिजे. कलिंगाच्या लढाईनंतर त्याच्या व्यक्तिमत्त्वात झालेला अमूलाग्र बदल हा त्याच्या वेगळेपणाचे गमक ठरावे. शत्रुपक्षाची प्राणहानी, वित्तहानी पाहून सामान्यतः पराक्रमी राजे आपली पाठ थोपदून घेतात. स्वतःच्या पराक्रमाची फुशारकी गातात. यशाने उन्मत्त होतात. सम्राट अशोक असा सामान्य राजाप्रमाणे उन्मत्त झाला नाही. त्याला कलिंगाच्या लढाईतील यशाने धुंदी चढली नाही. त्याने शांतपणे विचार केला, प्राणहानीने, वित्तहानीने तो व्यथित झाला आणि हिसेचा मार्ग अवलंबिल्याबद्दल त्याला पश्चाताप झाला. त्याने हिसेचा मार्ग सोडला. हे राजाचे वागणे असामान्य, अद्वितीय असेच होते.

स्वतःला प्रजेचा सेवक माननारा राजा तर प्राचीन काळात काय आधुनिक काळातही विरळाच. अशोकाचे

असामान्यत्व त्याच्या राजसतेविषयीच्या या दृष्टिकोनात सामावलेले आहे. 'आधी केले मग सांगितले' या उक्तीप्रमाणे वागणारा राजा म्हणूनही अशोकाचे व्यक्तिमत्त्व असामान्य आहे. त्याने स्वतः मांसाहार आधी बंद केला आणि प्रजाजनांनी मांसाहार बंद करावा असे आवाहन केले. लोक कल्याणकारी राज्य ही तशी आधुनिक कल्पना, परंतु या कल्पनेला अनुरूप असे राज्य करणारा प्राचीन जगतातील हा एकमेव राजा. स्वतःच्या धर्माचा प्रसार करणारे असंख्य राजे इतिहासाच्या पानापानांतून आढळतात, परंतु धर्मप्रसाराबरोबरच परमत सहिष्णुता बाळगणारा, परधर्मसहिष्णुता बाळगणारा, इतर. धर्माचे सार समजून घेणारा राजा विरळच. असा विरळ, असामान्य राजा म्हणून सम्राट अशोकाचा उल्लेख रास्तपणे केला जातो. बौद्धधर्मप्रसाराचे कार्य करणारा राजा म्हणून सम्राट अशोकाचे इतिहासातील स्थान अद्वितीय आहे. देशोदेशी धर्मप्रसारक पाठवून, धर्ममहामंत्र सारखे धर्मप्रसारासाठी वेगळेपद निर्माण करून, शिलालेख कोरवून त्याने फार मोठे कार्य केले आहे. सम्राट अशोक हा असामान्य, अद्वितीय, श्रेष्ठतम सम्राट आहे तो या अर्थाने. इ.स.पूर्व २३६ मध्ये त्याचा मृत्यू झाला आणि एक असामान्य व्यक्तिमत्त्व काळाच्या पड्याआड गेले.

(१५) सम्राट अशोकानंतरचे राजे

सम्राट अशोकाच्या मृत्यूनंतर मौर्य साम्राज्य खिळखिळे व्हायला सुरुवात होती. त्याच्यां एवढ्या उत्तुंग व्यक्तिमत्त्वाचा राजा राजपदावर येत नाही. खंडप्राय देशभर पसरलेले साम्राज्य सांभाळणे ही सोपी गोष्ट नाही याची जाण अशोकाच्या मृत्यूनंतर प्रकरणी निर्माण झाली. साम्राज्यात दुफळी माजली. अनागोंदी सुरु झाली. या कालखंडाबाबत सलग असा इतिहास त्यामुळेच उपलब्ध होत नाही. कमकुवत व्यक्तिमत्त्वाचे राजे सतेवर येतात, स्वायत्त बनण्याची वृत्ती प्रादेशिक पातळीवर वाढते, सैन्य दुर्बल होते अशा परिस्थितीत मौर्य साम्राज्याच्या न्हासाची प्रक्रिया सुरु होते. सम्राट अशोकानंतर तिवर, महेंद्र, कुणाल आणि जलौक हे राजे राज्यावर आले. दशरथ नावाचाही राजा मगधातल्या या मौर्यसतेत राज्यावर होता. शेवटचा राजा वृहद्रथ हा इ.स.पूर्व १८७ मध्ये मारला जातो आणि मौर्यसत्ता संपुष्टात येते.

(१६) मौर्यकाळातील राजकीय स्थित्यंतराचे स्वरूप

सार्वभौम एकछत्री अशी साम्राज्यसत्ता मौर्यकाळात मौर्यसाम्राज्याच्या रूपात उदयाला आली आणि प्राचीन भारतातील एक महत्त्वपूर्ण राजकीय स्थित्यंतराला प्रारंभ झाला. छोटी छोटी प्रादेशिक राज्ये मागे पडली. सत्ताविस्ताराची ईर्षा राजाराजांमध्ये निर्माण झाली. सत्तेच्या केंद्रीकरणाची प्रक्रिया गतिमान झाली. खंडप्राय देशाला कवेत घेणाऱ्या साम्राज्याने लहान मोठ्या राज्यांची जागा घेतली. विस्तृत अशा साम्राज्याला सुनियंत्रित ठेवणारी प्रशासन यंत्रणा आकाराला आली. केंद्रित सत्ता, प्रांतीय सत्ता, विभाग, जिल्हा आणि ग्राम अशी विभागणी

झाली आणि आज एकविसाव्या शतकातही अस्तित्वात असलेल्या प्रशासनाचा खेर तर पाया तेथेच रचिला गेला. अनेक राजसत्ता आंतर्या आणि गेल्या, परकीय आक्रमणे झाली हा प्रशासकीय ढाचा कायम राहिला. प्रशासकीय पदांची नाव बदलली. जिल्हास्तरावरील विशपती इंग्रज आमदनीत कलेक्टर बनला एवढेच.

आणखी एक लक्षणीय राजकीय स्थित्यांतर मौर्य काळात घडून आले. सप्राट अशोकाने राजसत्ता हे सेवेचे साधन मानून प्राचीन भारतीय राजसत्तेच्या संकल्पनेला एक वेगळे वळण दिला. राजसत्ता लोककल्याणकारी बनली. तेव्हा छोट्या मोठ्या टोलीराज्यापासून लहान मोठ्या विभागीय गणराज्य जनपदापासून विस्तृत अशा साम्राज्य प्रस्थापनेपर्यंतचे हे राजकीय स्थित्यांतर मौर्य काळात घडून आले हे लक्षात घेतले पाहिजे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

- पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.
- (१) प्राचीन भारतातील प्रबळ देशव्यापी सत्ता म्हणून मौर्य साम्राज्याचा उल्लेख केला जातो. ( )
  - (२) मौर्य साम्राज्य अस्थिर साम्राज्य म्हणून ओळखले जाते. ( )
  - (३) चंद्रगुप्त मौर्याने सेल्युक्स निकेटरचा पराभव केला. ( )
  - (४) चंद्रगुप्त मौर्याने साम्राज्याची विभागणी अनेक प्रांतात केली. ( )
  - (५) प्राचीन भारतातल्या इतिहासातील एक लक्षणीय कालखंड म्हणून सप्राट अशोकाच्या कार्यकाळाचा उल्लेख केला जातो. ( )
  - (६) कलिंगाच्या लढाईतील विजयानंतर सप्राट अशोकाची साम्राज्यविस्ताराची हाव वाढत गेली. ( )
  - (७) कलिंगाच्या लढाईतील विजयाने सप्राट अशोकाला हिंसेची निर्थकता जाणवली. त्याची अहिंसेवर श्रद्धा बसली. ( )
  - (८) सप्राट अशोकाने प्रशासकांना प्रजाजनांचे आपण मालक नसून सेवक आहोत अशी जाणीव दिली. ( )
  - (९) सप्राट अशोकाने बौद्ध धर्माचा प्रसार केला. ( )
  - (१०) अशोकाने बौद्ध धर्माखेरीज अन्य धर्माचा आदर केला नाही. ( )

२.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

गणराज्य : संघभावना, समष्टीचा विचार व सामूहिक जाणीवा यास महत्त्व देणारी राजकीय संरचना.

ग्रामक : ग्रामांची प्रतिनिधिक सभा, ही सभा सारा कारभार पाही.

प्राचीन भारत : राजकीय स्थित्यांतरे : २६

चातुर्वर्ण्ये : ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र या चार वर्णांतले लोक.

मौर्य साम्राज्य : प्राचीन भारतातील प्रबळ देशव्यापी सत्ता. अहिंसा : वन्य प्राणी, दुर्बल यांना अभय द्यावे हे सांगणारे तत्त्व.

२.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (✓) (४) (✓) (५) (X)
- (६) (✓)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (१) मगध राज्य (२) महावंश (३) नृपती अजातशत्रू (४) नृपती अजातशत्रू (५) नंदसत्तेच्या (६) नादेड (७) धनानंद

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- (१) (✓) (२) (X) (३) (X) (४) (✓) (५) (X)
- (६) (X)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (X) (४) (✓) (५) (✓)
- (६) (X) (७) (✓) (८) (✓) (९) (✓) (१०) (X)

२.५ सारांश

बौद्ध काळातील सोळा महाजनपदे आणि गणराज्ये ही राजकीय संरचना काही काळ टिकली. त्यानंतर गणराज्ये व्याकितगत इर्षा, सत्तेची महत्त्वाकांक्षा यातून लोप पावू लागली. रोहिणी नदीच्या पाणी वाटपापासून साक्य आणि कोलियांच्या राज्यात संघर्ष झाला, सीमानिश्चितीवरून संघर्ष झाला. यातून सत्तेचे ध्रुवीकरण घडूनयेऊन काही प्रबळ सत्ता उदयाला आल्या. या सत्तांच्या खाली लहान राज्ये वाढू लागली. मगध, कोशल आणि वत्स या सत्ता बौद्ध काळातच प्रबळ बनल्या. मगध जनपदातील ग्रामांची प्रतिनिधी सभा, ग्रामक सारा कारभार पाही. जैन आणि बौद्ध धर्माचा मोठ्या प्रमाणावर विस्तार केला. पहिली बौद्ध धर्मपरिषद घेतली. मगधराज्यात पुढे सत्ता संघर्ष होऊन नंदधराणे उदयाला आले. नंदधराणे हे क्षत्रियेतरांचे होते. उग्रसेन नंदधराण्याचा संस्थापक म्हणून ओळखला जातो. नंद

सप्राटांनी गोदातटाशी नंदडेरा स्थापला होता तेच आजचे नंदेड होय.

महापद्मनंद आणि शेवटचा धनानंद या राजांविषयी सविस्तर माहिती उपलब्ध आहे. धनानंदाकडे मोठ्या प्रमाणावर लष्करी सामर्थ्य होते. याच काळात मोठ्या प्रमाणावर राजकीय स्थित्यंतरे झाली. परकीय आक्रमणे झाली. पार्शियनांनी आक्रमण केले. सीमाभागातल्या भारतीय टोळ्यांनी यावेळी मोठा पराक्रम गाजवला. उत्तर भारतातील सीमांवर ग्रीक सप्राट अलेकझांडरने स्वारी केली. त्याने पार्शियन राजा अरिमस तिसरा यास पराभूत केले. अलेकझांडरच्या आक्रमणास भारतीय टोळ्यांनी मोठा विरोध केला. बियास नदी किनान्यावर भारतीय गणराज्यांपुढे अलेकझांडरला माघार घ्यावी लागली. ग्रीक आक्रमणापासून ही राजकीय स्थित्यंतरे घडून येण्याची क्रिया सुरु झाली. लहान राज्ये मोठ्या राज्यांत विलीन होऊ लागली.

प्राचीन भारतातील एक प्रबळ देशव्यापी सत्ता म्हणून मौर्य साप्राज्याला उल्लेख केला जातो. चंद्रगुप्त मौर्य व चाणक्य या दोघांच्या कुटिल राजनीतीतून राजकीय स्थित्यंतर होऊन मौर्य साप्राज्याची स्थापना झाली. साप्राज्याबरोबर, प्रशासन, प्रशासकीय यंत्रणा, इत्यादीबाबत भरीव कामगिरी चंद्रगुप्त मौर्यांनी केली.

मौर्य सप्राट बिंदुसार याच्या मृत्युनंतर प्रियदर्शी अशोक राज्यावर आला. अशोकाच्या कारकीर्दीत त्याच्या आयुष्याला कलाटणी देणारी कलिंगाची लढाई घडली. या लढाईत कलिंगचे सैनिक प्राणपणाने लढले, मोठी जीवितहानी झाली. या जीवितहानीमुळे सप्राट अशोक व्यथित झाला. आपण लढाई जिंकली, पण मोठा संहंर केला याची बोच त्याला लागून राहिली. शस्त्राची निरर्थकता त्याच्या लक्षात आली. त्याने बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला. मांसाहाराचा त्याग केला, इतरांना करण्यास सांगितले. सप्राट अशोकने अहिंसेचे तत्त्व अंगीकारले अशोकाने कार्यक्षम प्रशासन यंत्रणा निर्माण केली. स्त्रीमहामंत्र, धर्ममहामात्र ही दोन नवीन पदे निर्माण केली. त्याने स्वतःला प्रजेचे सेवक मानले. एच. जी. वेल्स याच्या मते लक्षावधी राजांच्या नावांमधले अशोकाचे एकट्याचेच नाव एखाद्या तळपत्या तांच्यासारखेच चकाकत राहते. मौर्यकाळात प्राचीन भारतातील महत्वपूर्ण राजकीय स्थित्यंतरास प्रारंभ झाला. केंद्रीय सत्ता, प्रांतीय सत्ता, विभाग, ग्राम, अशी विभागणी झाली.

सप्राट अशोकाने सत्ता हे सेवेचे साधन मानून राजसत्तेच्या संकल्पनेस वेगळे स्वरूप दिले.

२.६ सरावासाठी स्वाध्याय

पुढील प्रश्नांची १५ ते २० ओळींत उत्तरे लिहा.

- (१) बौद्धकाळातील महाजनपदे व गणराज्ये यांच्यातील संघर्षाची कारणे स्पष्ट करा.
- (२) मगध राज्याच्या उदय आणि प्रारंभिक प्रशासन यंत्रणा स्पष्ट करा.
- (३) नृपती अजातशत्रूने केलेल्या सुधारणा विशद करा.
- (४) मगध राज्याची साप्राज्याच्या दिशेने वाटचाल करी झाली ते स्पष्ट करा.
- (५) नंद घराण्याविषयी माहिती लिहा.
- (६) भारताच्या अंतर्गत इ. स. पूर्व तिसऱ्या शतकात घडून आलेली राजकीय स्थित्यंतरे स्पष्ट करा.
- (७) अलेकझांडरच्या स्वारीविषयी माहिती लिहा.
- (८) मौर्य साप्राज्याचा उदय कसा झाला? चंद्रगुप्त मौर्य याचे पहिला सप्राट व एक प्रशासक या नात्याने विश्लेषण करा.
- (९) सप्राट अशोकाच्या कारकीर्दीविषयी माहिती लिहा.
- (१०) सप्राट अशोकाने केलेल्या सुधारणा आणि कलिंगाची लढाई यांमुळे त्याच्यात घडून आलेला बदलाची माहिती लिहा.

२.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) प्रा. दीक्षित राजा, प्राचीन भारत आणि मध्युगीन भारताचा इतिहास, पुणे, निराली प्रकाशन.
- (२) डॉ. देवपुजारी मु. बा., डॉ. कुलकर्णी शे. रा., प्राचीन भारत व शेजारील राष्ट्र, नागपूर, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ.

घटक ३ : मौर्योत्तर भारत : शुंग, कण्व, नाग, सातवाहन

अनुक्रमणिका

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रास्ताविक
- ३.२ विषय-विवेचन
  - ३.२.१ एकछत्री अमलाची समासी
  - ३.२.२ राजकीय स्थित्यंतराचे स्वरूप
  - ३.२.३ सातवाहन साम्राज्य
  - ३.२.४ टोळी राज्ये
- ३.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- ३.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ३.५ सारांश
- ३.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- ३.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

३.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला -

- ★ मौर्योत्तर भारतातील राजकीय स्थित्यंतराची प्रक्रिया स्पष्ट करता येईल.
- ★ केंद्रीय प्रभुसत्तेच्या अभावामुळे उत्तर भारतातील राजकारणाचे बदलते स्वरूप स्पष्ट करता येईल.
- ★ सातवाहन साम्राज्याचा उदय, विस्तार व योगदान स्पष्ट करता येईल.
- ★ व्यापार, कला, शिल्प, राजकीय स्थैर्य, इत्यादी बाबतीत सातवाहन सत्तेचे योगदान विशद करता येईल.
- ★ राजकीय स्थैर्याचे महत्व विशद करता येईल.
- ★ विविध टोळीराज्ये, त्यांचे साम्राज्य व विस्तार स्पष्ट करता येईल.

३.१ प्रास्ताविक

मौर्य कालखंडात मोठे स्थित्यंतर घडून आले होते. गणराज्ये, टोळीराज्ये आणि जनपदे या स्वरूपातल्या प्रादेशिक राज्यांची जागा सार्वभौम केंद्रीय प्रभुसत्तेने घेतली होती. त्यामुळे राज्याराज्यांमधला सत्ता संघर्ष संपत्ता होता. खंडप्राय देशात

एक प्रकारची शांतता आणि राजकीय स्थैर्य निर्माण झाले होते. बौद्ध धर्माने एकूण समाज जीवनाला नैतिक अधिष्ठान प्राप्त करून दिले होते. शिल्प स्थापत्य कला विकसित होऊ लागली होती.

मौर्य राजसत्तेचा न्हास सुरु झाला आणि हे सारे संपले. पुन्हा एकदा राजकीय स्थित्यंतराला प्राचीन भारतीय समाज सामोरा गेला. उत्तर भारतात पुन्हा राजकीय अस्थैर्य आले. मौर्यानंतर सत्तेवर आलेले शुंग, कण्व आपली सत्ता स्थिरावू शकले नाहीत. राजकीय अनागोंदी माजली. अशा राजकीय सत्तासंघर्षाच्या काळात, मध्य आशियातील युएची टोळ्यांनी भारतात धुमाकूळ घालायला प्रारंभ केला. कुशान टोळ्यांनी भारतावर आक्रमण केले आणि कनिष्ठाने आपले राज्य उत्तर भारतावर स्थापिले.

उत्तर भारतातील ही राजकीय अस्थैर्याची परिस्थिती पुढील दोन तीन शतके कायम राहिली. या काळात दक्षिण भारत आणि विशेषतः महाराष्ट्रातील गोदाखोरे मात्र राजकीय स्थैर्याची अनुभूती घेत होते. आपल्या महाराष्ट्रातील पैठणला सातवाहनांची सत्ता स्थिरावली होती. चारशे वर्षे ही सातवाहन सत्ता आपले प्रभुत्व टिकवून होती. या काळात इथला व्यापार वाढला, मोठमोठी व्यापारी शहरे उदयाला आली. शिल्प स्थापत्य कला विकसित झाली. महाराष्ट्रातल्या दन्याखोन्यांतून लेण्या कोरल्या गेल्या. अप्रतिम कला अविष्कार घडला.

प्रस्तुत घटकातून आपण मौर्योत्तर भारतातील हे बदल समजून घेणार आहोत. या कालखंडात आता सह्याद्री, विष्णुद्री परिसर, आणि दख्खन पठार राजकीय घडामोर्डीचे केंद्र बनू पाहतोय. या सान्या घडामोर्डीची नोंद आपण या घटकात करणार आहोत. राजकीय स्थैर्य प्राप्त झाले की व्यापार उदीम वाढतो, संपन्नता येते. संपन्नता आली की कलेचा आस्वाद घेण्याचे औदार्य येते. कलाअविष्काराला आश्रय मिळतो. प्राचीन भारतातही हे घडले. या कलाअविष्काराचा साक्षीदार आपल्या महाराष्ट्रातल्या दन्याखोन्यांतून हिंडणारा वनवासी आहे. तोच साक्षीदार आहे आणि कलानिर्माताही.

३.२ विषय-विवेचन

३.२.१ एकछत्री अमलाची समासी

इसवीसन पूर्व दुसऱ्या शतकाच्या सुमारास मौर्य साम्राज्य पूर्णतया लयाला गेले. राजकीय अनागोंदी माजली. राज्ये

उदयाला आली, परंतु राजकीय स्थैर्य मात्र लाभले नाही. पुढील तीन-चार शतके उत्तर भारतीय राजकारणात तरी राजकीय अस्थैर्य राहिले. राजसत्तेविरुद्ध बंड करून नवी राजसत्ता प्रस्थापित करणे हे प्रकार सर्वस होऊ लागले. अशा परिस्थितीत राजकीय स्थित्यंतराचा माग काढणे तसे कठीण असते. इतक्या झापाट्याने घटना घडत जातात की त्या घटनांचे धागेदारे उलगडतातच असे नव्हे. परंतु नाट्यपूर्ण घटनांची नोंद साहित्य विश्वात घेतली जाते. राजकीय अनागोंदीच्या काळातही काही नाट्यपूर्ण घटना घडतातच, काही लक्षणीय व्यक्तिरेखा उदयाला येतातच. त्यांची नोंद कथा, कादंबरी, नाटकांमधून घेतली जाते व त्या स्वरूपातला पुरावा या कालखंडासंदर्भात उपलब्ध होतो. बाणभट्टाच्या हर्षचरितात शुंग घराण्याविषयी काही माहिती येते. बाणभट्टाच्या अष्टाध्यायी मधूनही या काळासंदर्भातले काही उल्लेख आढळतात. दिव्यावदान हा बौद्धग्रंथातील इतिहासाचे साधन म्हणून मौर्योंतर कालखंडाच्या अभ्यासासाठी उपयुक्त ठरतो.

सातवाहनांच्या रूपात मात्र दक्षिण भारतात विशेषतः महाराष्ट्र आंध्र परिसरात एक स्थिर साम्राज्य उदयाला आले. ४६० वर्षे हे राज्य टिकले. या राजकीय स्थैर्यामुळे व्यापारउदीम वाढला. शिल्प स्थापत्य कला बहरली. साहित्य निर्मिती झाली. सातवाहन इतिहासाची अनेक साधने उपलब्ध झाली तात्पर्य मौर्योंतर भारतातील राजकीय स्थित्यंतराचा आढावा द्यावयाचा म्हणजे शुंग, कणव राज्यांचा शोध द्यावयाचा आणि सातवाहन साम्राज्यातील इतिहास रेखाटायचा.

बाणभट्टाच्या हर्षचरितातील कथेनुसार मौर्य साम्राज्याचा शेवटचा राजा बृहद्रथ अत्यंत सामान्य कुवतीचा शासक होता. खेरे तर सप्राट अशोकाच्या मृत्युनंतरच मौर्य साम्राज्य विस्कळीत व्हायला सुरुवात झाली होती. एकछत्री अमल संपुष्टात येऊ लागला. दूरवरचे प्रदेश स्वतंत्र होऊ लागले होते. अधिकान्यांत सत्तास्पर्धा सुरु झाली होती. मगधातील केंद्रीय शासनालाही दुहीची लागण लागली होती. तेथे ही हेवेदावे, मत्सर, कटकारस्थाने रचली जाऊ लागली होती. सर्वांना धाकात ठेवू शकणारा, स्वतःचे असे प्रभावी व्यक्तिमत्त्व असलेला राजाच सिंहासनाधिष्ठित राजा अत्यंत सुमार बुद्धिमत्तेचा, कमकुवत व्यक्तिमत्त्वाचा असल्याने राजापेक्षा इतर लोक व इतर अधिकारीच शिरजोर बनत गेले आणि शेवटी मौर्य साम्राज्याच्या सेनापतीनेच मौर्य सप्राट बृहद्रथ याचा वध करून सत्ता बळकावली.

(१) मौर्य साम्राज्यात लक्ष्यातील उठाव

मौर्य साम्राज्याचा शेवटचा राजा बृहद्रथ याच्या दरबारात साम्राज्याच्या सेनापती म्हणून पुष्यमित्र शुंग कार्यरत होता. एक निष्णात प्रशासक, संघटक, कुशल सेनापती म्हणून त्याची ख्याती होती. त्याने मौर्य साम्राज्यातील सैन्याची पुर्वरचना केली. सैन्य पुनर्संधित केले. साम्राज्यातली अनागोंदी नियंत्रित केली.

साहजिकच साम्राज्यात सेनापतीचे महत्व वाढले. राजा सामान्य कुवतीचा त्यामुळे सारा कारभार सेनापतीच्याच देखरेखीखाली होता. सेनापती पुष्यमित्र हा महत्वाकांक्षी होता. कमळकुवत मौर्य सप्राटाची सेवा करण्यापेक्षा आपणच राजे बनून बलवान राज्य निर्माण करावे हा विचार त्याच्या मनात आला. सारे सैन्य त्याच्या बाजूने होते. राजदरबारातही त्याच्याविषयी आदर होता. या सान्या गोर्षींचा फायदा घेऊन त्याने लक्ष्यातील उठाव करण्याचे योजिले. बाणभट्टाच्या लिखाणानुसार हा उठाव पूर्वनियोजित होता.

(२) मगध पुष्यमित्र शुंग

पुष्यमित्र शुंग आता सेनापती न राहता प्रत्यक्ष मगध नरेश बनला. मौर्याच्या प्रभुत्वाखाली असलेले राज्य आता पुष्यमित्राच्या ताब्यात आले. हिमालयापासून गुजराथ काठेवाडपर्यंत आणि पंजाबपासून बंगालच्या उपसागरापर्यंतचा भाग त्याच्या अधिपत्याखाली आला. आंध्र, कलिंग आणि उत्तर भारतातील अनेक छोटी राज्ये मौर्यापासून स्वतंत्र झाली होती. ती स्वतंत्रच राहिली.

मगध नरेश पुष्यमित्राने एकूण ३६ वर्षे राज्य केले. या काळात त्याने आपले राज्य विस्तारले. अनेक स्वतंत्र राज्यांना आपले मांडलिक बनवले. काही राज्ये शुंगराज्यात समाविष्ट केली. त्याने आपले सैनिकी सामर्थ्य वाढवले. मौर्य प्रशासनातले शैथिल्य घालवले. सैन्याच्या कवायती व्यवस्थित होऊ लागल्या. भेरीघोष पुन्हा निनादू लागले. सैन्य शस्त्रसज्ज झाले. पातंजलीच्या महाभाष्यात पुष्यमित्राने अश्वमेध यज्ञ केल्याचे संदर्भ आढळतात. अश्वमेध यज्ञ हा साम्राज्यविस्ताराचे साधन मानले जायचे.

(३) कलिंग आणि सातवाहनांशी संघर्ष

पुष्यमित्राने कलिंगाच्या खारवेल राजाशी संघर्ष केला. प्रत्यक्षात इ.स.पूर्व १६५ मध्ये खारवेलने शुंग साम्राज्यावर स्वारी केली. पुष्यमित्राने त्याला यशस्वीरित्या तोंड दिले. संघर्ष थोडक्यात संपला. खारवेलर्ची सत्ता मात्र कायम राहिली. चारपाच वर्षांनी पुन्हा एकदा शुंग खारवेल संघर्ष झाला असावा असे हत्तीगुंफा शिलालेखातून स्पष्ट होते.

इसवीसन पूर्व दुसऱ्या शतकात शुंग सत्तेला शह देण्याचे सामर्थ्य असलेली आणखी एक सत्ता सातवाहन सत्ता उदयाला आली होती. उज्जैन, अवंती या ठिकाणी शुंगांचा प्रभाव वाढला होता. शुंगाप्रमाणे इकडे गोदाखोन्यात सातवहन प्रबळ बनत चालले होते. त्यांच्या वाढत्या प्रभावाला पायबंद घालणाऱ्या शुंगांना शक्य झाले नाही.

याच काळात यवनांची म्हणजे ग्रीकांचीही आक्रमणे झाली. डिमिट्रीयसचे सैन्य याच काळात शुंग राज्यावर चालून आले. राजा मिनांडर म्हणजेच राजा मिलिंद हा देखील ग्रीक सैन्यासह भारतात चालून आला तो याच काळात. पुष्यमित्राने

या आक्रमणाला यशस्वीरित्या तोंड दिले. यवनांशी सलोख्याचे संबंध प्रस्थापित झाले. राजा मिर्लीद बौद्ध धर्मने प्रभावित झाला. शुंग कालखंडातही बौद्ध धर्माचा प्रभाव सर्वदूर पसरलेला होता. पुष्टमित्राने बौद्धस्थळांभोवती तोरणद्वार उभारले.

(४) पुष्टमित्र शुंग आणि बौद्धधर्म

पुष्टमित्र शुंगाने अश्वमेध आणि राजसूर्य यज्ञ केले म्हणजे यज्ञसंस्कृतीचे आणि वैदिक धर्माचे पुनरुज्जीवन झाले असा एक समज सुरुवातीला रुजला होता. परंतु पुरातत्ववेत्यांनी जेव्हा भारतातील चैत्य विहार स्तुपांचा आणि तेथील ग्रीक शिलालेखांच्या शिल्पाचा अभ्यास केला तेव्हा हा समज चुकीचा असल्याचे स्पष्ट झाले. भारहूत स्तुपाभोवतीचे तोरणद्वार आणि त्यावरील अप्रतिम कलाविष्कार हे शुंग कालखंडाचे योगदान होय. तिबेटी बौद्ध वाद्यमयीन परंपरा मात्र पुष्टमित्र शुंगाला बौद्धधर्माचा अभिमानी मानीत नाही.

(५) नंतरचे शुंग नरेश

पुष्टमित्र शुंगानंतर इ.स.पूर्व १४९ मध्ये अग्रिमित्र शुंग राज्यावर आला. अग्रिमित्र हा प्राचीन संस्कृत नाटकातील प्रमुख व्यक्तिरेखा राहिलेला आहे. परंतु त्याचे राजकीय कर्तृत्व फारसे ज्ञात नाही. अग्रिमित्रानंतर सुजयेष शुंग राज्यावर आला. त्यानंतर सत्तेवर आलेला वसुमित्र शुंग हा शुंगराजघराण्यातला उल्लेखनीय राजा. पुराणातील वर्णनानुसार एकूण दहा राजे शुंग घराण्यात होऊन गेले. देवभूति शुंग हा शेवटचा राजा.

(६) पुन्हा लष्करी उठाव

मगध साम्राज्याचा वैभव काळ पाहिलेल्या पाटलीपुत्र शहरात मौर्याच्या न्हासानंतर दुसरा लष्करी उठाव इ.स.पूर्व ७२ च्या दरम्यान झाला. बाणभट्टाच्या हर्षचरितात या लष्करी उठावाचीही सविस्तर नोंद आहे. त्यानुसार देवभूति शुंगाच्या काळात शुंगसत्ता उल्थून टाकण्याचा एक राजकीय कट शिजला होता. या कटाचा सुन्दर होता शुंग राज्यातला मंत्री वसुदेव कण्व. कटात एक दासीलाही समाविष्ट करून घेतले होते. या दासीने राणीचा वेष परिधान करून राजाच्या अंतःपुरात प्रवेश मिळविला आणि राजाचा वध केला. राजाचा मृत्यू होताच वसुदेवाने उठाव घडवून आणला आणि सत्ता काबीज केली. कण्व नावाच्या राजघराण्याची सत्ता मगधात स्थापन झाली.

(७) मगधाची कण्वसत्ता

शुंग नरेश देवभूति याचा वध करून शुंग मंत्री वसुदेव कण्व याने इ. स. पूर्व ७२ मध्ये मगध परिसरात कण्व राजसत्ता प्रस्थापित केली. ही सत्ता मगध राज्याला राजकीय स्थैर्य देऊ शकली नाही. केवळ सत्ता लालसा आणि सत्तासंघर्षातून उदयाला आलेली कण्वसत्ता राजांच्या कमकुवतपणामुळे आणि प्रभावहीनतेमुळे केवळ ४५ वर्षे सत्तेवर राहिली. एकूण चार

राजे या ४५ वर्षांत होऊन गेले. पुराणांमध्ये या चार राजांची नावे आणि त्यांचा कार्यकाल उल्लेखिला आहे, त्यानुसार संस्थापक राजा देवभूति अवधी ९ वर्षेच राज्यावर होता. त्यानंतर भूमिपुत्र राज्यावर आला, त्याने १४ वर्षे राज्य केले. त्यानंतर नारायण कण्व आणि सुशर्मण राज्यावर येऊन गेले. नारायणाची १२ वर्षे आणि सुशर्मण कण्वची १० वर्षे अशी २२ वर्षे ही सत्ता त्यापुढे टिकली. कण्व सत्ता कधीच स्थिरावली नाही. एकूण ४५ वर्षांच्या कारकीर्दिंतीही राजकीय अनागोंदी राहिली. मगध साम्राज्यातला फारच थोडा प्रदेश कण्वांच्या प्रत्यक्ष ताब्यात आला. यवन क्षत्रपांचा प्रभाव वाढतच राहिला. त्यांना पायबंद घालण्याचे सामर्थ्य कण्वांमध्ये नव्हते. इतरही छोट्या मोठ्या सत्ता प्रभावी होत्या. मगधातील कण्वसत्ता कमकुवतच होती. इ. स. पूर्व २८ पर्यंत ती कशीतीरी टिकली त्यानंतर मगध राज्य अगदी प्रभावहीन बनले. उरला सुरला प्रभावही संपला. राजकीय अनागोंदीत मगधाचा इतिहास लोप पावला.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ?

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) प्राचीन भारतीय समाजाला मौर्य राजसत्तेच्या न्हासानंतर परत राजकीय स्थित्यंतराला सामोरे जावे लागले. ( )
- (२) राजकीय सत्तासंपत्तीचा मध्य आशियातील टाळ्यांनी लाभ उठवला. ( )
- (३) मौर्य साम्राज्याच्या अस्तानंतर जी राज्ये उदयाला आली त्यांत राजकीयदृष्ट्या स्थैर्य होते. ( )
- (४) सातवाहनांच्या रूपात दक्षिण भारतात स्थिर साम्राज्य उदयास आले. ( )
- (५) पुष्टमित्र शुंगने साम्राज्याचा विस्तार केला, प्रशासनात कार्यक्रमता आणली. ( )
- (६) पुष्टमित्र शुंगाच्या काळात यज्ञ संस्कृती आणि वैदिक धर्म यांचे मोठे नुकसान, हानी झाली ( )
- (७) कण्वसभा मगध राज्याला स्थैर्य देऊ शकली नाही. ( )

३.२.२ राजकीय स्थित्यंतराचे स्वरूप

मौर्य साम्राज्याच्या न्हासानंतर मगध परिसरातील केंद्रीय प्रभुसत्ता कमकुवत झाली. प्राचीन भारताच्या राजकीय परिस्थितीवर दूर्गामी परिणाम झाले. मौर्यकालखंडात केंद्रीभूत प्रभुसत्ता निर्माण झाल्यामुळे जे राजकीय स्थैर्य लाभले होते ते नष्ट झाले. राजकीय स्थैर्यामुळे व्यापार उदीम वाढला होता. आर्थिक संपत्ती आली होती. शिल्पस्थापत्य परंपरा विकसित झाली होती. मौर्यकला शैलीला एक वेगळा अर्थ प्राप्त झाला होता. संपूर्ण भारतात एक समान प्रशासन यंत्रणा आकाराला येऊ लागली होती. अगदी लष्करी प्रशासनापासून ते नगर

प्रशासनापर्यंत एक शिस्तबद्ध शासन यंत्रणा अस्तित्वात आली होती. प्राचीन भारतीय इतिहासातले हे राजकीय स्थित्यंतर केंद्रीकरणाकडे वाटचाल करणारे होते.

मौर्य साम्राज्याचा न्हास झाला आणि एक प्रचंड राजकीय स्थित्यंतर घडून आले. पुन्हा प्रादेशिक अस्मिता आणि व्यक्तिगत महत्वाकांक्षा प्रबळ बनत गेला. मगध परिसरातल्या प्रभुसत्तेच्या जागी आता अनेक लहान मोठ्या प्रादेशिक राजसत्ता आकाराला आल्या. त्यांच्यात सत्तासंघर्ष सुरु झाला. राजकीय स्थैर्य नष्ट झाले. व्यापार विस्कळीत झाला. आर्थिक परिस्थिती बदलली. शिल्पस्थापत्य परंपरा खंडली. अर्थात हे राजकीय स्थित्यंतर घडून आले तेरी चिरकाल टिकणारे नव्हते. “उषःकाल होता होता काळात्र झाली” या उक्तीप्रमाणे काळात्र झाली हे खेरे असले तरी या काळात्रीतूनच उद्याचा उषःकाल होणार असतो हे ही वास्तव नाकारण्यासारखे नसते. बदल हा जीवनाचा स्थायिभाव मानला की राजकीय स्थित्यंतराचे आकलन होणे सुलभ होते.

शुंग नरेशांनी मौर्य साम्राज्याच्या कालखंडातील राजकीय स्थैर्य काही काळ टिकवून धरण्याचा प्रयत्न केला. कला, परंपराही जोपासल्या. समृद्ध केल्या. शुंग कलेला एक आगळे स्थान प्राप्त झाले. शुंगानंतर मगध परिसरात जे राजकीय अस्थैर्य आले ते तीन चार शतके टिकले. गुप्त साम्राज्याच्या उदयापर्यंत मगध परिसरात प्रादेशिक राज्यांमधला सत्तासंघर्ष चालू राहिला. राजकीय अस्थैर्य नेहमीच परकीय आक्रमणाला पोषक वातावरण तयार करीत असते. मगध परिसरातही या काळात हेच घडले. मध्य आशियातल्या युचिह टोळ्या भारतात शिरल्या कुशान टोळीने आपले राज्यच मगध परिसरात स्थापले. या परकीय सत्तेने भारतीय धर्म आणि परंपरेचा स्वीकार केला. कुशानसम्राट कनिष्ठाने बौद्ध धर्म स्वीकारला. काही काळ पुन्हा राजकीय स्थैर्य लाभले पण तेही तात्पुरतेच.

मौर्योंतर कालखंडातील लक्षणीय असे राजकीय स्थित्यंतर घडले ते महाराष्ट्र, आंध्र प्रदेशात. सह्याद्री विध्याद्रीच्या दर्ढ्याखोन्यात आणि विशेषत: मराठवाडा, तेलंगणातील गोदाखोन्यात. मराठवाड्याच्या भूमीत पैठणाच्या परिसरात सातवाहनाचे राज्य अस्तित्वात आले आणि महाराष्ट्राच्या राजकीय इतिहासाची मुहूर्तमेढ रोवली गेली. उत्तर भारतात मगध परिसरात काही काळ स्थिरावलेला प्रभुसत्तेचा आणि साम्राज्याचा केंद्रबिंदू गोदाखोन्यात स्थिरावला आणि चार पाचशे वर्षे टिकणारे एक प्रबळ साम्राज्य उदयाला आले.

सातवाहन काळात व्यापार उदीम वाढला. सार्थवाह पथ विकसित झाले. मोठमोठी व्यापारी शहरे उदयाला आली. व्यापारी मार्गावर व्यापारी श्रेणीना थांबण्यासाठी तसेच बौद्धभिक्षुंच्या वर्षावासासाठी विहार कोरण्यात आले. सह्याद्रीच्या दर्ढ्याखोन्यामधून छेन्ही हातोडीचे टण्ठकार उमटू लागले. चैत्य, विहार स्तुपांच्या स्वरूपात अप्रतिम स्थापत्य अविष्कार घडू लागला. कलाकारांची कला समाधी लागली.

इसवीसन दुसऱ्या शतकापासून पुढे हजार एक वर्षे महाराष्ट्र देशीचा शिल्पकार इथला दगडावर आपली कलास्वप्ने कोरत राहिला.

उत्तर भारतातल्या राजकीय स्थैर्यमुळे, परकीय आक्रमणामुळे इथल्या कलाकाराची कलासमाधी भंगली नाही. इथली राजकीय परिस्थिती स्थिर राहिली. सातवाहनांनी चारशे वर्षे राज्य करून महाराष्ट्राला राजकीय स्थैर्य दिले. आर्थिक संपत्ती दिली. संपत्र असे कला वैभव निर्मिले. अश्मक आणि मूलक जनपदांच्या जागी आता पैठणाच्या परिसरात केंद्रीय प्रभुसत्तेच्या स्वरूपातले सातवाहनांचे राज्य उदयाला आले होते. स्थानिक विभागीय सत्ता लोप पावत गेल्या. छोटी मोठी राज्ये नष्ट होत गेली. दख्खन पठारावरील राजकीय स्थित्यंतर या स्वरूपाचे होते. खाली दक्षिणेत मात्र चोल, चेर, पाण्डय या राजांच्या स्वरूपातली विभागीय राज्ये होतीच. त्यांचा व्यापार उदीमही भरभराटीला आला होता. त्या राजसत्ताही स्थिर होत्या. उत्तर भारतासारखी राजकीय अस्थिरता दख्खन पठाराच्या खाली दक्षिण भारतात आणि महाराष्ट्रातही नव्हती. म्हणूनच महाराष्ट्र भूमी ही शिल्प स्थापत्य कलेचे माहेरघर बनली. भारतातल्या १२०० लेण्यांपैकी ९०० लेण्या महाराष्ट्राच्या डोंगरकपारीतून साकारल्या आहेत. सातवाहन काळापासून ते यादव काळापर्यंत म्हणजे अव्याहतपणे एक हजार वर्षे दख्खन पठाराने राजकीय स्थैर्य उपभोगले. राजकीयदृष्ट्या स्थिर राजसत्ता नांदल्या. कलेला प्रोत्साहन मिळाले. कोरीव लेण्या आणि अप्रतिम बांधीव मंदिरे आणि त्यावरील मोहक शिल्पाविष्कार घडत गेला. धर्मभक्तीबरोबर कलासक्तीही प्रभावी ठरली. आज महाराष्ट्राच्या आणि विशेषत: मराठवाड्याच्या खेड्यापाड्यांतून या कलाअविष्काराच्या पाऊलखुणा विखरून पडल्या आहेत. या पाऊलखुणा स्थिर अशा राजकीय परिस्थितीची आठवण करून देतात.

३.२.३ सातवाहन साम्राज्य

बौद्धकालापासून भारतीय राजकारणाचा केंद्रबिंदू मगध परिसरात गंगा खोन्यात स्थिरावला होता. दिली, उत्तर प्रदेश आणि मध्यप्रदेश हाच भाग अगदी रामायण, महाभारत काळापासून सर्व राजकीय घडामोर्डीचा रंगमंच राहिला. इसवीसन पूर्व दुसऱ्या शतकापासून सह्याद्रीच्या डोंगरदर्ढ्यात आणि दख्खन पठारावरीही राजकीय घडामोर्डी होऊ लागल्या. इथे ही प्रबळ सत्ता संघटित झाल्या. अशा प्रबळ सत्तांपैकी एक उल्लेखनीय राजसत्ता म्हणजे सातवाहन साम्राज्य होय.

सातवाहनांचे हे राज्य मराठवाडा, विदर्भ आणि नाशिक जुन्नरचा, पश्चिम महाराष्ट्राचा भाग यात मुख्यतः पसरले होते. कालांतराने त्यांची सत्ता आंध्रप्रदेशातही विस्तारली. सातवाहन नृपती आंध्रभृत्या म्हणून ही संबोधिले जाऊ लागले. त्याच्या इतिहासाची असंख्य साधने याच मराठवाड्यात नाशिक, जुन्नर भागात आजही विखरून पडलेली आढळतात.

(१) पुरातत्त्वीय साधने

सातवाहनांच्या इतिहासाची अनेक पुरातत्त्वीय साधने उत्खननातून आणि भूस्तर सर्वेक्षणातून उपलब्ध झाली आहेत. पैठणला बाळासाहेब पाटील यांनी अशा दुर्मिळ साधनांचे संकलन केले असून आज ते पैठणच्या ज्ञानेश्वर उद्यानातील ऐतिहासिक वस्तुसंग्रहालयात पाहायला मिळते. सातवाहनकालीन आणखी एक प्रसिद्ध शहर म्हणजे आजचे तेरढोकी. संत गोरोबांचे तेर म्हणूनही ते ख्यातकीर्त आहे. या तेरच्या परिसरात सापडणारी सातवाहनकालीन साधने रामलिंगच्या रामतुरे यांनी संग्रहित केली आणि तेरचे ऐतिहासिक वस्तुसंग्रहालय आज उभे राहिले. भोगवर्धन म्हणजे आजचे औरंगाबाद जिल्हातले भोकदरन हे सातवाहन काळातले तिसरे महत्वपूर्ण शहर. तिथले Surface Findings विशेष उल्लेखनीय नाहीत, पण तेरील उत्खनन अवशेष लक्षणीय आहेत. मराठवाडा विद्यापीठाच्या इतिहास विभागातील वस्तुसंग्रहालयात हे उत्खनन अवशेष आज पाहायला मिळतात.

पैठण, तेर आणि भोकदरन या तीन ठिकाणी उत्खनने झाली. त्यातून सातवाहनकालीन नाणी, मृण्य मूर्ती, मातीची भांडी, हस्तिदंती वस्तू, दागदागिने अशा असंख्य वस्तू व काही स्थापत्य अवशेषही उपलब्ध झाले. भोकदरन उत्खननाचा प्रचंड मोठा अहवाल ग्रंथाच्या रूपात मराठवाडा विद्यापीठाने प्रकाशित केला आहे.

(२) शिलालेख

सातवाहनांचे अनेक शिलालेख महाराष्ट्रात सापडले आहेत. नाशिकच्या लेण्यातील शिलालेख विशेष महत्वाचे ठरतात. कृष्ण सातकणी, गौतमीपुत्र सातकणी, विश्वासीपुत्र पुलुमावी आणि यज्ञ सातकणी यांचे शिलालेख नाशिकच्या लेण्यात आहेत. नाणेघाटातील सातवाहन लेण्यातून सातवाहन नृपतींच्या प्रतिमाही कोरल्या आहेत. नाणेघाटातील नव्यनिका किंवा नागनिका हिचा शिलालेख म्हणजे सातवाहन इतिहासाचा सर्वात विश्वसनीय पुरावा होय. कालें लेण्यात आणि कान्हेरी लेण्यातही सातवाहनकालीन शिलालेख आहेत. सांचीच्या स्तुपाभोवतीच्या दक्षिण तोरणद्वारावरही सातकणीचा शिलालेख आहे. बौद्ध धर्माला असलेला लोकांश्रय या शिलालेखातून स्पष्ट होतो. ज्या अनेक व्यापान्यांनी दाने दिली त्यांची नावे या शिलालेखात आहेत आणि विशेष लक्षणीय म्हणजे मराठवाड्यातील पैठणचे, भोगवर्धनचे नंदगीरीचे हे व्यापारी आहेत. अंजिण्यात आणि पितळखोन्यांच्या लेण्यातही सातवाहनकालीन शिलालेख आहेत. आतापर्यंत जवळपास ५० सातवाहनकालीन शिलालेख सापडले आहेत. त्याआधारे सातवाहनांचा इतिहास रेखाटला जातो.

(३) ग्रांथिक संदर्भ

पुराणांमधून सातवाहनांची वंशावल आढळते. पुराणापैकी वायुपुराण, विष्णुपुराण आणि ब्रह्मांडपुराणांमधून

आलेल्या वंशावलीच्या आधारे सातवाहन राजधराण्यातील ३० राजांची नावे नोंदवली जातात. जवळपास चारशे पन्नास वर्षे हे राजधराणे सत्तेवर होते. चारशे वर्षे स्थिर सत्ता होती म्हणूनच तत्कालीन महाराष्ट्राने शिल्पस्थापत्याच्या क्षेत्रात आणि व्यापार उदिमाच्या क्षेत्रात आपला ठसा उमटवला होता. गुणाढ्याच्या बृहत्कथेतून आणि हालसातवाहनाच्या गाथासप्तशतीतून सातवाहन राजसत्तेविषयी माहिती मिळते. तत्कालीन पैठण परिसरातील लोकजीवनाचे सुंदर चित्रण गाथासप्तशतीतून आढळते.

(४) परकियांच्या प्रवासवर्णनातील उल्लेख

सातवाहनाचे राज्य उदयाला आल्यानंतर, इथला व्यापार उदीम बाढल्यानंतर, मोठमोठी व्यापारी शहरे विकसित झाल्यानंतर ग्रीस आणि रोममधून काही प्रवासी महाराष्ट्रातल्या या सातवाहनाच्या राज्यात येऊन गेले. काही भारतात येऊन गेले व त्यांनी सातवाहनांची ख्याती ऐकली व ती प्रवासवर्णनात नोंदवली. हे प्रवासी आजपासून दोन हजार वर्षांपूर्वी येऊन गेलेले प्रवासी होते. इसवीसन पूर्व पहिल्या शतकात भारतात आणि विशेषत: दछ्बन पठारावर महाराष्ट्र-मराठवाड्यात येऊन गेलेला प्रवासी म्हणजे “पेरिप्लस ऑफ दि युरोथिशिएन सी” या ग्रंथाचा अनामिक लेखक. त्याने या प्रवासवर्णनात सातवाहनाच्या राज्यातील प्रमुख बाजारपेठांमध्ये मराठवाड्यातील तगर, प्रतिष्ठान, भोगवर्धन, या प्राचीन नगरांचा उल्लेख केला आहे. प्राचीन नगर म्हणजे आजच्या उस्मानबाद जिल्हातील तेर ठोकी होय, तर प्रतिष्ठान आणि भोगवर्धन म्हणजे औरंगाबाद जिल्हातील पैठण आणि भोकदरन ही तालुक्याची गावे होते. सातवाहन काळातली म्हणजे आजपासून दोन हजार वर्षांपूर्वीची प्रसिद्ध अशी तीन चार शहरे आजच्या मराठवाड्यात वसलेली होती हे लक्षकात घेण्यासारखे आहे. इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकात भारतात येऊन गेलेला टॉलेमी हा भुगोलतज्ज्ञ प्रवाशी देखील सातवाहनकालीन शहरांची नोंदवता. त्यांच्याही प्रवासवर्णनात प्रतिष्ठान, भोगवर्धन, नगर, जुन्नर, अशा काही शहरांची आणि सुवर्क, कलियान, भृगुकच्छ अशा बंदरांची नावे येतात. या शहरांतून आणि बंदरांतून होणारा व्यापारीही तो नोंदवतो.

(५) संस्कृत ग्रंथातील उल्लेख

युरोपीय प्रवाशाच्या प्रवासवर्णनातील उल्लेखाशिवाय सोमदेवाच्या कथा सरित्सागरात, क्षेमेंद्राच्या कथामंजिरीत, सोळलाच्या उदय सुंदरीकथेत, गुणाढ्यांच्या बृहत्कथेत देखील सातवाहनांच्या विषयीचे अनेक संदर्भ आढळतात. हे सारे ग्रंथ मुळात वाङ्मयाची अप्रतिम अभिव्यक्ती आहेत. त्यातूनही सातवाहनकालीन इतिहास डोकावतोच. त्या मर्यादित हे सारे ग्रंथ सातवाहन इतिहासाची साधने ठरतात. तात्पर्य सातवाहनकालीन पुरातत्व अवशेष आणि पुराभिलेखीय

साधनांवरून सातवाहनांच्या सविस्तर इतिहास रेखाटला जातो. प्राचीन भारतातील चार पाचशे वर्षांच्या काळातील राजकीय स्थित्यांतर त्यानिमित्ताने अभ्यासले जाते.

(६) सातवाहनांची व्युत्पत्ती

प्राचीन भारतातील राजकीय स्थित्यंतराच्या प्रक्रियेत अनेक लहान मोठी राज्ये अस्ताला गेली. साप्राज्ञे उदयाला आली आणि न्हासही पावली. पुन्हा राजकीय अनगांदी माजली. नव्या सत्ता उदयाला आल्या. महाराष्ट्रात बौद्धकाळात गोदावरीच्या काठावर अशमक आणि मुलक ही राज्ये अस्तित्वात होती. त्यांचे स्वरूप जनपदांचे होते. ही जनपदे दोन तीनशे वर्ष तरी टिकली असणार. त्यानंतर इ. स. पूर्व दुसऱ्या शतकात याच गोदाकाठी मराठवाड्यात सातवाहनांच्या रूपात एक नवी सत्ता उदयाला आली. सातवहन हे नाव या राजघराण्याचे कुलनाम होय. हे कुलनाम कदाचित सातवहन या कुलपुरुषाच्या नावाने रुढ झाले असावे. त्या काळात ‘सात’ नावाचा यक्ष आणि त्या विषयीच्या कथा गोदाटाशी प्रचलित होत्या. कदाचित हा यक्ष या टोळीचा त्राता, संरक्षक असावा आणि त्यावरून या टोळीच्या राजघराण्याचे नाव सातवहन पडले असावे. सातवाहनाचे उल्लेख शालीवाहन या स्वरूपातही होत असत. मुळ शालीवाहनाचे सातवाहन हे अपभ्रष्ट रूप असावे. सातवाहन हे मुळचे गोदाकाठचे. त्यांची नाणी, उत्खनन अवशेष मोठ्या प्रमाणात मराठवाड्यात उपलब्ध झाले आहे. डॉ. गोपालाचारी यांनी निसंदिग्धपणे सातवाहन हे मुळात महाराष्ट्रातलेच असल्याचे प्रतिपादिले आहे. कालांतराने ते आंध्रभृत्य महणून ओळखले जाऊ लागले.

(७) सातवाहनांचा कार्यकाळ

डॉ. डी. सी. सरकारांच्या मते इ. स. पूर्व ३० मध्ये सातवाहनाचे राज्य स्थापन झाले आणि इ. स. २५० च्या सुमारास ते अस्त पावले. विष्णपुराणातील उल्लेखानुसार सातवाहनींनी ३०० वर्षे राज्य केले. मत्सपुराण आणि ब्रह्मांड पुराणानुसार तर सातवाहनांची सत्ता ४६० वर्षे टिकली. युरोपीय प्रवाशांच्या प्रवासवर्णनावरून सातवाहनाच्या काळात व्यापार थेट रोमपर्यंत होत असे हे स्पष्ट होते. तात्पर्य सातवाहनांनी स्थिर अशी राजसत्ता दिली. त्यांच्या कार्यकाळात व्यापार वाढला आर्थिक स्थैर्य आले. शिल्प स्थापत्य कला विकसित पावल्या. ज्या काळात उत्तर भारतात राजकीय अस्थैर्य आणि सत्ता संघर्ष सुरु होता त्या काळात दक्षिणेत दख्खन पठारावर सुमारे पाचशे वर्षे स्थिर असे सातवाहन साप्राज्य अस्तित्वात होते.

(८) सातवाहनासंबंधीच्या दंतकथा

पैठण परिसरात सातवाहनांच्या अनेक दंतकथा प्रचलित आहेत. जैन परंपरेनेही अशा अनेक दंतकथा जोपासल्या आहेत.

प्रबंध चिंतामणी या ग्रंथात सातवाहनाच्या जन्मासंबंधीच्या आणि नागकन्येविशयीच्या दंतकथा आहेत. सातवाहन घराण्याचा संस्थापक राजा सातवाहन, शालीवाहन हा पैठणच्या नागडोहातील शेष नागाचा आणि पैठणातील एका सुंदर कन्येचा मुलगा अशी ही एक दंतकथा प्रचलित आहे. हा मुलगा पैठणातील कुंभारवाड्यात वाढला. तो सुंदर मूर्ती बनवत असे. पुढे त्याने राज्य स्थापिले आणि न्यायी राजा म्हणून ख्याती मिळवली. पैठणवर उजैनीच्या विक्रमादित्याने स्वारी केली तेव्हा म्हणे सातवाहन राजाने शेषनागाच्या कृपेने अमृतकुंभ आणून विहिरीत ओतला आणि त्या अमृतमय पाण्याने त्याने कुंभारवाड्यातील मृष्मय मूर्तीना सजीव केले आणि विक्रमादित्याशी त्या सैन्यानिशी तो लढला व यशश्री संपादिली. ही अमृतकुंभाची कल्पना हजारो वर्षे लोकस्मृतीने पैठण परिसरात जोपासली असून आजही अमृतकुंभ गोदावरीच्या पाण्याने भरण्याचा महोत्सव साजरा होतो.

(१) काही ख्यातकीर्त सातवाहन नृपती

सातवाहनाचे राज्य हे भारतातले सर्वांत उल्लेखनीय आणि स्थिर असे खेरे तर साम्राज्य होते. प्राचीन भारतातच नव्हे तर दोम अडीच हजार वर्षांच्या एकूण भारतीय इतिहासात चारशे वर्षे टिकलेली राजकीय सत्ता म्हणून केवळ सातवाहनांचा उल्लेख रास्तपणे होतो. वायुपुराणातील उल्लेखानुसार डॉ. डी. सी. सरकार आणि डॉ. रायचौधरी यांनी सातवाहनांची तीस राजांची वंशावळ उल्लेखिली असून इ. स. पूर्व ३० ते इ. स. २५० या काळात ही साम्राज्यसत्ता प्रबळ होती असे प्रतिपादीले आहे. डॉ. स्मिथ आणि डॉ. गोपालाचारी यांनी सातवाहन साम्राज्य ४६० वर्षे सतेवर असल्याचे नोंदवले आहे. या प्रदीर्घ कालखंडात अनेक ख्यातकीर्त राजे होऊन गेले. सिसुक सातवाहन हा सातवाहन साम्राज्यातला पहिला ख्यातकीर्त राजा. पौराणिक संदर्भानुसार त्याने कण्वनृपती सुशार्मण याला पदच्युत केले आणि शुगांची उरली सुरली सत्ता नष्ट केली. विदिशाचा परिसर जिंकला आणि सातवाहनांची सत्ता प्रस्थापिली. कृष्ण सातवाहनाने सातवाहन सतेचा अधिक विस्तार केला. १८ वर्षे राज्य करून त्याने नाशिकच्या परिसरात सातवाहनाचा प्रभाव प्रस्तापिला. नाशिकची पांडवलेणी या कृष्ण सातवाहनाच्या कारकीदार्च्या पाऊलाखुणा होत. तेथील शिलालेखातही या सातवाहन नृपतीचा उल्लेख आहे.

सातवाहनाच्या सतेचा विस्तार सातत्याने होत राहिला.
 या सत्ताविस्तारात श्री सातकर्णीचे योगदान उल्लेखनीय आहे.
 त्याची राणी नायनिका हिने माणेधाटातील लेण्यामध्ये शिलालेख
 कोरवून श्री सातकर्णीच्या कर्तृत्वाची नोंद करून ठेवली आहे.
 सातवाहन सत्ता आता गोदाकाठची सामान्य राजसत्ता न राहता
 दक्षिण आणि उत्तरेकडे विस्तारू पाहणारी एक साम्राज्य सत्ता
 बनू लागली आहे. श्री सातकर्णी राजा “दक्षिणपथपती” बनला
 आहे. या उपाधीबोरवरच “अप्रतिहतचक्र” ही उपाधीदेखील

त्याने अंगीकारली. मध्य आणि पश्चिम भारताचा बहुतांश भाग, उत्तर कोकण, विर्द्ध, माळवा हा सारा प्रदेश आता सातवाहन राज्यात समाविष्ट झाला. याच काळात व्यापार उदीम वाढली. मोठमोठी व्यापारी नगरे उदयाला आली. व्यापारी मार्ग सार्थवाहपथांच्या रूपात विकसित झाले. या सार्थवाहपथांवर वर्षावास म्हणून लेण्या कोरल्या गेल्या. बौद्ध शिल्प स्थापत्य कलेला राजाश्रय मिळाला. कला अविष्काराच्या प्रेरणा प्रभावी बनल्या. श्री सातकणीने सातवाहन राज्याला साम्राज्याचे स्वरूप दिले. व्यापार वाढवला. कलाविकास घडवून आणला. त्याच्या कारकीर्दीनंतर मात्र सातवाहन राज्याचा विकास खुंटला. स्थैर्य कायम राहिले. पुढील पंधरा-तीस राजे अत्यंत सामान्य कुवतीचे निघाले. राजकीय स्थैर्याला सतत धोका निर्माण होत गेला. ग्रीकांची आक्रमणे सुरु होतीच. शकांचाही धोका वाढला होता. तरीही उत्तर भारताच्या तुलनेत सातवाहन साम्राज्यात स्थैर्य होते. रोमपर्यंत व्यापार सुरु होता. अनेक नगरे आणि बंदरे व्यापारांनी गजबजली होती. याच काळात सातकणी दुसरा आणि भिलसा येथील शिलालेखांतून त्यांचे उल्लेख आढळतात. हाल सातवाहनाची स्मृती लोकमानासाने मोठ्या अभिमानाने जोपासली आहे. बृहत्कथाकार गुणाढ्य हा ख्यातनाम प्राचीन कथाकार हाल सातवाहनांच्या कारकीर्दीतच होऊन गेला. हाल सातवाहन स्वतः प्रतिभावंत कवी होता. “गाथा सप्तशती” या ग्रंथाची रचना आणि संकलन त्याचे नावे नोंदवले जाते.

(१०) त्रिसमुद्रतोय पीतवाहन नृपती

सातवाहन राज्यातला सर्वात अधिक ख्यातकीर्त असलेला श्रेष्ठ नृपती म्हणून गौतमीपुत्र सातकणीचा उल्लेख केला जातो. सातवाहनाचा साम्राज्य विस्तार करून त्याने संपूर्ण दक्षिण भारतीय द्वीपकल्प सातवाहनांच्या अमलाखाली आणला होता. त्याची वाहने म्हणजे घोडे, हत्ती, त्रिसमुद्राचे म्हणून द्विपकल्पीय भारताच्या तिन्ही बाजूच्या समुद्राचे पाणी पीत असत याची प्रचिती, “त्रिसमुद्रतोय पितवाहन” या उपाधीवरून यावी. या उपाधीशिवाय त्याने, “शकयवन पलवानः षूडन”, सातवहन कुल यशः प्रतिष्ठापन कर” अंशाही उपाधी घेतल्या होत्या. २४ वर्षांच्या त्याच्या कारकीर्दीत सातवाहनांचे साम्राज्य वैभवाच्या आणि राज्य विस्ताराच्या शिखरावर पोहचले. शिलालेखातील उल्लेखांवरून आणि सातवाहनांच्या नायांच्या उपलब्धीवरून कृष्णाखोऽचातील ऋषिक, गोदाखोऽचातील अशमक, मुलक, नासिक्य शिवाय कोकण, विर्द्ध, मालवा सौराष्ट्र आणि दक्षिण भारताचा द्वीपकल्प हा विस्तृत प्रदेश सातवाहनांच्या साम्राज्यात आता समाविष्ट झाला. पैठणचे सातवाहन राज्य एक प्रचंड साम्राज्य बनले. या साम्राज्याने शकांचा पराभव केला. शक नृपती नहपान आणि ऋषभदत्त या उभयतांच्या ताब्यात असलेला परिसर गौतमीपुत्राने जिंकून घेतला. नासिक्य आणि पुण्यनगराच्या परिसरावर प्रस्थापित झालेले शकाचे प्रभुत्व संपुष्ट आले.

गौतमी पुत्रानंतर वशिष्ठीपुत्र पुलुमार्याची कारकीर्दीही उल्लेखनीय ठरावी. शक-सातवाहन संबंधांच्या दृष्टीने ही कारकीर्दी उल्लेखनीय ठरते. शक-सातवाहन सोयरसंबंध प्रस्थापित झाले. रुद्रामन या शक नृपतीने आपली कन्या वशिष्ठीपुत्रास दिली. सातवाहनाचे सामर्थ्य आणखी वाढले. साम्राज्य वैभवाच्या शिखरावर पोहचले. या काळात भारतात येऊन गेलेल्या टॉलेमी या परकीय प्रवाशाने वशिष्ठीपुत्रास प्रतिष्ठानचा सम्राट म्हणून संबोधिले आहे. नाशिक, काले, अमरावती, या परिसरात त्याचे शिलालेखांची सापडले आहेत. पैठणच्या परिसरात सापडलेल्या त्याचे काळातील अनेक पाऊलखुणा आज पैठणच्या वस्तुसंग्रहालयात उपलब्ध आहेत.

(११) पुलुमार्यानंतरचे राजे

वशिष्ठीपुत्र पुलुमार्यानंतर सातवाहन साम्राज्य हव्यूहव्यू कमकुवत बनत गेले. व्यापार थंडावत गेला. पुढील शतकात म्हणजे शंभर वर्षांच्या काळात सातवाहन सत्ता टिकून राहिली असली तरी अधोगतीस प्रारंभ झाला होता. स्कंद, सातकणी, वशिष्ठीपुत्र सातकणी, यज्ञश्री सातकणी हे या काळातले काही उल्लेखनीय राजे. इसवी सनाच्या तिसऱ्या शतकात सातवाहन साम्राज्य पूर्णपणे लयाला जाऊ लागले. साम्राज्याचे विघटन झाले. कुंतलदेश, कौशलदेश, करहाटदेश या परिसरात सातवाहनाची छोटी मोठी राज्ये उदयाला आली आणि आणखी एखादे शतकभर सातवाहनाची राज्ये केवळ नामधारी सत्तेच्या स्वरूपात टिकली.

(१२) सातवाहनांचे भारतीय इतिहासाला योगदान

तत्कालीन पुराव्याच्या आधारे हे स्पष्ट जाणवते की सातवाहनाच्या राज्यकाळाची तीनचारशे वर्षे अत्यंत भरभराटीची आणि राजकीयदृष्टच्या स्थैर्याची होती. उत्तर भारतातील राजकीय अनांगोंदी आणि परकीय आक्रमणांचा धुमाकूळ यापासून सातवहन राज्य मुक्त होते. येथील राजसत्ता प्रबल होती. राजकीय स्थैर्य होते. त्यामुळे व्यापार वाढला. आर्थिक संपन्नता आली. सुरपारक, कलिना, भृगुकच्छ यासारखी बंदे व्यापारी हालचालींनी गजबजली. प्रतिष्ठान, तगर, भोगवर्धन, नासिक्य राजतङ्गांग यासारखी महानगरे उदयाला आली. इथल्या बाजारपेठा गजबजल्या. महाराष्ट्रातून रोमपर्यंत व्यापार सुरु झाला. आर्थिक संपन्नतेबोरोबर महाराष्ट्रातल्या पिरीकुहरातून छन्नी हातोड्याचे टणत्कार उमटू लागले. शिल्पकारांची कलास्वरूपे पाषाणातून साकारू लागली लेणी स्थापत्याचा विकास घडून आला.

तात्पर्य, सातवाहनांनी-

- ★ प्रबल साम्राज्याच्या रूपाने एका समर्थ राजकीय सत्तेचा उदय घडवून आणला आणि भारतीय इतिहासाला एका वैभवशाली कालखंड दिला.

- ★ सातवाहनांनी प्राचीन भारतीय राजकारणाचा केंद्रबिंदू महाराष्ट्राच्या गोदाखोळ्यात आणला आणि आपल्या सामर्थ्यानि त्यांनी तो तिथे स्थिरावला.
- ★ शिल्प स्थापत्याच्या क्षेत्रात महाराष्ट्राला एक आगळे स्थान सातवाहन कलाकारांनी मिळवून दिले. पितळखोरे, अंजिठा, वेरुळ, नाशिकची पांडव लेणी, कालैं, भाजे, नाणेघाट या लेणीसमुहातील कला अविष्कार ही सातवाहनाचे श्रेष्ठ योगदान ठरावे.
- ★ सातवाहनामुळे महाराष्ट्राच्या परिसराचा आंतरराष्ट्रीय व्यापारातला सहभाग प्रस्थापित झाला. कृष्णाखोळ्यातील अमरावतीपासून तगर, भोगवर्धन म्हणजे मराठवाड्यातील तेर, भोकरदन या महानगरातून सार्थवाहपथ विकसित झाले. रोमन साम्राज्याशी व्यापारी संबंध प्रस्थापित झाले नव्हे प्रचंड प्रमाणात वाढले. निर्यात व्यापार एवढा वाढला, की रोमन सिनेटला भारतातून होणाऱ्या या आयातीविषयी चिंता व्यक्त करावी लागली. पौर्वात्य आणि पाश्चात्य देशातील समुद्रमार्गे होणारा व्यापारही मोठ्या प्रमाणात विस्तारला होता.
- ★ या काळात बौद्धधर्माचा प्रभावही वाढला. महाराष्ट्रातील बहुसंख्या लेणी ही बौद्ध लेणी असून सातवाहन काळात या सर्व लेण्यांमधील आविष्कार घडला. शिलालेखांच्या स्वरूपात येथे प्रत्यक्ष पुरावेच उपलब्ध आहेत. बौद्ध, जैन आणि ब्राह्मणी कला अविष्काराच्या रूपाने सातवाहनांनी भारतीय इतिहासाला दिलेले योगदान लक्षणीय आहे.

तात्पर्य, सातवाहन साम्राज्य हे एकूण प्राचीन भारताच्या इतिहासातील एक स्थिर, वैभवशाली, शिल्प स्थापत्य आविष्काराने बहरलेले आर्थिक दृष्ट्या संपन्न असे साम्राज्य होते. या साम्राज्यातून रोमन साम्राज्यात होणारी व्यापारी निर्यात एवढी प्रचंड होती की रोमन सिनेटला यासंबंधी चिंता व्यक्त करावी लागली. मौर्योत्तर उत्तर भारतात राजकीय अनागोदी माजलेली असली तरी त्याच काळात दखऱन पठारावर, सहाद्री विंच्यादीच्या परिसरात गोदावरी कृष्णोळ्या खोळ्यात महाराष्ट्राच्या गिरीकुहरात मात्र राजकीय स्थैर्य होते. व्यापार वाढलेला होता. कलाकारांची कलासमाधी लागलेली होती. गिरीकुहरातून छत्री हातोळ्यांचे टणकार उमटत होते आणि एकेक कलास्वप्न पाषाणातून साकारत होते. ही कलास्वप्नेच जगभरातील लोकांसाठी आज पर्यटन स्थळ ठरली आहेत.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.
- (१) मौर्य साम्राज्यानंतर मगध परिसरातील केंद्रीय प्रभुसत्ता कमकुवत झाली. ( )

- (२) कुशानसप्राट कनिष्काने बौद्ध धर्म स्वीकारला. ( )
- (३) सातवाहनकाळात व्यापार उदिमात मोठी वाढ झाली. ( )
- (४) सातवाहनांचे राज्य मराठवाडा, विदर्भ, नाशिक, जुन्नर पश्चिम महाराष्ट्रातील काही भाग यात पसरले होते. ( )
- (५) सातवाहनाच्या सत्तेचा विस्तार फारसा झाला नाही. ( )
- (६) वशिष्ठपुत्र पुलुमाक्षीनंतर सातवाहन साम्राज्य हव्हृहव्हू कमकुवत बनत गेले. ( )
- (७) सातवाहनामुळे महाराष्ट्राच्या परिसराचा आंतरराष्ट्रीय व्यापारातला सहभाग प्रस्थापित झाला. ( )
- (८) सातवाहन कलाकारांनी शिल्प स्थापत्याच्या क्षेत्रात महाराष्ट्राला एक आगळे स्थान मिळवून दिले. ( )

३.२.४ टोळी राज्ये

मौर्योत्तर कालखंडातील राजकीय अस्थैर्याच्या काळात केंद्रीय सत्ता जरी दुवळी झाली तरी त्याची उणीच सातवाहनांनी भरून काढली. जेव्हा उत्तर भारतात युएची टोळ्यांपैकी कुशाणांनी आपले राज्य स्थापिले आणि दक्षिण भारतात सातवाहनांचे साम्राज्य उदयाला आले त्याच काळात अनेक लहान मोठी टोळी राज्ये, गणराज्ये, जनपदे ही आपले सातत्य टिकवून होती. त्यातील अनेक गणराज्ये ही मूळ आदिवासी, वनवासी टोळ्यांची होती. या वनवासी बहुजनातूनच अभिजात वर्ग विकसित होत आला आणि त्यांचीही राज्ये उदयाला आली.

राजस्थानाच्या परिसरात अर्जुनायन, सिब्बी, माल्हव, यौधेय ही टोळी राज्ये होती. शक कुशाणाच्या टोळ्यांना तोंड देत ही राज्ये आपले अस्तित्व टिकवून होती. अशीच पंजाबच्या परिसरात मद्रांकांची आणि राजपुतान्यात अभीरांची राज्ये होती. यमुना आणि सतलज नद्यांच्या परिसरात सिवालिक टेकड्यांच्या पायथ्याशी कुण्ठिदाचे टोळीराज्य होते. कुण्ठीद नृपती अमोघभूतीची नाणी या परिसरात सापडली आहेत. त्यांचे राज्यात आणि एकूणच सर्व टोळीराज्यातही खरोष्टी आणि ब्राह्मी लिपी प्रचारात होती. तिकडे कांगडा जिल्हात कुल खोळ्यात कुलुतांचे टोळी राज्य होते. हे राज्य तर अगदी सातव्या शतकापर्यंत अस्तित्वात असल्याचा पुरावा ह्यूएनत्संग च्या प्रवासवर्णनातून मिळतो.

पंजाबच्या परिसरात गुरुदासपूर, होशियारपूर भागात औंदुंबराचे टोळीराज्य होते. रावी आणि सतलज नद्यांच्या काठावर शाल्व टोळ्यांचा प्रभाव होता. यौगंधर, भूर्लंग, भद्रकार, तिलखलश, शरदानंद या टोळ्यांचीही राज्ये त्याच परिसरात होती. या सर्व टोळीराज्यांत शिवोपासना रुढ होती. महादेवाचा उल्लेख प्राकृत भाषेत “भगवतो महादेवस्त्र” या अर्थाचा ब्राह्मी लिपीत कोरलेला त्यांच्या नाण्यावर आढळतो.

(१) टोळी गणराज्ये

महाभारतातील व्यक्तिरेखांनी भारतीय समाजमनाला सतत मोहित केले. महाभारतातील अर्जुनाला आपला कुलपुरुष मानणारी अर्जुनायनांची टोळी एक गणराज्य होते. आग्रा आणि मथुरेच्या पश्चिमेला त्यांचे हे राज्य होते. इ. स. पूर्व पहिल्या शतकात या टोळीगणराज्याचा प्रभाव होता. राजपुन्यातील अलवारपर्यंत त्यांचा प्रभाव विस्तारलेला होता. असेच आणखी एक गणराज्य अगदी अलेकङ्गांडरच्या आक्रमणापासून आपले सातत्य राखून होते. गुप्त कालखंडापर्यंत या गणराज्यांचे अस्तित्व दिसते. मल्हवांचे गणराज्य म्हणून ते ओळखले जायचे. रावी आणि चिंनाब नद्यांच्या संगमाच्या उत्तरेला त्याचे हे गणराज्य होते. पंजाबातल्या मॉन्टेगोमरी जिल्ह्याच्या परिसरात क्षुद्रकांचे गणराज्य होते. मल्हव अणि क्षुद्रक ह्यांचा राज्यसंघी अस्तित्वात होता. मल्हवांनी इ. स. पूर्व ५८ च्या दरम्यान विक्रम संवत ही कालगणना प्रथमच वापरली, पुढे ती रुढ झाली. राजस्थानपर्यंत मल्हवाचे राज्य विस्तारलेले होते. उत्तमभद्र आणि कार्दमक ही राजस्थानमधली आणखी दोन गणराज्ये. या सर्व गणराज्यांत प्रबळ सत्ता म्हणून उत्तर प्रदेश, पंजाब आणि राजस्थानात ख्यातकीर्त झाली ती यैधेय गणराज्याची सत्ता.

(२) वनवासींची जनपदे आणि राजसत्ताक राज्ये

मौर्योत्तर भारतात शक कुशाणांची आक्रमणे झाली. कुशाणांचे राज्य अस्तित्वात आले हे जरी खेरे असलेले तरी त्याच काळात भारताच्या इतर भागात वनवास आदिवासींची गणराज्ये आणि जनपदेही अस्तित्वात होती हे ही लक्षात घेतले पाहिजे. ही सारी राज्ये सामान्य बहुजनांची वनवासी आदिवासी टोळ्यांची राज्ये होती. या टोळ्यांचे सातत्य अगदी रामायण-महाभारत कालखंडापासून रेखाटात येते. रोहिलखंड आणि उत्तर प्रदेशाच्या भागात विशेषतः फारखाबाद परिसरात अहिच्छत्रांचे राज्य होते. बरेली जिल्ह्यातील पुरातत्वीय पुरावेही अलीकडे उपलब्ध झाले आहेत. त्यांची असंख्य नाणीही सापडली आहेत. त्या नाण्यांवरून भद्रघोष, सूर्यमित्र, फालंगूनमित्र, बृहत्स्वातीमित्र अशा अनेक राजांची नावे ज्ञात होतात.

उत्तर प्रदेशातले अयोध्येचे राज्य ही असेच रामायण काळापासून सातत्याने अस्तित्वात असलेले दिसते. राजसत्ता बदलत गेल्या. जनपदे आली आणि गेली. हजारो वर्षांच्या राजकीय स्थित्यातराच्या वाटचालीच्या खाणाखुणा नाण्यांच्या रूपात या परिसरात सतत सापडत राहिल्या. अनेक राजांची नावे पुढे आली. अनेकांच्या स्मृती लोकमानसाने उराशी जोपासल्या. लोकक थांतून त्या शब्दरूप झाल्या. गुप्त साग्राज्याच्या उदयापर्यंतच्या काळात इथे राज्य अस्तित्वात असल्याचे पुरावे आहेत. पुढे हा प्रदेश काही काळ गुप्त साग्राज्यात समाविष्ट झाला असावा.

अलाहाबाद म्हणजे प्राचीन प्रयागच्या परिसरात कौसांबीची राजसत्ता होती. मौर्य काळात स्थानिक सत्तेच्या स्वरूपात कौसांबी राज्य उदयाला आले. कालांतराने सत्ता विस्तारत गेली. राजकीय स्थित्यात घडत गेली तरीही सातत्य टिकले. त्यांनी शक काळाचा वापर केलेला दिसतो. नाण्यांवर आणि शिलालेखावर शक कालगणनेचा उल्लेख आहे.

(३) सह्याद्री विंध्य परिसरातील टोळी राज्ये

आपल्या महाराष्ट्र परिसरात दखखन पठारावरही सातवाहन साग्राज्य अस्तित्वात येण्याअगोदर अनेक लहान मोठी जनपद गणराज्ये अस्तित्वात होती. अश्मक आणि मुलकांचे संदर्भ तर अनेकदा येतात. सातवाहनांच्या अस्तानंतर अभीरांचे राज्य टिकून होते. मुळातले उत्तर भारतातले हे अभीर दखखन पठारावर सौराष्ट्राच्या परिसरात स्थिरावले. शक क्षत्रपाचे सेनापती म्हणून अभीरांचा उल्लेख शिलालेखातून येतो. इसवी सनाच्या तिसऱ्या चौथ्या शतकापर्यंत त्यांचे अस्तित्व दिसते. ईश्वरसेन नावाच्या अभिर राजाचा प्रत्यक्ष प्रभाव आपल्या नाशिक परिसरावर होता ही गोष्ट शिलालेखावरून स्पष्ट होते.

दखखन पठारावरच “बोधीचे” ही राज्य होते. ईक्ष्वाकूंचे ही राज्य होते. कृष्णा आणि गोदावरी खोन्यात त्यांचा प्रभाव होता. गोदावरी खोन्यातली आणखी एक टोळी संघटना म्हणजे आंध्र. या आंध्र टोळीराज्याचा प्रभाव थेट कृष्णेच्या मुखापर्यंत पसरलेला होता. तो परिसर आंध्रपथ म्हणूनच ओळखला जायचा, इ.स. तिसऱ्या शतकात असे आंध्रपथाचे संदर्भ आढळतात. विंध्य पर्वतराजीमधल्या या टोळ्या पुढे दखखन पठारावर पसरल्या आणि गोदा कृष्णेच्या खोन्यात स्थिरावल्या असा निष्कर्ष सामान्यतः काढला जातो. विंध्य पर्वतराजी मध्येच पुलींदांचेही टोळी राज्य होते.

(४) दक्षिण भारतातील प्राचीनतम राज्ये

ज्या काळात उत्तर भारतात मौर्योत्तर कालखंड सुरु झाला आणि दखखन पठारावर सातवाहनांचे साग्राज्य उदयाला आले. त्याच काळात दक्षिण भारतीय द्वीपकल्पात काही राज्ये उदयाला आली. कृष्णा नदीच्या दक्षिणेला तमिल भाषिक प्रदेशात ही राज्ये होती. कावेरी नदीच्या द्विभूज प्रदेशात चोल राज्याच्या स्वरूपात एक प्राचीनतम सत्ता उदयाला आली. त्याच्या आणखी दक्षिणेला समुद्रकिनाऱ्यावर पाण्ड्यांचे राज्य होते. हे राज्य पूर्व आणि पश्चिमेला किनाऱ्याला भिडलेले होते. वेल्लू नदी या राज्याच्या अगदी मधून वाहत होती. दक्षिण भारताच्या पश्चिम समुद्रकिनाऱ्यापर्यंत विस्तारलेले राज्य म्हणजे चेर राज्य होते. या चोल, खाण्डय आणि चेर राज्यसत्ताशिवाय आजच्या म्हैसूर-बैंगलूर परिसरात अगदी छोटी मोठी राज्ये होती. या राज्यांची संख्या राजकीय संघर्षाच्या रणधुमाळीत बदलत राहिली. तमीळ, तेलगू, कन्नड आणि वादुकार अशा गटांमध्ये ही टोळी राज्ये विखुरलेली होती.

दक्षिण भारतीय राज्यांचे संबंध उत्तर भारतातील सत्ताशी तर होतेच एवढेच नव्हे तर परदेशी व्यापारी संबंधातही या राज्यांच्या सहभाग होता. इसवीसन पूर्व दुसऱ्या शतकापासून दक्षिण भारतातील या राज्यांचे थेट रोमन साम्राज्याशी व्यापारी संबंध होते. भारतातील मसाल्याच्या पदार्थाना जगभारातून प्रचंड माणणी असे. भारतीय व्यापारी चीनी समुद्र किनाऱ्यावर कॅन्टानच्या बाजारपेठांवरही वर्चस्व बाळगून होते. चोल राजा कषरिकाल हा दक्षिण भारतातला श्रेष्ठ राजा. दक्षिण भारतीय लोकमानसात, लोकवाद्यमयात त्याच्या विषयीच्या अनेक दंतकथा, लोककथा प्रचलित आहेत. तमीळ वाद्यमयातून त्याच्या शौर्यगाथा सातत्याने गाईल्या गेल्या.

पल्लव सत्तेच्या उदयाने दक्षिण भारतीय राजकारणाचे धूवीकरण झाले. छोटी मोठी राज्ये काही काळ पल्लव प्रभुत्वाखाली आली. कालांतराने भारतातील प्रबल केंद्रसत्तेच्या स्वरूपात गुप्त साम्राज्याचा उदय झाला.

(५) नागांचे टोळी राज्य

नाग देवतेची उपासना करणारी टोळी म्हणून नागांचे संदर्भ सापडतात. निबिड अरण्यात राहणाऱ्या टोळ्यांनी जंगलातील विविध प्राण्यांची प्रतिके स्वीकारली व या प्रतिकाची, (ज्यांना इंग्रजीमध्ये टोटेम म्हणतात) उपासना केली जाऊ लागली. नाग ज्या टोळीचे प्रतिक, उपास्य दैवत किंवा दैवत चिन्ह होते ती टोळी नाग टोळी म्हणून संबोधिली जायची.

अशा नाग टोळ्यांपैकीच एक टोळी मगधच्या परिसरातही अस्तित्वात होती. शिशुनाग आणि नागदर्शक हे मगधचे राजे. ग्राचीन भारताच्या निरनिराळ्या भागांमध्ये या नागाच्या टोळ्या असल्याचे संदर्भ मिळतात. पुराणातील नोंदीनुसार इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकात, कुशाणांच्या न्हासानंतर विदिशा, कांतीपुरी, मथुरा आणि पदमावती या ठिकाणी नाग राज्ये उदयाला आली. शेवनाग, चंद्राशनाग आणि भोगीनाग हे विदीशाचे ख्यातनाम राजे. लाहोर ताम्रशिवक्यावरून ४४्या शतकातील महेश्वरनाग राजाचा उल्लेख येतो त्यावरून आणखी एका नागराज्याचे अस्तित्व स्पष्ट होते. भावशीव घराण्याचा भवनाग हा नागराजा शिवभक्त असल्याचा उल्लेख शिलालेखातून आढळतो.

सातवाहनांच्या व्युसतीशी देखील नागाचा आणि नागकन्येचा संबंध जोडलेला आहे. त्यासंबंधीच्या लोककथा पैठण परिसरात प्रचलित आहेत. याचा अर्थ अशा नागटोळ्या पैठण परिसरातही स्थिरावल्या असाव्यात. पद्मावतीच्या नागवंशाची वंशावळ पुराणात आढळते. त्या अनुसार भवनाग, गणपतीनाग आणि नागसेन हे त्या नागवंशातील प्रमुख राजे. पदमावती परिसरात या गणपतीनागाचे राज्य होते. या नाग राजांनीही महाराज ही उपार्धी धारण केलेली होती. महाराजा भीमनाग, महाराजा स्कंधनां, महाराजा बृहस्पतीनाग, महाराजा देवनाग या नाग राजांची नाणी मथुरेच्या परिसरात

सापडली आहेत. आज नागालॅण्ड नावाचे एक राज्य अस्तित्वात आहे. या नागालॅण्ड परिसरात नाग टोळ्यांची वस्ती मोठ्या प्रमाणात आहे. एकेकाळी म्हणजे दोन हजार वर्षांपूर्वी गोदातटाकी देखील या नागटोळ्यांपैकी काही टोळ्या वस्ती करून असाव्यात. या नागांच्या कथा, लोककथा बनल्या, हजारो वर्षांच्या वाटचालीत लोककथांच्या दंतकथा, दैवतकथा झाल्या. नागाची उपासना करणाऱ्या नागटोळ्यांना लोकमानसाने प्रत्यक्ष नागाचे आणि नागकन्यांचे रूप दिले. कारण प्रत्यक्ष नाग लोक या भागातून स्थलांतरित झाले उरल्या त्या स्मृती नागाच्या!

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

पुढील विधानात गाळलेल्या जागी योग्य शब्द भरा.

- (१) उत्तर भारतात ..... आपले राज्य स्थापले.
- (२) यमुना आणि सतलज नदीच्या परिसरात ..... याचे टोळीराज्य होते.
- (३) पंजाबच्या परिसरात ..... टोळीराज्य होते.
- (४) आग्रा आणि मथुरेच्या पश्चिमेला ..... टोळीराज्य होते.
- (५) भारताच्या इतर भागात ..... ची गणराज्ये आणि जनपदे अस्तित्वात होती.
- (६) दरछनवनच्या पठारावर ..... चे राज्य होते.
- (७) ..... सत्तेच्या उदयाने दक्षिण भारतीय राजकारणाचे धूवीकरण झाले.
- (८) ..... देवतेची उपासना करणाऱ्या टोळ्याही अस्तित्वात होत्या.

३.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

अप्रतिहत चक्र : ज्याने साम्राज्यविस्ताराचे चक्र अव्याहतपणे चालू ठेवले असा राजा. सातवाहनराजाची उपाधी.

दक्षिणपथपती : संपूर्ण दक्षिणपथावर सत्ता गाजवणारा. सातवहन राजाची उपाधी.

सातवाहन : 'सात' नावाचा यक्ष. या यक्षाच्या कथा गोदातटाकी प्रसिद्ध होत्या. यक्ष या टोळीचा रक्षणकर्ता असावा त्यावरून टोळीच्या राजघराण्याचे नाव 'सातवाहन' पडले असावे.

अमृतकुंड : यातील पाण्याने सातवाहन राजाने मूर्तीना जिवंत केले व उज्जैनच्या विक्रमादित्याशी लढा दिला. या लढाईत तो विजयी झाला. अशी कथा. पैठण परिसरात अजूनही अमृतकुंभ गोदातटीच्या पाण्याने भरण्याची प्रथा आहे.

३.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (✗) (४) (✓) (५) (✓)
 (६) (✗) (७) (✓)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (✓) (४) (✓) (५) (✗)
 (६) (✓) (७) (✓) (८) (✓)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- (१) कुशाणांनी (२) कुणींदा (३) औंदुंबराचे (४) अर्जुनायनांचे
 (५) आदिवासी (६) बोधी (७) पल्लव (८) नाग.

३.५ सारांश

मौर्योत्तर कालखंडात अनेक राजकीय स्थित्यांतरे घडून आली. मौर्यसत्ता लयाला गेली आणि उत्तर भारतात पुन्हा एकदा राजकीय अस्थैर्य आले. या राजकीय अस्थैर्याचा लाभ मध्य आशियातील टोळ्यांनी घेतला. मध्य आशियानी युचिह, कुशान या टोळ्या आपआपसातल्या संघर्षातून सैरभैर होत तत्कालीन भारतात घुसल्या. राजकीय संघर्ष अधिकच तीव्र झाले. हा संघर्ष मुख्यतः उत्तर भारतात झाला. दक्षिण भारतात आणि विशेषतः महाराष्ट्रातल्या दख्खन पठारावर सातवाहन साम्राज्याच्या रूपात एक स्थिर सत्ता उदयाला आली. सातवाहनाच्या प्रबळ साम्राज्यात व्यापार सार्थवाह पथ निर्माण झाले. व्यापारी केंद्र उदयाला आली. व्यापारी उत्कर्षातून आर्थिक संपन्नता आली. शिल्प स्थापत्यकला बहरली. दख्खन पठारावरच्या गिरीकुहरातून, सह्याद्री विध्यांद्रीच्या कड्याकपान्यातून छन्नी हातोड्यांचे टणत्कार उमटू लागले. पितळखोरे, अंजिठा, वेरूळ, कार्ले भाज्या, नाणेघाट या ठिकाणच्या लेण्या कोरल्या जाऊ लागल्या. सांची सारनाथ येतील स्तुपांभोवती कठडे उभारले गेले. बौद्ध शिल्प स्थापत्य कला विकसित झाली. ख्यातकीर्त सातवाहन नृपतींनी आपल्या वैभवी कारकीर्दीने सातवाहन साम्राज्याला सामर्थ्य आणि संपन्नता प्रदान केली.

सातवाहन साम्राज्याचा विस्तार संपूर्ण दक्षिणपथावर झालेला असला तरी त्याच काळात भारताच्या इतर भागात अनेक छोटी मोठी टोळी राज्ये आपले सातत्य टिकवून होती. उत्तर भारतातल्या अनागोंदीतही ही राज्ये तग धरून होती.

कुशाणाशीही त्यांनी संघर्ष केला. या राज्यांमध्ये अभीर, कुणींदा, औंदुंबर, अर्जुनायन अशा अनेक राज्यांचा समावेश होता. सह्याद्री विध्यांद्रीच्या परिसरातही वनवासींची ही जनपदे अस्तित्वात होती. दक्षिण भारतात चोल, चेर, पांड्य या सत्तांच्या रूपाने स्थिर सत्ता उदयाला आल्या होत्या. समुद्रमार्गे अग्रेय आशियायी देशांशी आणि चीनशी ही व्यापारही या काळात सुरु झाला. भारतीय समुद्रकिनाऱ्यावरील बंदरे व्यापाराने गजबजली.

नागांचे राज्यही असेच एक टोळीराज्य होते. नाग हे या टोळीचे प्रतिक असल्याने सारी टोळीच नाग म्हणून ओळखली जायची. या नाग टोळ्या विस्तृत भागात विखुरलेल्या होत्या आज या नागांचे वेगळे राज्य नागालॅण्ड नावाने अस्तित्वात आले आहे.

मौर्योत्तर कालखंडातील राजकीय स्थित्यांतराचे स्वरूप प्रादेशिक अस्मिता जागृत करणारे होते. अनेक छोटी मोठी राज्ये अस्तित्वात आली. राज्यसत्तांच्या सोबतच गणराज्ये आणि जनपदेही आपले सातत्य टिकवून होती. संपूर्ण भारतात अशी शेकडो राज्ये होती. त्यातील प्रभावी राजसत्ता म्हणून सातवाहन, कुशाण आणि चोल, चेर, पांड्य या सत्तांचा उल्लेख केला जातो. या सत्तांपैकी सातवाहनांचे योगदान सर्वांत लक्षणीय होते. आपल्या महाराष्ट्र प्रदेशाने व्यापारी क्षेत्रात या काळात लक्षणीय प्रगती केली होती. भोगवर्धन, तगर, प्रतिष्ठान ही मराठवाड्यातील शहरे ख्यातकीर्त व्यापारी केंद्र बनली होती. सुरपारक, कलियानसारखी मुंबई परिसरातली बंदरे गाजली होती.

सारांश, मौर्योत्तर कालखंडात मगाध परिसरात राजकीय अस्थैर्य होते, मध्यआशियातील भटक्या टोळ्यांनी त्या परिसरात धुमाकूळ घातला होता. कुशाण टोळीचे राज्य उदयाला आले व मगाध परिसराला काही प्रमाणात स्थैर्य लाभले. या काळात दख्खन पठारावर महाराष्ट्र परिसरात मात्र राजकीय स्थैर्य होते. आर्थिक संपन्नता होती. व्यापार उदीमही वाढला होता. सातवाहन साम्राज्याच्या रूपाने एक प्रबळ सत्ता नवारूपाला आली होती. या सातवाहन नृपतींचा प्रभाव सर्वदूर दक्षिण भारतातही पसरला होता.

३.६ सरावासाठी स्वाध्याय

पुढील प्रश्नांची १५ ते २० ओळींत उत्तरे लिहा.

- (१) मौर्योत्तर भारतातील राजकीय स्थित्यांतराजी प्रक्रिया स्पष्ट करा.
 (२) पुष्यमित्र शुंगांचे सत्ताविस्तार व बौद्धधर्माचा प्रसार या विषयीचे कार्य स्पष्ट करा.

- (३) सातवाहन साप्राज्याविषयी माहिती लिहा.
- (४) सातवाहनांचे भारतीय इतिहासातील योगदान थोडक्यात विशद करा.
- (५) श्री सातकर्णी, त्रिसमुद्रतोय प्रीतवाहन नृपती व पुलुमादी यांच्या कारकिर्दीविषयी थोडक्यात माहिती लिहा.

- (२) प्रा. दीक्षित राजा, प्राचीन भारत आणि मध्ययुगीन भारताचा इतिहास, पुणे, निराली प्रकाशन.

३.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) Chopra R. N., Puri B. N., Das M. N., Pradhan A. C., *New Advanced History Of India*, New Delhi, Prentice Hall of India Pvt. Limited.

घटक ४ : गुप्त, वाकाटक, वर्धन कालखंड

अनुक्रमणिका

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ प्रास्ताविक
- ४.२ विषय-विवेचन
- ४.२.१ गुप्त साम्राज्य : उदय आणि विस्तार
- ४.२.२ प्राचीन भारताचे सुवर्णयुग
- ४.२.३ महाराष्ट्रातील वाकाटक सत्ता
- ४.२.४ वर्धन घराण्याचा उदयास्त
- ४.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- ४.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ४.५ सारांश
- ४.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- ४.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

४.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला -

- ★ गुप्त साम्राज्याचा उदय व विस्तार कसा झाला ते स्पष्ट करता येईल.
- ★ प्राचीन भारतातील सुवर्णयुग व त्याची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करता येतील.
- ★ महाराष्ट्रातील वाकाटक सत्तेचा उदय व विस्तार स्पष्ट करता येईल.
- ★ वाकाटक सत्तेचे योगदान विशद करता येईल.
- ★ वर्धन घराण्याचा उदय कसा झाला ते स्पष्ट करता येईल.
- ★ हर्षवर्धनाने सत्ता हाती घेतली तेव्हा परिस्थिती कशी होती ते स्पष्ट करता येईल.
- ★ हर्षवर्धनाचे कर्तृत्व स्पष्ट करता येईल.
- ★ वर्धनकालखंडात बौद्ध धर्माचा प्रसार कसा झाला ते स्पष्ट करता येईल.
- ★ वर्धन कालखंडास वैभवी कालखंड असे का म्हणतात ते स्पष्ट करता येईल.

४.१ प्रास्ताविक

मौर्य साम्राज्याच्या रूपात भारतातील पहिली प्रबळ अशी राजसत्ता उदयाला आली. मौर्योंतर कालखंडातील उत्तर भारतात आणि विशेषत: मगाध परिसरात पुन्हा राजकीय अस्थैर्य माजले. अनेक लहान मोठी गणराज्ये, जनपदे, राजपदे उदयाला आली. बनवासी आदिवासी टोळ्यांचा प्रभाव वाढला. त्यांच्यातल्या संघर्षने उग्ररूप धरण केले. या संघर्षाच्या कालखंडातच मध्य आशियातील टोळ्यांमधील संघर्षही विकोपाला गेला आणि या टोळ्या सैरभैर होत तत्कालीन भारतात शिरल्या. या टोळ्यांपैकी कुशान या चिनी टोळीने मगाध परिसरात आपले वर्चस्व प्रस्थापिले.

याच काळात महाराष्ट्र भूप्रदेशात गोदाकाठी सातवाहनांच्या रूपाने एक प्रबळ सत्ता उदयाला आली. या सातवाहन साम्राज्याने महाराष्ट्राची भूमी सुजलाम् सुफलाम् बनवली. आज महाराष्ट्रात असलेला प्राचीन कला वैभवचा वारसा याच सातवाहन काळात निर्माण झाला. कुशाण-सातवाहन कालखंडातही अनेक लहानमोठी बनवासी टोळीराज्ये स्वतंत्रपणे अस्तित्वात होती, याचा अभ्यास आपण या अगोदरच्या घटकात केला आहे. नाग, अहिछत्र, कौसांबी, अयोध्या, मौखरी ही जनपदे आणि मल्लव, अर्जुनायन, यौधेय, सिंधी लिंच्छवी, कुर्णिंद यासारखी गणराज्ये आणि कोशल, कोङ्र, कांची, एरंडपळ, वेंगी, अवसुक्त, देवराष्ट्र यासारखी राज्ये त्या काळात अस्तित्वात होती. या राज्यांपैकी एक सुमार घराणे बंगालच्या परिसरात होते. ‘गुप्त’ या नावाने ते ओळखले जायचे.

या गुप्तांनी हव्हूह्लू आपले सामर्थ्य एकवटले आणि गुप्त साम्राज्याच्या दिशेने वाटचाल सुरु केली. या प्रकरणात गुप्त साम्राज्याचा उदयास्त आपण अभ्यासणार आहोत. गुप्त कालखंडाचे भारतीय इतिहासाला असलेले योगदानही लक्षणीय आहे. प्राचीन भारतीय शिल्पपरंपरेत गुप्तकला अनेक अर्थानी वैशिष्ट्यपूर्ण ठरली. या वैशिष्ट्यांबरोबरच वाकाटक कला परंपरेने निर्माण केलेले महाराष्ट्राचे कलावैभवही या घटकात आपण समजून घेणार आहोत. वाकाटक राजघराण्याने या कालखंडात महाराष्ट्र प्रदेशाला राजकीय स्थैर्य प्राप्त करून दिले. रामटेकजवळील नंदिवर्धन आणि अकोला जिल्ह्यातील वासीम

ही वाकाटककालीन राजधानीची शहरे. वाकाटकाच्या राजधराण्याच्या उदयास्त या घटकात आपल्याला अभ्यासवयाचा आहे. गुप्त वाकाटक कालखंडानंतरचा प्राचीन भारताचा इतिहास पुन्हा राजकीय अस्थैर्याच्या परिधात रेणाळतो. उत्तर भारतातील राजकीय संघर्षातून वर्धन घराणे उदयाला येते. वर्धन घराण्यातील हर्षवर्धन हा एक श्रेष्ठतम् नृपती. बौद्धधर्म प्रसारातील त्याचे योगदान असे लक्षणीय आहे तसेच त्याची वाढ़मयीन अभिव्यक्तीही. बाणभट्टाने आपल्या हर्षचरितात त्याचे नेमके चारित्र रेखाटले आहे. या प्रकरणात आपण हर्षवर्धनाची कारकीर्द समजून घेणार आहोत.

४.२ विषय-विवेचन

४.२.१ गुप्त साम्राज्य : उदय आणि विस्तार

इसवी सनाच्या तिसऱ्या शतकापासून उदयाला आलेल्या गुप्त राज्याविषयी माहिती देणारी अनेक विश्वसनीय साधने आज उपलब्ध झाली आहेत. एकूण १६ शिलालेख आतापर्यंत प्रकाशात आले असून अलाहाबाद प्रशस्ती हा त्यातला सर्वांत महत्त्वाचा शिलालेख होय. त्याशिवाय सांची, मथुरा, भिलसा, बलसाड आणि मेहरौली शिलालेखातूनही गुप्तविषयी माहिती आढळते. गुप्तकालीन शिल्प स्थापत्य परंपरेचे असंख्य अवशेष नवी दिली, पाटणा, सारनाथ वस्तुसंग्रहालयात संग्रहित आहेत. तिगवा, थितरागाव, उदयगिरी येथील स्थापत्य अवशेष मंदिराच्या रूपात आहेत. महाराष्ट्रातील अंजिंठाच्या लेण्या यादेखील गुप्त कलापरंपरांचाच वारसा होय. गुप्तांची असंख्य नाणीही उपलब्ध झाली आहेत. या पुराव्याशिवाय फाहियान या चिनी बौद्ध भिक्षुने लिहिलेला फोकोकौ हा ग्रंथ तर गुप्त काळाचे प्रत्यक्ष प्रवासवर्णनच होय. इ. स. ३९९ ते ४१२ अशी १२ वर्षे त्याने गुप्त साम्राज्यात वास्तव्य केले, निरनिराळ्या भागांत प्रवास केला आणि जे दिसेल ते नोंदवून ठेवले. या नोंदीमधून तत्कालीन समाजाचे मर्मग्राही चित्रण आढळते. याशिवाय 'देवीचंद्रगुप्तम्' आणि कौमुदीमहोत्सव ही नाटकेही समकालीन रचना असल्याने विश्वसनीय पुरावा ठरतात. कालिदासाच्या नाटकांतूनही गुप्तकालीन घटनांचे पडसाद उमटलेले आढळतात. तात्पर्य या सर्व साधनांच्या आधारे गुप्त साम्राज्याचा उदयास्त आपण अभ्यासणार आहोत.

इसवी सनाच्या तिसऱ्या शतकात प्रबळ अशी केंद्रसत्ता उत्तर भारतात तरी अस्तित्वात नव्हती. अनेक लहान मोठी गणराज्ये, जनपदे होती. नागांचे राज्य, अहिच्छत्रचे जनपद, अयोध्या कौसांबी मौखरीची राज्ये होती. मल्लव यौधेय, अर्जुनायनासारखी गणराज्ये होती. ही राज्ये अणि गणराज्ये संपूर्ण भारतभर विखुरलेली होती. अशाच छोट्या राज्यांच्या स्वरूपात बंगालमध्ये शुंग सातवाहन काळापासून एक गुप्त

घराण्याची सत्ता होती. गुप्ताचे एक राज्य मगध परिसरातही होते. मगध परिसरातील गुप्त घराण्याची सत्ता हल्ळूहल्ळू विस्तारत गेली. श्रीगुप्त हा या राजधराण्याचा पहिला राजा. इ. स. २४० च्या दरम्यान तो सतेवर आला. त्याची नाणी सापडली असून काही नाण्यांवर महाराजा श्रीगुप्त म्हणून त्याचा उल्लेख आहे. त्याने बांधलेले बुद्धमंदिर इत्सिंग या चिनी प्रवाशाने पाहिले असल्याचा उल्लेख इत्सिंगच्या प्रवासवर्णनात येतो. गुप्त घराण्याच्या सतेचा विस्तार साम्राज्यसतेत झाला ते घटोत्कच गुप्तच्या काळात. साम्राज्याची मुहुर्तमेढ खेरे तर घटोत्कच गुप्ताने रोवली, म्हणूनच प्रभावती गुप्ताच्या शिलालेखात साम्राज्य संस्थापक म्हणून त्याचा उल्लेख येतो. महाराजाधिराज चंद्रगुप्त पहिला याच्या काळात गुप्त साम्राज्याचा आणखी विस्तार झाला. महाराज्याचे रूपांतर महाराज्याधिराज्यात झाले. अयोध्या, प्रयाग, मगध, वैशाली या सान्या प्रदेशांवर गुप्तांचे राज्य आता पसरले होते. नेपाळ सीमेपर्यंत ते विस्तारले होते. लिंच्छवी राज्याशी गुप्तांचे जिज्ञाळ्याचे संबंध झाले, लिंच्छवी राजकन्या कुमारदेवी ही गुप्तसमाजी बनली. चंद्रगुप्ताने तिच्याशी विवाह केला. या विवाहाला फार मोठे राजकीय महत्त्व होते. गुप्त लिंच्छवी संबंधामुळे गुप्तांची राजकीय प्रतिष्ठा वाढली. चंद्रगुप्त हा शककर्ता सम्राट म्हणून ख्यातकीर्त झाला. इ. स. ३२० मध्ये त्याने 'गुप्तशक' ही कालगणना सुरु केली.

गुप्त साम्राज्य राज्यविस्ताराच्या शिखरावर पोहचले ते समुद्रगुप्तच्या काळात. त्याने दक्षिणादिग्विजय केला. पूर्व आणि पश्चिमेकडील सीमावर्ती राज्यांना आपल्या अंकित केले. आर्यावर्ती ही गुप्तसत्ता विस्तारली. अश्वमेध यज्ञ करून त्याने आपल्या दिग्विजयाची ध्वजा तत्कालीन भारतात फडकवली. सत्ता विस्ताराबरोबरच आर्थिक संपन्नता, साहित्य, शास्त्र, कला या क्षेत्रांतही गुप्त साम्राज्याचा विकास घडून आला. चंद्रगुप्त विक्रमादित्याचा कालखंड हा गुप्तसम्राज्याचा सुवर्णयुग मानला जातो. अलाहाबादच्या स्तंभलेखातून हरिषेण या कवीने समुद्रगुप्तची प्रशस्ती नोंदवली आहे. फाहियानच्या प्रवासवर्णनातून गुप्त काळातील सुवर्णयुगाचे प्रतिबिंब उमटलेले दिसते.

उदय, उत्कर्ष आणि अस्त या क्रमाने कालचक्र फिरत राहते. या कालचक्रात अनेक राज्ये उदयाला येतात. काही साम्राज्ये बनतात. उत्कर्षाचे अत्युच्च शिखर गाठतात आणि कालांतराने हा उत्कर्ष सूर्यही अस्ताला जातो. गुप्त साम्राज्याच्या उत्कर्ष सूर्य चंद्रगुप्त विक्रमादित्याच्या कारकिर्दीनंतर कालखंडात हल्ळूहल्ळू अस्तंगत होत गेला. स्कंदगुप्त, पुरुगुप्त, देवश्रीहर्षगुप्त या सारखे अनेक सामान्य राजे सतेवर आले. गुप्त साम्राज्याची अधोगती सुरु झाली. अनेक शतके ही अधोगती सुरु राहिली. सत्ता संपली, वर्चस्व इतिहासजमा झाले. वैभवाच्या केवळ स्मृती उरल्या. राहिले ते गुप्त राजधराणे. या राजधराण्याच्याही पाऊलखुणा बाराव्या शतकापर्यंत आढळतात. एकेकाळचे सम्राट आता केवळ नामधारी राजे संस्थानिक बनून उरले होते. गुप्त साम्राज्याचा अस्त झाला होता.

(१) ख्यातकीर्त सप्राट

भागवत पुराण आणि विष्णुपुराणातील गुप्तवंशावळीनुसार धरणगोत्री गुप्त घराण्यातील पहिला राजा म्हणून श्रीगुप्त उल्लेखिला जातो. राजा श्रीगुप्तापासून ते जीवितगुप्त दुसऱ्याच्या कालखंडापर्यंत असंख्य राजे गुप्तराजसतेत सत्तेवर येऊन गेले. पाचव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत गुप्त राजसतेचा वैभवी प्रभाव कायम होता. द्व्या शतकात गुप्तांचे सामर्थ्य संपुष्टात आले.

या गुप्त राजांच्या वंशावळीतील काही राजांनी, सप्राटांनी आपल्या कार्यकर्तृत्वाने आपला ठसा उमटवला आहे. प्राचीन भारतीय इतिहासाच्या वाटचालीतील ख्यातकीर्त राजे म्हणून त्यांचा गौरवाने उल्लेख होतो. असा ख्यातकीर्त राजांमध्ये गुप्तसाम्राज्यातील ज्या राजांचा समावेश केला जातो त्याच्याविषयी आपण माहिती घेणार आहोत. महाराजाधिराज चंद्रगुप्त पहिला हा गुप्त साम्राज्यातला पहिला ख्यातकीर्त राजा. त्यानेच राज्यविस्तार करून गुप्त राज्याचे रूपांतर साम्राज्यात करायला प्रारंभ केला. लिंच्छवीसारख्या ख्यातकीर्त राजसतेशी स्नेहबंध जुळवले. लिंच्छवी राजकन्या कुमारदेवी हीस चंद्रगुप्ताने आपली पट्टराणी बनविले. त्याने इसवी सनाच्या ३२० मध्ये गुप्त शक सुरु केला आणि तो शककर्ता ख्यातकीर्त झाला.

(२) दिग्विजयी पराक्रमांक समुद्रगुप्त

गुप्त साम्राज्यातला सर्वश्रेष्ठ पराक्रमांक दिग्विजयी सप्राट म्हणून समुद्रगुप्तचा उल्लेख केला जातो. इसवी सन ३३५ ते ३७५ या काळात ४० वर्षे त्याने राज्य केले. या काळात त्याने महाराज्याधिराजाचे रूपांतर एका बलाढ्य साम्राज्यात केले. त्याचा हा साम्राज्यविस्तार, पराक्रमांचे नवे उच्चांक गाठणारा होता. त्याच्या लक्ष्यांमध्ये योग्यांमध्ये जगाच्या इतिहासातील श्रेष्ठ सेनापतींच्या मोहिमांपेक्षा वरचढ ठराव्यात अशा होत्या. म्हणूनच की काय आधुनिक पाश्चात्य इतिहासकार समुद्रगुप्तचा उल्लेख भारतीय नेपोलियन म्हणून करतात. समुद्रगुप्तचे व्यक्तिमत्त्व नेपोलियन बोनापार्ट पेक्षाही श्रेष्ठ होते हे निर्विवादपणे मान्य झाले आहे ही गोष्ट वेगळी.

असा हा श्रेष्ठ गुप्त सप्राट इ. स. ३३५ मध्ये राज्यावर आला. राज्यावर आल्यानंतर त्याने राज्यविस्ताराचे कार्य हाती घेतले. समुद्रगुप्त एक श्रेष्ठ असा सेनापती असल्याने त्याचे खरे कर्तृत्व रणांगणावरच दिसले. त्याच्या दिग्विजयी साम्राज्य विस्ताराचे सविस्तर वर्णन हरिषेण या त्याच्या कवीने अलाहाबादच्या शिलालेख प्रशस्तीत केले आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

(१) बंगालमधील शुंग सातवाहन काळापासून गुप्त घराण्याची सत्ता होती. ( )

- (२) लिंच्छवी राज्याशी गुप्तांचे जिव्हाळ्याचे संबंध होते. ( )
- (३) गुप्त साम्राज्याचा राज्यविस्तार फार मर्यादित होता. ( )
- (४) महाराजाधिराज चंद्रगुप्त हा गुप्त साम्राज्यातला पहिला ख्यातकीर्त राजा होता. ( )
- (५) गुप्त साम्राज्यातला सर्वश्रेष्ठ पराक्रमी सप्राट म्हणून समुद्रगुप्तचा उल्लेख केला जातो. ( )
- (६) समुद्रगुप्तचा उल्लेख भारतीय नेपोलियन म्हणून आधुनिक पाश्चात्य इतिहासकारांनी केला आहे. ( )

(३) समुद्रगुप्तचा दिग्विजयी राज्यविस्तार

हरिषेणाच्या वर्णनानुसार समुद्रगुप्तने आर्यवर्तातील अहिलेत्र राज्याच्या अच्युतला पराभूत केले. आणि रोहिलखंडाचा परिसर जिंकला. मुधांच्या नागसेनाचा आणि पद्मावतीच्या गणपतिनाथाचा त्याने पराभूत केला. विदिशाच्या रुद्रसेनाला पराभूत करून त्याने बुद्देलखंड जिंकले. राज्यविस्तार करीत समुद्रगुप्तचे सैन्य पश्चिम बंगालपर्यंत जाऊन पोहचले होते. त्याशिवाय मध्यभारतातील बन्य टोळयांनी देखील समुद्रगुप्तचे सार्वभौमत्व स्वीकारले.

(४) पूर्व आणि पश्चिमेकडील मांडलिक राज्ये

समुद्रगुप्ताच्या राज्यविस्ताराचे लक्षणीय वैशिष्ट्य असे, की त्याने सर्व प्रदेश आपल्या प्रत्यक्ष राज्याखाली न आणता दूरस्थ अशा पूर्व आणि पश्चिमेकडील सीमावर्ती राज्यांना आपले सार्वभौमत्व स्वीकारायला लावले. त्यांना मांडलिक बनवले. नेपाळ आणि आसाम परिसरात अशी मांडलिक राज्ये होती. नेपाळ, कामरूप, देवक, समतात, कांतीपूर या राज्यांनी समुद्रगुप्तचे सार्वभौमत्व स्वीकारले होते.

पश्चिमेकडे वसलेली अनेक गणराज्येही समुद्रगुप्तची मांडलिक राज्ये बनली. आग्नेय राजस्थानात मारवाडच्या परिसरात मल्लवांच्या गणराज्याला समुद्रगुप्तने पराभूत केले आणि त्यांनी गुप्तांचे सार्वभौमत्व स्वीकारले. त्याचे परिसरातील अभीराचे गणराज्यही गुप्तांचे मांडलिक बनले. झाशी आणि भिलसाच्या परिसरातही अभीराची काही गणराज्ये होती ती ही त्याने जिंकली. त्याशिवाय प्रार्जुनांचे गणराज्य, सनकानीकांचे गणराज्य ही सारी गणराज्ये समुद्रगुप्तने आपल्या दिग्विजयी घोडदौडीत जिंकली.

(५) समुद्रगुप्तचा दक्षिण दिग्विजय

हीरेण कवीने समुद्रगुप्ताच्या अलाहाबाद प्रशस्तीत समुद्रगुप्ताच्या दक्षिण दिग्विजयाचे विस्ताराचे वर्णन केले आहे. त्या वर्णनानुसार दक्षिण भारतातील बारा राज्ये त्याने जिंकली होती असे दिसते. या सर्व राजांनी समुद्रगुप्तचे सार्वभौमत्व स्वीकारले होते. समुद्रगुप्तने पराभूत केलेले राजे पुढीलप्रमाणे होते: (१) मध्यप्रदेशातली गोँडवन प्रदेशस्थित महेंद्राचे कोशल

राज्य (२) त्याच भागातले महानदीकाठचे व्याघ्रराजाचे महाकांतार (३) गोदावरी जिल्हातील मंतराजाचे कोरल राज्य (४) महेंद्रगीरीचे पिण्डपूर (५) विशाखापट्टनम् जवळचे स्वामीदत्ताचे कोड्हर (६) त्याच भागातले दमनराजाचे एंडपल्ल (७) कांजीवरम परिसरातील विष्णुगोपाचे कांची राज्य (८) एल्लोर जिल्हातील हस्तीवर्मनचे बैंगी (९) नेल्लोर परिसरातील उग्रसेनाचे पल्लक (१०) विशाखापट्टनम् च्या दक्षिणेकडील कुबेराचे देवराष्ट्र (११) अर्काट जिल्हातील धनंजयाचे कुष्ठलपूर आणि गोदावरीच्या खोन्यातील निलराजाचे अवमुक्त. अशा रितीने दक्षिणेकडे विशाखापट्टनम्, कांचीपूरम पर्यंतचा भाग समुद्रगुप्ताने जिंकला होता. पूर्व किनारपट्टीवरून त्याने आपली दक्षिण दिविजयी मोहिम काढली. कांचीपूरमपर्यंत तो जाऊन पोहचला.

(६) महाराष्ट्र परिसरातील वाकाटक राज्य अबाधित

समुद्रगुप्तच्या या दक्षिण मोहिमेत त्याने दखऱन पठारावरील महाराष्ट्र परिसरातील वाकाटकांच्या राज्याला मात्र धक्का लावला नाही. हे राज्य तसे एक प्रबल सत्तेच्या रूपात अस्तित्वात होते. कालांतराने गुप्त वाकाटक स्नेहसंबंध प्रस्थापित झाले. दक्षिण दिविजयात जिंकलेली राज्ये प्रत्यक्ष गुप्तसाम्राज्यात समाविष्ट न करता त्याने त्या राजांना सार्वभौमत्व स्वीकारायला लावून ती राज्ये त्याने कायम ठेवली.

(७) सिंहलद्विपाशी संबंध

समुद्रगुप्ताने सिंहलद्विपाशीही राजनैतिक संबंध प्रस्थापिले होते, याचा पुरावा सिंहली बौद्ध वाङ्मयातून आढळतो. श्रीमेघवर्मन या सिंहली राजाने गुप्त साम्राज्यात प्रचंड तीन मजली बौद्धविहार बांधवला होता. या विहारात माणकांनी मढवलेली अप्रतिम सुवर्ण बौद्धमूर्ती प्रतिष्ठापित होती. हा महाबोधी संघाराम नावाचा विहार सातव्या शतकापर्यंत अगदी सुस्थितीत होता. ह्युएनत्संग या चिनी प्रवाशाने तो पाहिल्याची नोंद त्याच्या प्रवासवर्णनात आढळते. सिंहलीद्विपाप्रमाणेच आग्रेय आशियातील अनेक लहानमोठ्या द्विपांशीही त्याचे संबंध होते. गुप्त कलापरंपराचा प्रभाव जावा सुमात्रा बोर्निओ प्रकरणी जाणवतो तो यामुळे.

(८) समुद्रगुप्तचे अद्वितीयत्व

गुप्त साम्राज्यातली श्रेष्ठतम राजा अद्वितीय पराक्रमांक आणि एक श्रेष्ठ सेनानी म्हणून समुद्रगुप्तची ख्याती आहे. केवळ गुप्त साम्राज्यातच नव्हे तर एकूण भारतीय इतिहासात त्याचे स्थान केवळ अद्वितीय असेच आहे. एक साम्राज्य संस्थापक, एक श्रेष्ठतम प्रशासक, पहिल्या दर्जाचा सेनापती, साहित्य, कला, परंपरांचा आश्रयदाता, मुत्सद्धी राजकारणी म्हणून तो अद्वितीय होता. दरबारातील विद्वानांचा गुणोत्कर्ष करणारा, विस्तीर्ण कीर्तिरूप राज्य उपभोगणारा, अप्रतिम काव्यप्रतिभा

तसेच पराक्रमाची ख्याती असलेला हा राजा त्याच्या अंगाखांद्यावरील शस्त्र आघातामुळे अधिकच आकर्षक व्यक्तिमत्त्वाचा भासे असे हरिषेण म्हणतो.

हरिषेण हा समुद्रगुप्ताच्या राजदरबारातील कवी आणि त्याचा युद्धमंत्रीच होता. त्याने केलेले मूल्यमापन अधिक विश्वसनीय ठरते. असा कोणता गुण आहे, की जो समुद्रगुप्तात नाही असा प्रश्न विचारून हरिषेण समुद्रगुप्ताची थोरवी गातो. काव्यात अतिशयोक्ती बाजूला सारली तरी उरते ते ऐतिहासिक वास्तव-समुद्रगुप्ताचे प्रभावी व्यक्तिमत्त्वाच्या स्वरूपातले.

(९) सप्राट चंद्रगुप्त विक्रमादित्य

सप्राट समुद्रगुप्तनंतर रामगुप्त या नावाचा त्याचा मुलगा सत्तेवर आला असावा. या संदर्भातीली शक्यता देवीचंद्रगुप्तम् या नाटकावरून व्यक्तविली जाते. त्याच्या कारकिर्दीत शकांची आक्रमणे झाली. या आक्रमणाला तो यशस्वीरित्या तोंड देऊ शकला नाही. त्याची कारकीर्द अगदीच अल्पायुषी ठरली. त्याच्यानंतर इसवीसन ३८०च्या दरम्यान गुप्त साम्राज्यातला श्रेष्ठतम् सप्राट चंद्रगुप्त विक्रमादित्य सत्तेवर आला. मथुरा शिलालेखात या संदर्भात स्पष्ट निर्देश आहे.

राज्यारोहणानंतर अनेक समस्यांना त्याला सामोरे जावे लागले. शकांच्या आक्रमणाचा बंदोबस्त त्याला अग्रक्रमाने करावा लागला. रुद्रसिंह या शक नृपतीचा प्रभाव वाढलेला होता. त्याच्या वाढत्या प्रभावाला त्याने आण्ठा घातला. त्याचबरोबर नागसत्तेशी त्याने सोयेरेसंबंध प्रस्थापित करून आपले सामर्थ्य वाढवले. नागकन्या सुबेरनागा ही गुप्तसप्राणी बनली. दक्षिण भारतातली एक श्रेष्ठतम् सत्ता म्हणजे महाराष्ट्रातल्या वाकाटकांची सत्ता. या वाकाटकांशीही सप्राट चंद्रगुप्ताने स्नेहसंबंध जुळवले. त्याने आपली राजकन्या प्रभावतीगुप्त हीचा विवाह वाकाटकनृपती रुद्रसेन याच्याबरोबर लावून दिला. या विवाहामुळे गुप्त-वाकाटक या दोन प्रबल सत्ता एकत्र आल्या आणि भारतीय राजकारणाला स्थैर्य लाभले.

राज्यविस्ताराच्या प्रयत्नात त्याने वंगदेश जिंकला. पश्चिमी क्षत्रपांनाही पराभूत केले. सौराष्ट्र, काठियावाड जिंकून त्याने गुप्त साम्राज्याच्या सीमा अरबी समुद्राला भिडविल्या. भाळवा जिंकला. छोट्याशा गणटोळ्यांना आणि गणराज्यांनाही त्याने पराभूत केले. मध्य आणि पश्चिम भारतही पूर्णपणे गुप्तांच्या साम्राज्यात समाविष्ट होता. समुद्रगुप्तच्या मृत्युनंतर मध्यांतरी काही काळ गुप्तसत्तेला जे ग्रहण लागले होते ते चंद्रगुप्त विक्रमादित्याच्या पराक्रमामुळे सुटले. गुप्त साम्राज्य पुन्हा विस्तारले. पाटलीपुत्र, ही राजधानी गजबजून उठली. विदीशा, उज्जैन, अयोध्या, मथुरा, काशी, कौसांबी, कनोज, श्रावस्ती, कपिलवस्तू, कुशीनार, वैशाली ही शहरे ख्यातकीत बनली. गुप्तसाम्राज्यातला व्यापार वाढला. राज्यात शिल्प स्थापत्य, साहित्य कलेला मोठ्याप्रमाणावर राजाश्रय होता. अनेक ठिकाणी देवळे, चैत्यगृह, विहार स्तूप उभारले गेले.

धर्मशाळा बांधल्या गेल्या, औषधालये उभारली गेली. गुप्त साप्राज्यातला सर्वात वैभवी कालखंड अवतरला.

(१०) सप्राट चंद्रगुप्ताचे असामान्यत्व

भारताच्या इतिहासातील एक श्रेष्ठतम राजा म्हणून सप्राट चंद्रगुप्ताचा उल्लेख होतो. विक्रमादित्याविषयी लोकमानसात अनेक आख्यायिक प्रचलित झाल्या. एक पराक्रमी राजा, परमभागवत, परमतसहिष्णु म्हणूनही तो ख्यातकीर्त होता. साहित्य, शास्त्र, कलांचा आश्रयदाता म्हणून तो प्रसिद्ध होता. त्याच्या या उदार आश्रयामुळे प्राचीन भारताचे सुवर्णयुग या काळात अवतरले. अभिजात संस्कृत वाङ्मयाचे दालन अधिक समृद्ध झाले.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

पुढील विधानात गाळलेल्या जागी योग्य शब्द भरा.

- (१) समुद्रगुप्तने आपल्या राज्यविस्ताराच्या कार्यात प्रदेश आपल्या राज्याखाली न आणता त्यांना ..... बनवली.
- (२) समुद्रगुप्तने महाराष्ट्राच्या परिसरातील ..... च्या राज्याला धक्का लावला नाही.
- (३) ..... या सिंहली राजाने गुप्त साप्राज्यात प्रचंड तीन मजली बौद्ध विहार बांधविला.
- (४) समुद्रगुप्तची तारीफ ..... या कवीने केली आहे.
- (५) समुद्रगुप्तच्या निधनानंतर गुप्तसत्तेला काही काळ लागलेले ग्रहण ..... च्या पराक्रमामुळे सुटले.

४.२.२ प्राचीन भारताचे सुवर्णयुग

मौर्य साप्राज्याच्या रूपाने प्राचीन भारतात प्रथमच प्रबळ केंद्रसत्ता उदयाला आली. परंतु मौर्य साप्राज्याच्या न्हासानंतर सामाजिक, राजकीय, आर्थिक स्थैर्य पुन्हा नष्ट झाले. लहान मोठ्या टोळीराज्यांतला, गणराज्यांतला, जनपदांमधला संघर्ष सुरू राहिला. त्यात भरीस भर म्हणून की काय मध्य आशियातील भटक्या टोळ्याही भारतात शिरल्या. या परकीय टोळ्यांना विरोध करून आपले स्वतंत्र अस्तित्व टिकवू पाहणाऱ्या, प्रखर प्रतिकार करू शकणाऱ्या स्थानिक सत्ताही उदयाला आल्या. परंतु संघर्ष पराकोटीला पोहचला. आर्थिक जीवन विस्कळीत झाले. व्यापार मंदावला.

ही परिस्थिती बदलण्याचे सामर्थ्य गुप्त सप्राटांनी दाखवले. गुप्त साप्राज्याच्या उदयाने उत्तर भारतातील परिस्थिती आमूलाग्रपणे बदलली. राजकीय स्थैर्य आले. व्यापार वाढला. आर्थिक संपत्ता आली. आदर्श आणि प्रजाहितदक्ष अशी राजयंत्रणा अस्तित्वात आली. साहित्य आणि कला अविष्काराला राजाश्रय मिळाला. शास्त्र, शिल्प स्थापत्य,

चित्र, साहित्य आणि वाङ्मयीन अभिव्यक्ती या सान्यांचा विकास घडून आला. या सर्व क्षेत्रांत अभिजात अशी निर्मिती झाली. कालातील असे वाङ्मयीन मूल्य असलेले साहित्य निर्माण झाले. युरोपीय देशांशी आणि आशियायी देशांशी व्यापार वाढला. अंतर्गत व्यापारासाठी सार्थवाह पथ निर्मिले गेले. गजबजलेल्या बाजारपेठा आणि बंदरे उदयाला आली. आर्थिक संपत्तेबोरबर सास्कृतिक संपत्तातीही आली. सत्यं शिवम् सुंदरम अशा स्वरूपात जीवनातील चांगल्याचा आस्वाद घेण्याच्या प्रेरणा प्रबळ बनल्या. स्वतःचा वेगळा ठसा असलेल्या कलाशैली या काळात विकसित झाल्या. श्रेष्ठतम अशा कलाकृती निर्माण झाल्या.

सामान्यतः जगाच्या इतिहासात वर वर्णिलेली परिस्थिती जेव्हा केव्हा निर्माण झालीय, ज्या कालखंडात आणि ज्या राज्यात, ज्या देशात निर्माण झाली, त्या देशातला असा कालखंड सुवर्णयुग म्हणून संबोधिला गेला आहे. अर्थात अशी सुवर्णयुगं अपवादात्मकच आहेत. प्राचीन ग्रीसमधील पेरिक्लीन कालखंड आणि इंग्लंडमध्ये ठ्यूडर कालखंड हा सुवर्णयुग मानला गेला. भारताच्या इतिहासातला मोगलसप्राट शहाजहानचा कालखंड ही असाच सुवर्णयुग मानला गेलाय. ज्या कालखंडातील अभिजात निर्मिती भविष्यात शेकडो वर्षे आपले आस्वाद मूल्य टिकवू असतात अशा कालखंडाला सुवर्णयुग म्हणतात. त्या दृष्टीने प्राचीन भारताच्या इतिहासातील गुप्त कालखंड सुवर्णयुग मानले आहे.

■ सुवर्णयुगाची वैशिष्ट्ये

शेक्सपियरची नाटके ज्या युगात निर्माण झाली ते युग म्हणजे इंग्लंडचे सुवर्णयुग. ताजमहलसारखे अप्रतिम कलास्वप्न ज्या कालखंडात साकारले ते मोगलांचे सुवर्णयुग तसेच आर्यभट्टासारखा गणिती, कालिदासासारखा नाटककार आणि कवी ज्या काळात निर्माण झाला. ज्या काळात अंजिठा, बाघ येथील अप्रतिम कलास्वप्न साकारली. ज्या काळात गुप्त कलाशैली प्रगटली तो काळ गुप्ताचे सुवर्णयुग होय. गुप्ताचे हे सुवर्णयुग अनेक अभिजात कलाकृती घेऊनच साकारले. या अभिजात कला निर्मितीची ओळख आपण थोडक्यात करून घेणार आहोत. या अभिजात प्रेरणा म्हणाजे सुवर्णयुगाची वैशिष्ट्ये ठरावीत. या वैशिष्ट्यांवरून गुप्तकालीन प्रगतीची व्याप्ती ध्यानात यावी.

(१) अभिजात संस्कृत वाङ्मय

संस्कृत वाङ्मयीन अभिव्यक्ती हे गुप्त कालखंडाचे एक महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य. प्रो. बारनेट या पाश्चात्य अध्यासकाच्या मते प्राचीन ग्रीसच्या इतिहासात वाङ्मयीन अभिव्यक्ती बाबतीत पेरिक्लीथन कालखंडाला जे महत्त्व आहे तेच महत्त्व भारतीय इतिहासात गुप्त कालखंडाला आहे. डॉ. विंसेंट स्मिथ या ख्यातनाम इंग्रज इतिहासकाराने गुप्त काळाची तुलना

इंलंडमध्यां एलिज़ाबेथच्या कालखंडाशी केली आहे. या कालखंडातील शेक्सपीयर हा गेली तीन चारशे वर्षे आपले वाढ्याने प्रभुत्व टिकवून आहे तर गुप्त काळातील कालिदास तर गेली दीड हजार वर्षे आपल्या अभिजात नाट्य निर्मितीची मूळे लोकमानसात आपले स्थान कायम राखून आहे. कालिदासाचे अभिज्ञान शाकुंतळा, मालविकाग्रिमित्र, विक्रमोवर्षीय, या श्रेष्ठ नाट्यकृती. मेघदूत, रघुवंश आणि क्रतुसंहार या काव्यातून कालिदासाची प्रतिभा अत्यंत समर्थपणे काव्यबद्ध झाली आहे. त्याच्या काव्यातील भावनोत्कटता आणि शद्वलालित्य विशेष विलोभमीय आहे. संस्कृत वाढ्याच्या सुवर्णयुगाचा मुकूटमणी म्हणजे कालिदास होय.

विशाखादत्ताचे मुद्राराक्षस हे त्याचे नाटक तत्कालीन राजकारणावर प्रकाशाशोत टाकाणारे.

चारुदत्त आणि वसंतसेनेच्या प्रेमकथेची गुंफण करणारे मुच्छकटिक हे नाटक शुद्धकाने लिहिले आहे.

या सुवर्णयुगात अभिजात काव्यनिर्मितीही झाली. भारावीचे किरातार्जुनीय, भट्टीचे रावणवध आणि भर्तुर्हीचे नीतिशतक, शृंगारशतक आणि वैरायशतक या श्रेष्ठतम रचना याच काळातल्या. गेली दीड हजार वर्षे ज्या कथा वाढ्याने सारे भारतीय कथाविश्व भारून टाकले त्या पंचतंत्रकथा याच काळाची दैण होय. विष्णूशर्मा नावाच्या गुप्तकालीन कथाकाराने पंचतंत्र कथा रचिल्या. जगातल्या बहुतेक सर्व भाषांमध्ये त्याचे भाषांतर झाले आहे. तात्पर्य अभिजात संस्कृत वाढ्यनिर्मितीमुळे हा गुप्तकाळ सुवर्णयुग मानला जातो. ही वाढ्यनिर्मिती या काळाचे वैशिष्ट्य होय.

(२) शास्त्रीय लिखाण

संस्कृत वाढ्याने अभिव्यक्तीबोरोबरच शास्त्रीय ग्रंथ निर्मितीच्या बाबतीतही हा काळ सुवर्णयुग ठरावा. आर्यभट्ट या खगोलशास्त्रज्ञाचा ग्रंथ ‘आर्यभटीय’ हा गणित शास्त्रावरचा मूलभूत ग्रंथ. त्याचा सूर्यसिद्धांत, सूर्य व चंद्रग्रहण मीमांसा, पृथ्वी स्वतःच्या आसाभोवती फिरते हा सिद्धांत खगोलशास्त्रीय ज्ञानाची तत्कालीन प्रगत अवस्था दर्शवितात. वराहमिहीर हा या काळातला आणखी एक खगोलशास्त्रज्ञ.

(३) शिल्पस्थापत्य कला अविष्कार

कला आविष्कार हे गुप्तकालीन सुवर्णयुगाचे आणखी एक वैशिष्ट्य. मंदिरस्थापत्याला या काळातच निश्चित आकार आला. जबलपूर जिल्ह्यातील तिगवा येथील विण्ठूमंदिर हे गुप्तकलेचा श्रेष्ठतम अविष्कार. असाच अविष्कार भूमरा येतील शिवमंदिरात, सांची आणि बुद्धमंदिरातून आढळतो. महाराष्ट्रातील औरंगाबाद जबलच्या अंजिठा येथील लेण्यांपैकी काही लेण्या गुप्त काळातला कला आविष्कार मानला जातो. अंजिठ्याच्या विहार लेणी क्रं १६ व १७ आणि चैत्यगृह लेणी क्रं १९ या गुप्तकालीन सुवर्णयुगाचा श्रेष्ठतम शिल्प स्थापत्य आविष्कार होय. येथील चित्रकला आविष्कार ही गुप्तकालीन

कलापरंपरांचा वारसा सांगतो. दीड हजार वर्षांपूर्वीचा हा कलाविष्कार आज जगातील एक श्रेष्ठतम असा वारसा ठरला असून लक्षावधी प्रवासी हा अविष्कार पाहायला येतात. या चित्रकलेतील जगप्रसिद्ध झालेली चित्र म्हणजे अवलोकितेश्वर पद्माणी, मरणोन्मय राजकन्या ही होत.

(४) गुप्त कला शैली

गुप्त कला परंपरेने सौंदर्याचे मानदंड निश्चित केले. या मानदंडानुसार गुप्त शिल्पकारांनी आपल्या हळूवार हातांनी अप्रतिम सौंदर्य शिलांकित केले. कालिदासाच्या नाटकातल्या, काव्यातल्या सौंदर्य कल्पना गुप्तकालीन अनामिक कलाकारांनी पाषाणतून अविष्कारित केल्या. या अविष्कारातून गुप्त कलाशैलीची वैशिष्ट्ये साकारली. सत्यम् शिवम् सुंदरमचा मोहक अविष्कार त्यांनी घडवला. मूर्ती जास्तीत जास्त मोहक बनवण्याचा प्रयत्न झालाय. वेशभूषेवर, आभूषणांवर, अलंकारावर, केशभूषेवर या कलाकारांनी अधिक लक्ष केंद्रित केले. आपल्या कलासामर्थ्याने कलाकारांनी दगडी मूर्तीत सजीवता निर्माण केली. त्यांना भावभावनांनी सजवले. सिद्धार्थ बुद्धांच्या मोहक मूर्ती निर्माण झाल्या. मथुरेच्या वस्तुसंग्रहालयातील बुद्धमूर्ती ही या सुवर्णयुगाची श्रेष्ठतम निर्मिती मानली जाते. उदयगिरी लेण्यातील गंगा-यमुना मूर्तीही असा सौंदर्याचा अप्रतिम अविष्कार ठरतो. सारनाथ येथील बुद्ध आणि बोधिसत्वाच्या मूर्ती सौंदर्याच्या आणि मोहकतेचा नवा मानदंड प्रस्थापित करतात.

तात्पर्य कला क्षेत्रात, प्रशासनयंत्रणेत, व्यापारवृद्धीत, आर्थिक संपन्नतेच्या बाबतीत अशा अनेक परिमाणांनी हा काळ वैशिष्ट्यपूर्ण ठरतो. संपन्नतेचा, स्थैर्याचा, अभिजात कलानिर्मितीचा आनंद घेणारे समाजजीवन सुवर्णयुगातच वावरत होते, नाही का?

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (X) वा (✓) अशी खूण करा.

- (१) मौर्य साम्राज्याच्या रूपाने प्राचीन भारतात प्रथमच प्रबळ केंद्रसत्ता उदयाला आली. ( )
- (२) राजकीय अस्थिरता, आर्थिक विस्कलीतता गुप्त साम्राज्याच्या उदयाने नाहीशी झाली. ( )
- (३) भारताच्या इतिहासात मोगलसप्राट शहाजहानचा कालखंड सुवर्णयुग मानला गेला आहे. ( )
- (४) प्राचीन भारताच्या इतिहासात गुप्त कालखंड सुवर्णयुग मानले गेले आहे. ( )
- (५) मोगलांच्या काळात मात्र कला, शिल्प, अभिजात कलाकृती यांची निर्मिती, विकास झाला नाही. ( )
- (६) आर्यभट्ट या खगोलशास्त्रज्ञांचा ‘आर्यभटीय’ हा गणितशास्त्रावरचा मूलभूत ग्रंथ होय. ( )
- (७) गुप्त कलापरंपरेने सौंदर्याचे मानदंड निश्चित केले. ( )

४.२.३ महाराष्ट्रातील वाकाटक सत्ता

उत्तर भारतातील मगध परिसर हा सत्तेचा आणि एकूण राजकीय सत्ता संघर्षचा केंद्रबिंदू राहिला असला तरी उर्वरित भारतातही निरनिराळ्या राजसत्ता, गणराज्ये उदयाला आली. आपले दख्खन पठार म्हणजे गुजराथ, महाराष्ट्र परिसरही अगदी इसवीसन पूर्व द्व्या शतकापासून राजकीयदृष्ट्या संघटित होत आला. बौद्धकाळात अशमक, मूलकाची जनपद मराठवाड्याच्या गोदाकाठी होती. सप्राट अशोकाच्या काळातले पितनगलय औरंगाबाद जिल्ह्यात अंजिठा पर्वतराजीत विसावले होते. पुढे इसवीसन पूर्व १५्या शतकात पैठणला उदयाला आलेले सातवाहन साम्राज्य तर या भागातली एक श्रेष्ठतम सत्ता होती. सातवाहनाविषयी आपण यापूर्वीच सविस्तर माहिती घेतली आहे.

इसवी सनाच्या तिसऱ्या शतकात जेव्हा तिकडे मगध परिसरात गुप्त यांची सत्ता उदयाला आली, त्याच दरम्यान दख्खन पठारावरील विदर्भ, मराठवाडा परिसरात वाकाटकांचे राज्य उदयाला आले.

(१) वाकाटकांचे मूलस्थान

वाकाटकांविषयीचे काही शिलालेख अंजिठा लेण्यामधून कोरलेले आहेत. त्यात काही वाकाटक नृपतींचे उल्लेख आढळतात. त्याशिवाय वाशिम येथे सापडलेला वाशिम ताप्रपट आणि पुणे येथे सापडलेला पुणे ताप्रपट वाकाटकाविषयी अधिक माहिती देतो. वाकाटकनृपती प्रवरसेन दुसरा याचा शिवनी ताप्रपट सर्वात महत्त्वपूर्ण पुरावा मानला जातो. त्याशिवाय इतरही काही शिलालेख सापडले आहेत. शिलालेखाशिवाय शिल्पस्थापत्य अवशेषही आढळले आहेत. अंजिठा लेणी समुहापैकी लेणी क्र. १, २, १६, १७ आणि १९ या सर्व लेण्या वाकाटकांची कला अभिव्यक्ती होय. नंदेड परिसरात वेणगंगेच्या काठावर शिऊर येथील लेण्याही वाकाटकाकालीन अवशेष मानले जातात. या सर्व पुराव्यांच्या आधारे आणि पुराणातील वाकाटक वंशावलीच्या साहाय्याने तसेच उपलब्ध झालेल्या वाकाटक नाण्यांवरून वाकाटकांचा इतिहास रेखाटला जातो. त्यांच्या मूलस्थानाचा शोध घेतला जातो.

मध्य प्रदेशात ओरछा संस्थानातील 'वाकाट' नावाच्या गावावरून वाकाटक कदाचित त्या भागातले असावेत असा प्राथमिक अंदाज डॉ. जयस्वाल यांनी मांडला होता. परंतु वाकाटकांचे इतर कुठलेच अवशेष त्या भागात आढळले नाहीत. विदर्भ-मराठवाड्यात मात्र असंख्य अवशेष सापडले. वाकाट परिसरातले हे घराणे खन्या अर्थने प्रकाशात आले ते नागपूर परिसरात रामटेक जवळील नंदिवर्धन येथे स्थिरावल्यावरच. त्यामुळे या महामहोपाध्याय मिराशीच्या मते वाकाटकाचे मूलस्थान नंदिवर्धनचे होते. अकोला जिल्ह्यातील वाशीम हेच वाकाटकाच्या राजधानीचे शहर होते. वत्सगुलम

म्हणून त्याचा उल्लेख आहे. वाशीमच्या उत्खननातही वाकाटककालीन असंख्य पुरावे उपलब्ध झाले आहेत.

(२) नंदिवर्धन आणि वत्सगुलमशाखा

सातवाहनांच्या न्हासानंतर महाराष्ट्र परिसरात पुन्हा राजकीय अस्थैर्य माजले. नंदिवर्धन परिसरात याच काळात वाकाटकाचे राज्य उदयाला येऊ लागले. हारितीपुत्र विंध्यशक्ती हा वाकाटक राज्यातला पहिला ख्यातकीर्त राजा. वाकाटक घराण्याचा संस्थापक नृपती असावा. त्याने वाकाटकांचे राज्य वाढवले. अतुलनीय पराक्रम केला. तो शौर्यात आणि औदार्यातही अतुलनीय होता असे वर्णन शिलालेखातून येते. त्याच्यानंतर प्रवरसेन पहिला सत्तेवर आला. अश्वमेध यज्ञ करून त्याने राज्य आणखी विस्तारले. कोसल, कर्लिंग, आंध्र हा सारा परिसर त्याच्या राज्यात समाविष्ट झाला. ६० वर्षे राज्य करून त्याने वाकाटक सत्तेचा विस्तार करून स्थैर्य प्राप्त करून दिले. त्याच्या मृत्यूनंतर नंदिवर्धन आणि वत्सगुलम अशी दोन सत्तांकेंद्रे विकसित झाली. वत्सगुलम ही राजधानी अधिक भरभराटीला आली. नंदिवर्धन ही राजधानी कायम होतीच.

(३) वाकाटकांचे नंदिवर्धन राज्य

नंदिवर्धन येथील वाकाटकांच्या राज्यातला पहिला ख्यातकीर्त राजा म्हणून रुद्रसेन पहिला याचा उल्लेख होतो. गुप्तसप्राट समुद्रगुप्तच्या समकालीन कालखंडात तो होऊन गेला. समुद्रगुप्तने त्याच्या राज्यसंधाला पराभूत केले असावे व त्याचा प्रभाव कमी झाला. रुद्रसेनानंतर पृथ्वीसेन पहिला सत्तेवर आला. गुप्ताच्या सुवर्णयुग कालखंडात हा राजा इकडे वाकाटकांच्या राज्यात सत्तेवर आहे. इसवीसन ३५० दरम्यान तो सत्तारूढ झाला. त्याने गुप्तांशी संबंध वाढवले. चंद्रगुप्त विक्रमादित्याची राजकन्या प्रभावतीगुप्त हिंचा विवाह पृथ्वीसेनाचा राजपुत्र रुद्रसेन दुसरा याच्याशी संपन्न झाला होता. गुप्त वाकाटक या दोन प्रबल राजसत्ता या विवाहामुळे अधिक जवळ आल्या. नंदिवर्धन ही राजधानी प्रबल सत्ता केंद्र बनली.

(४) प्रभावतीगुप्त वाकाटक समाजी

पृथ्वीसेन पहिल्याच्या मृत्यूनंतर इ. स. ३९० च्या दरम्यान रुद्रसेन सत्तारूढ झाला. त्याच्या अकाली निधनामुळे सम्राजी प्रभावतीगुप्त सत्तेवर आली. सम्राजी प्रभावतीगुप्तचा एकूण कारभारावर प्रचंड वचक होता. एक श्रेष्ठ प्रशासक, लोककल्याणकारी सम्राजी, कलासाहित्याता राजाश्रय देणारी राणी म्हणून तीची ख्याती होती. ती स्वतः रामभक्त होती. तिने रामटेक, पवनार या ठिकाणी मंदिरे बांधवली. कवी कुलगुरु कालिदास याच काळात रामटेक रामगीरीवर वास्तव्याला आला. येथे येथे घेघदूत काव्याची रचना त्याने केली. प्रभावतीगुप्तची कारकीर्द ही वाकाटक कालखंडातील एक लक्षणीय कारकीर्द ठरते. प्रभावतीगुप्तने दिवकरसेन या

अल्पवयीन राजपुत्राच्या नावे कारभार केला. दुर्देवाने हा राजपुत्रही अकाली निधन पावला. त्यानंतर दामोदरसेन या दुसऱ्यांमुलास राज्याभिषेक झाला. दामोदरसेनाने प्रवरसेन दुसरा ही उपाधी घेतली. कालांतराने प्रभावतीगुप्तने सारा कारभार प्रवरसेनाच्या स्वाधीन केला.

(५) प्रवरसेनाने पवनार वसवले

इसवीसन ४१० च्या दरम्यान सत्तेवर आलेला प्रवरसेन जवळपास ३५ वर्षे राज्यावर होता. त्याने वाकाटकाचे सामर्थ्य आणखी वाढवले. राज्यविस्तार केला. कदंबाशी स्नेहबंध जोडले. कदंब राजकन्या अजितभट्टारिका हिचा विवाह वाकाटक राजकुमार नरेंद्रसेनाबरोबर लावण्यात आला. प्रवरसेनाने प्रवरपूर नावाचे नवे नगर वसवले. हे प्रवरपूर म्हणजे विनोबामुळे पुढे प्रसिद्धीस आलेला पवनार होय. वर्धा जिल्हातील या पवनार येथे वाकाटकाच्या असंघंव पाऊलखुणा विखरून पडलेल्या आजही आढळतात. हे पवनार आजपासून दीड हजार वर्षांपूर्वीचे एक गजबजलेले शहर होते.

प्रवरसेनानंतर नरेंद्रसेन राज्यावर आला. त्याच्या कारकीर्दीत सत्ता विस्कळीत होत राहिली. भवदत्तवर्माचे नलराज्य प्रबळ बनत चालले. वाकाटक राजधराण्याच्या न्हासाची प्रक्रिया गतिमान झाली. पृथ्वीसेन दुसरा आणि हरिसेन हे या नंदिवर्धन वाकाटकांचे शेवटचे राजे. इ. स. ५०० च्या दरम्यान नंदिवर्धनाचा भूभाग वत्सगुलमच्या वाकाटक राज्यात समाविष्ट झाला आणि नंदिवर्धनातील वाकाटक राज्य संपुष्टात आले.

(६) वाकाटकांचे वत्सगुलम राज्य

सुरुवातील अंजिठ्याच्या शिलालेखात वाकाटकांच्या कनिष्ठ शाखेची वंशावळ आढळली. परंतु नावं अस्पष्ट असल्याने काही बोध झाला नाही. १९३९ साली वाशीम या गावात विध्याशक्ती दुसरा या वाकाटकनृपतीचा एक ताम्रपट उपलब्ध झाला. या ताम्रपटामुळे वत्सगुलमच्या वाकाटक राज्याविषयी काही माहिती प्रकाशात आली. वत्सगुलमच्या वाकाटकाचे राज्य विदर्भ-मराठवाडा परिसरात पसरलेले होते. गोदावरी आणि पेनगंगेच्या काठावर वाकाटककालीन अवशेष आढळतात. वाकाटककालीन शिल्पस्थापत्य अवशेष व नाणीही सापडतात. शिलालेख ताम्रपटातून ही माहिती उपलब्ध होते.

इसवीसन ३५० च्या सुमारास सर्वसेन या वाकाटक नृपतीने वत्सगुलम या नुगरीस आपले सत्ताकेंद्र बनवले. वाकाटकांचे वत्सगुलम राज्य अस्तित्वात आले. सर्वसेनाने धर्ममहाराज ही उपाधी धारण केली. त्याचे राज्य गोदावरी नदीच्या खोन्यापासून ते विध्यपर्वतापर्यंत पसरलेले होते. विदर्भातील आणि मराठवाड्यातील बहुतांश भूभाग त्याच्या राज्यात समाविष्ट होता. वाकाटकनृपतीचे नांदीतावरील

म्हणजेच नांदेडमधील अग्रहार दान दिल्याचा उल्लेख वासीम ताम्रपटात येतो. त्याने ३७ वर्षे राज्य करून वाकाटक सतेला स्थैर्य दिले. राज्य विस्तार केला. चांगला प्रशासक असलेला सर्वसेन श्रेष्ठ कवीही होता. हरिविजय नावाचे प्राकृत काव्य त्याने रचिले होते.

त्याच्या मृत्यूनंतर प्रवरसेन, दुसरा देवसन, हरिसेन असे काही राजे वत्सगुलम राज्यात होऊन गेले. राजा हरिसेनाने वाकाटकाच्या सतेचा विस्तार केला. मध्यप्रदेशातील पूर्वभाग, माळवा, दक्षिण गुजराथ, कोकण किनारपट्टी, आंध्र, उत्तर कर्नाटक आणि पूर्व किनारपट्टी अशा विस्तृत प्रदेशावर त्याचे राज्य विस्तारले होते. नंदिवर्धनाचे वाकाटक राज्यही त्याने ताब्यात घेतले होते व त्याचे काळात वाकाटकाचे एकत्र असे बलाढ्य साम्राज्य आकाराला आले. इसवीसन ५५० च्या दरम्यान, हरिसेनाच्या मृत्यूनंतर वाकाटक घराण्याचा न्हास सुरु झाला. अडीचशे पावणेतीनशे वर्षे सत्तेवर असलेले वाकाटक राज्य इसवीसन ६०व्या शतकाअखेर नष्ट झाले.

(७) वाकाटकांचे योगदान

साधारणतः तीनशे वर्षे आपल्या महाराष्ट्रातील विदर्भ-मराठवाडा परिसर वाकाटकांच्या प्रभुत्वाखाली होता. कोकण, आंध्र, कर्नाटक, मध्यप्रदेशावरही त्यांची सत्ता होती. या काळात विदर्भ-मराठवाड्यात व्यापार वाढला. बाजारपेठा विकसित झाल्या. सातवाहन काळातले सार्थवाह पथ गजबजलेले राहिले. या सार्थवाह पथावरील डोंगरदन्यांतून शिल्पकार स्थापतीनी आपली कलास्वप्ने साकारून लेण्या कोरल्या.

(८) शिल्प स्थापत्य

आज गुप्त वाकाटक नृपतींची स्मृती जागवलीय ती अंजिठा येथील लेणीसमूहाने. अंजिठ्याच्या लेण्या या वाकाटकांचे सर्वात मोठे योगदान होय. या लेण्या प्रामुख्याने महायान लेण्या असून तेथील शिलालेखातून वाकाटक नृपती हरिसेनाचा उल्लेख येतो. १६ वी लेणी आणि तेथील चित्राविष्कार हे वाकाटक शिल्पचित्रकाराचे श्रेष्ठतम असे योगदान ठरते. प्रत्यक्ष वाकाटक नृपतींच्या राज्यात या लेण्या कोरल्या गेल्याने त्या लेण्यांची निर्मिती वाकाटककालीन मानली जाते. भारताच्या इतिहासातील गुप्तांच्या सुवर्णयुगाचा हा काळ असल्याने अंजिठ्याच्या कलानिर्मितीचे श्रेय गुप्त सुवर्णयुगालाही दिले जाते.

अंजिठ्याच्या डोंगरातच घटोत्कच लेणी आहेत. या लेण्यातूनी वाकाटककालीन शिल्पस्थापत्य कलेचा अप्रतिम अविष्कार घडलाय. वाकाटक नृपतीनी देवालयीन स्थापत्यालाही राजाश्रय दिला होता. रामटेकच्या परिसरातील मंदिरे ही दीड हजार वर्षांपूर्वीच्या स्थापत्यांच्या पाऊलखुणा आहेत.

(१) साहित्य, वैदर्भीरीती

गुप्त साम्राज्यातील महाकवी कवी कुलगुरु कालिदास वाकाटक राज्यातल्या रामटेकलाच काही काळ वास्तव्य करून होता. त्याचे मेघदूत काव्य ही वाकाटकांची देण मानली जाते. श्रीधरदास हा या काळातला आणखी एक कवी. सदुकित कर्णमृत ही त्याची प्रसिद्ध रचना. वाकाटक नृपतीपैकी काही राजे ही कवी होते. प्रवरसेन दुसऱ्याने सेतुबंध काव्य रचिले होते. सर्वसेनाने हरिविजय हा ग्रंथ रचिला. संस्कृत रचनेत वैदर्भी रीती हा प्रकार प्रामुख्याने वाकाटकाच्या रांजदरबारात रूढ झाला. दण्डी या कवीच्या काव्यदर्शनातून वैदर्भीरीतीचे दर्शन घडते. तात्पर्य वाकाटकाचे योगदान शिल्पस्थापत्य, चित्रकला आणि साहित्य या सर्वच क्षेत्रांत लक्षणीय ठरावे.

स्वर्य-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (X) वा (✓) अशी खूण करा.

- (१) इसवी सनाच्या तिसऱ्या शतकात दख्खनाच्या पठारावरील विदर्भ व मराठवाडा परिसरात वाकाटकांचे राज्य उदयाला आले. ( )
- (२) अंजिठा लेण्यातही वाकाटकांची कला अभिव्यक्ती व्यक्त होते. ( )
- (३) हरितपुत्र विघ्नशक्ती हा वाकाटक राज्यातला पहिला ख्यातकीर्त राजा होय. ( )
- (४) प्रभावती गुप्त व रुद्रसेन यांच्या विवाहामुळे गुप्त-वाकाटक सत्रात वितुष्ट निर्माण झाले. ( )
- (५) सम्राज्ञी प्रभावती गुप्त एक उत्कृष्ट प्रशासक, लोककल्याणकारी आणि कलासाहित्याला राजाश्रय देणारी होती. ( )
- (६) राजा हरितसेनाने वाकाटकाचे बलाढ्य साम्राज्य उदयाला आणले. ( )

४.२.४ वर्धन घराण्याचा उदयास्त

गुप्त वाकाटकाच्या सत्तेचा न्हास सुरु असतानाच्या कालखंडात अनेक लहान मोठी राज्ये अस्तित्वात होती. नव्या सत्ता उदयाला येत होत्या, जुन्या नामशेष होत होत्या. सौराष्ट्रात वल्लभी परिसरात मैत्रकांचे असेच नवे राज्य उदयाला आले. गुप्त राज्यातलाच एक सेनापती भट्टारक, यानेच वलभी परिसरात आपले सत्ताकेंद्र उभारले आणि मैत्रक राज्य उदयाला आले. मैत्रकांच्या सेनापतींनी म्हणजेच राजांनी सेनापती ही उपाधी कायम राखीली. स्वतंत्र सत्ता केंद्र विकसित करूनही ते स्वतःला गुप्त सम्राटांचे सेनापतीच संबोधित. द्रोणसिंहाने स्वतःला महाराजा ही उपाधी घेतली. धरासेन हा मैत्रकांचा श्रेष्ठतम राजा. परमभट्टारक, महाराजाधिराज, परमेश्वर चक्रवर्ती अशा उपाधींनी तो गौरवला जायचा.

राजस्थानाच्या परिसरात असेच मौखरींचे राज्य उदयाला आले. तसे मौखरींचे हे राज्यही मौर्य काळापासून अस्तित्वात होते. आता त्याचा प्रभाव जाणवू लागला. पूर्वी ते सामंत चूडामणी होते आता राजे बनले. कनोजच्या परिसरात त्यांची सत्ता स्थिरावली. इसवी सनाच्या सातव्या शतकातले अवंतीवर्धन आणि गृहवर्मन हे कनोजच्या मौखरी राज्यातले ख्यातनाम राजे.

बंगालमध्ये याच काळात गौडांचे राज्य उदयाला आले. शशांक हा त्यांचा श्रेष्ठ राजा. माळव्यात देवगुप्त, कामरूप म्हणजे आस्तमात भास्करवर्मन असे अनेक राजे या काळात उदयाला आपले. या सर्व राजसत्तांमध्ये सतत संघर्ष होत राहिला. अशाच राज्यापैकी एक घराणे, पंजाब परिसरात स्थानेश्वरचे (ठाणेसर) वर्धन घराणे प्रसिद्धी पावले. या घराण्याचा उदयास्त आपण अभ्यासणार आहोत.

(१) वर्धन घराण्याचा उदय

वर्धन घराण्यातील श्रेष्ठतम सम्राट हर्षवर्धन याचे चरित्र बाणभट्टाने त्याच काळात रचिले असून वर्धन घराण्याचा उदयास्ताची माहिती नोंदवणारा तो सर्वांत विश्वसनीय पुरावा होय. त्याशिवाय हर्षवर्धनाच्याच कारकीदीति ह्युएनत्सन हा चिनी प्रवासी बौद्ध धर्माचा अभ्यास करण्यासाठी वर्धन राज्यातल्या बौद्ध विद्यापीठातून वास्तव्य करून राहिला. त्याने प्रवासाचे वर्णन लिहून ठेवले आहे. त्यातूनही वर्धन राजधराण्याची माहिती मिळते. बाणभट्टाच्या हर्षचरितानुसार वर्धन घराण्याचा संस्थापक पुष्पभूती होय. पुष्पभूतीनंतर नंदिवर्धनाने हे छोटेसे राज्य सांभाळले. त्यानंतर अनुक्रमे राज्यवर्धन आणि आदित्यवर्धन सत्तेवर आले. वर्धन सत्ता हव्हहूवू विस्तारात गेली. प्रभाकरवर्धनाच्या काळात वर्धनांचे राज्य महाराज्य बनले. प्रभाकरनवर्धनाचे महाराजाधिराज, परमभट्टारक अशा उपाध्या धारण केल्या होत्या. इसवी सनाच्या ६ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात वर्धन राज्याचे स्वरूप अशा रीतीने बदलले. राज्याचे महाराज्य झाले. महाराज्याधिराज्य बनण्याकडे त्याची वाटचाल सुरु राहिली.

(२) उत्तर भारतातील सत्तासंघर्ष

वर्धन घराण्याच्या राज्यविस्ताराबरोबरच उत्तर भारतात असलेल्या इतर छोट्या मोठ्या राजसत्तांचाही राज्यविस्तार सरू होता. सौराष्ट्रात वल्लभींचे मैडाक राजेही अत्यंत महत्त्वाकांक्षी होते. कनोजचे मौखरी घराणे ही आपल्या राज्याला महाराज्य, महाराज्याधिराज्य नव्हे साम्राज्य बनवू पाहत होते. माळण्यातला देवगुप्तही महापराक्रमी राजा होता. बंगालमध्ये शशांकाचीही अशीच राजविस्ताराची घोडदौड चालू होती. कामरूपातील भास्करवर्मा आणि महाराष्ट्र-कर्नाटकातील चालुक्य राजसत्ताही या सत्तासंघर्षात सक्रिय होत्या.

तात्पर्य इसवी सनाच्या सहाव्या शतकाच्या अखेरच्या दशकात आणि सातव्या शतकाच्या प्रारंभी या सर्व सत्तांच्या मध्ये राज्यविस्ताराची चढाओढ निर्माण झालेली होती. या सत्तासंघर्षात वर्धन राजघराणे केंद्रस्थानी राहिले. प्रभाकर वर्धनाने कनोजच्या मौखरी घराण्याशी स्वेहसंबंध जोडले होते. मौखरी नृपती गृहवर्मा याच्याबरोबर प्रभाकर वर्धनाची राजकन्या राजश्री हिंचा विवाह झालेला होता. मौखरी आणि वर्धन घराणे असे एकत्र आल्यामुळे एक प्रबल सत्ता केंद्र उभे राहू लागले होते. माळव्यावर ताला देवगुप्त आणि बंगालमधील शशांक हे दोघे मौखरी वर्धन सत्तेच्या विरुद्ध एकत्र आले. हा सत्तासंघर्ष होता.

(३) प्रभाकरवर्धनाचा मृत्यू

हा सत्तासंघर्ष असा पराकोटीला पोहचला असताना प्रभाकरवर्धनाचा मृत्यू झाला. त्याचा मोठा मुलगा राज्यवर्धन सत्तेवर आला. प्रभाकरवर्धनासारखा प्रबल महाराजाधिराज, परमभट्टास काळाच्या पड्याआड गेल्या बरोबर माळव्याचा देवगुप्त व बंगालचा शशांक सक्रिय बनले. देवगुप्ताने कनोजवर स्वारीकरून मौखरी राज्यावर प्राणघातक हल्ला केला. कनोजनृपती गृहवर्मा मारला गेला. मौखरी सप्राज्ञी राजश्री झाली. राज्यवर्धन आपल्या सैन्यासह कनोजच्या रक्षणार्थ धावून आला. त्याने देवगुप्ताना पराभूत केले, परंतु या संघर्षात राज्यवर्धन मारला गेला.

(४) हर्षवर्धनाचे राज्यारोहण

इसवी सनाच्या ६०६ दरम्यानची ही घटना. हर्षवर्धन हा सोळा वर्षांचा युवराज वर्धन घराण्याच्या सिंहासनावर आरूढ झाला. हर्षवर्धनाच्या राज्यारोहणा वेळची परिस्थिती किती भयानक आणि नाट्यपूर्ण आहे ते बघण्यासारखे आहे. वर्धन घराण्याचे मित्र राज्य कनोज यावर हल्ला झालेला आणि या हल्ल्यात कनोजचा राजा गृहवर्मन याचा मृत्यू झालेला. गृहवर्मनची राणी आणि हर्षवर्धनची बहीण कनोजवरील हल्ल्यानंतर परागंदा झालेली. यात भरीस भर म्हणून उत्तर भारतातील सत्ता संघर्ष आधिक तीव्र बनलेला. माळवा आणि बंगालमधील राजसत्ता एकत्र आल्या व त्यांनी वर्धन राज्य नामशेष करण्यासाठी तीव्र संघर्ष उभा केला. देवगुप्त आणि शशांक पराक्रमाची शर्थ करून वर्धन मौखरी वर्चस्व नष्ट करायला टपलेले. तात्पर्य अशा परिस्थितीत हर्षवर्धन हा सोळा वर्षांचा तरुण कसा मार्ग काढतो हे पाहण्यासारखे आहे.

(५) हर्षवर्धनचे कर्तृत्व

संकटांनी गोंधकून न जाता अत्यंत समर्थपणे हर्षवर्धनाने परिस्थितीला तोंड दिले. सर्व संकटावर मात करून वर्धन संता सावरली. कनोजचे राज्य मुक्त केले. राजश्रीची सुटका केली. राजश्रीचा शोध घेतला व तिच्या स्वाधीन कनोजचे राज्य केले. हर्षवर्धन कनोजच्या संरक्षणार्थ ठामपणे उभा राहिला. या सोळा

वर्षांच्या राजकुमाराचे सारे चरित्रच चमत्कृती भासावी, आश्चर्यचकित व्हावे असेच आहे. सामान्य कर्तृत्वाचा माणूस कोलमद्दून पडला असता. अशा परिस्थितीत ठामपणे उभा राहिलेला हर्षवर्धन असामान्य अशी व्यक्तिरेखा ठरते. म्हणूनच की काय बाणभट्टाला त्याचे चरित्र भावले आणि हर्षचरिताची रचना झाली.

हर्षवर्धनाने काही काळ कनोजचा राज्यकारभारही पाहिला. शिलादित्य ही उपाधी घेऊन त्याने कनोजवर राज्य केले. वर्धन राज्याच्या सैन्यदलाची पुनर्बाधणी केली. माळव्यावर स्वारी करून देवगुप्ताना पराभूत केले. सौराष्ट्रातील वल्लभी राज्य जिकले. भृगुकच्छच्या परिसरातील राजा दहू यानेही हर्षवर्धनाचे सार्वभौमत्व मान्य केले. बंगालच्या शशांकाचाही त्याने पराभूत केला. हर्षवर्धन आणि बंगालच्या शशांकामध्ये दीर्घकाळ संघर्ष झाला आणि शेवटी इसवी सन ६३७ मध्ये बंगाल वर्धन राज्यात समाविष्ट झाले. सिंध, ओरिसा, कांगडा, नेपाळ हा सारा परिसर त्याच्या राज्यात आलेला होता. उत्तर भारतातील सत्ता संघर्ष संपन्न हर्षवर्धनाने वर्धन घराण्याचे निर्विवाद वर्चस्व प्रस्थापिले. सातव्या शतकातील उत्तर भारतीय राजकारणातील श्रेष्ठतम सप्राट म्हणून त्याचा उल्लेख होऊ लागला.

(६) बौद्धधर्म प्रसार : बौद्ध परिषदेचे आयोजन

मौर्य कालखंडापासून आणि विशेषतः सप्राट अशोकाच्या बौद्धधर्म: विजयापासून ते सातव्या शतकापर्यंत बौद्ध धर्माचा प्रभाव सातत्याने कायम असलेला दिसतो. हीनयान आणि महायान बौद्धपंथाचा उदय झाला. तत्पूर्वींची बौद्ध परिषदा होत आल्या. बौद्ध तत्त्वज्ञानावर सतत चित्त मनन होत राहिले. महायान पंथाने भारतीय शिल्पकलेला प्रेरणा दिली. अप्रतिम अशा बुद्धमूर्तीं कुशाण शिल्पकारांनी कोरल्या. ही मूर्तीकलेची परंपरा अनेक शतके सतत विकसित होत आली. गुप्तांच्या सुवर्णयुगातही बौद्धमूर्तीं कलेने, शिल्प स्थापत्य अविष्काराने कलासाधनेचे नवे मानदंड प्रस्थापिले. महाराष्ट्र परिसरातील सातवाहनकाळात अंजिंठा, वेरूळ, पितळखोरे, कार्ले, भाजे एलेफंटा लेणीसमूहाच्या स्वरूपात अप्रतिम बौद्धकला अविष्कार घडला. याच कालखंडात नालंदा, वल्लभी, तक्षशिला आदी ख्यातनाम विद्यापीठे विकसित झाली. काही शतकापासून या विद्यापीठाची ख्याती सर्वदूर आशियायी देशांपर्यंत पोहचली असणार. इसवी सनाच्या सातव्या शतकात वर्धन कालखंडात ह्युएनत्संग भारतात येतो आणि या विद्यापीठातील बौद्ध तत्त्वज्ञान अध्ययन केंद्राविषयी, ग्रन्थालयाविषयी गौरवोद्धार काढतो हे लक्षात घेतले पाहिजे.

हर्षवर्धन हा वर्धन सप्राट ही बौद्धधर्माचा अनुयाही होता. त्याच्या कारकीर्दीच्या प्रारंभी तो शिवपूजक असावा. किंबहुना त्या काळात शिव, विष्णु, सूर्य, ब्रह्म, आणि सिद्धार्थ गौतम बुद्ध या सान्याविषयी समाजात नितांत आदर वसत होता. कला

अभिव्यक्तीच्या क्षेत्रात आणि तत्त्वचिंतनाच्या बाबतीत सारी तत्त्वज्ञाने आणि धार्मिक श्रद्धांचा आदर होत होता. याचा पुरावा म्हणजे हजार दीड हजार वर्षांपूर्वीच्या लेण्या, स्तुप, चैत्य, विहार आणि त्यातील शिल्पकला आविष्कार होय. सर्वधर्म चिंतन समजून घेण्याची मानसिकता हे भारतीयच समाज मनाचे एक लक्षणीय वैशिष्ट्य आहे. ही मानसिकता प्राचीन काळातल्या धर्मपरिषदांतून विकसित होत आली.

(७) कनोजाची सर्वधर्म परिषद

इसवी सन ६४३ मध्ये कनोज नगरीत एक प्रचंड धर्मपरिषद संपन्न झाली. या धर्म परिषदेचे आयोजन सप्राट हर्षवर्धनाने केले होते. साम्राज्यातील सर्व धर्मपंथीयांना या धर्मपरिषदेसाठी निर्मंत्रित करण्यात आले होते. निरनिराळ्या देशांचे राजेही उपस्थित होते. महायान व दीनयान बौद्ध पंथाचे तीन हजार भिक्षु, ३,००० वैदिक पंडित, १,००० जैनमुनीवर, त्याशिवाय नालंदा विश्वविद्यालयातील १,००० प्रतिनिधी यांना या परिषदेसाठी बोलावण्यात आले होते. दिवकर मित्र हा प्रसिद्ध बौद्ध भिक्षु याच्या सहभाग लक्षणीय होता. चिनी प्रवासी ह्याएनतसंग याच्या अध्यक्षतेखाली ही परिषद संपन्न झाली. या परिषदेसाठी कनोज मध्येच एक अतिभव्य विहार बांधला होता. एक भव्य बुद्धमूर्ती (सुवर्णाची) या विहारात १०० फूट उंचीच्या मनोन्यावर प्रतिष्ठापित करण्यात आली होती.

या परिषदेत महायान पंथावर विस्ताराने चर्चा झाली. या परिषद २३-दिवस चालली असे ह्याएनतसंग लिहितो. या परिषदेच्या काळात तीन फूट उंचीच्या एका सुवर्णबुद्ध मूर्तीची रोज मिरवणूक काढली जात असे. या मूर्तीची पालखी स्वतः सप्राट हर्षवर्धन-अमण्डल्या खांद्यावर वाहत असे. सर्व राजेरजवाडे, बौद्ध वैदिक, जैन पंडित या पालखी सोहळ्यात सहभागी होत. या परिषदेचे, त्यातील पालखी मिरवणुकीचे, मूर्तीच्या अभिषेकाचे आणि परिषदेतील चर्चासिंतांचे सविस्तर वर्णन ह्याएनतसंग प्रवासवर्णनात आढळते.

(८) प्रयाग परिषद

गंगा युनेच्या संगमावर प्रयागला म्हणजे आजच्या अलाहाबाद शहरी हर्षवर्धनाने दुसरी धर्मपरिषद भरवली. इसवी सनाच्या ६४३-४४ साली ही परिषद भरली. प्रयागची ही परिषद मोक्ष परिषद म्हणून संबोधिली गेली. व अशा प्रकारची ही सहावी परिषद होत. ५० हजार प्रतिनिधी या परिषदेला हजर होते असे ह्याएनतसंग लिहितो. ही परिषदही बौद्ध परिषदच होती. ७५ दिवस चाललेल्या या परिषदेचा प्रारंभ बुद्धमूर्ती पूजनाने झाला. दररोज बौद्ध भिक्षुंना, वैदिक पंडितांना, जैन मुनींना मुक्त हस्ते दान दिले गेले. हर्षवर्धनाने सारी संपत्ती दान म्हणून वाटली अगदी अंगावरच्या वस्त्रासहित त्याने शेवटच्या दिवशी दान दिले आणि आवश्यक ते कपडे ही राजश्रीकडून मागून

घेतले. सर्वसत्संगपरित्याग करून हर्षवर्धन विरक्त झाला. त्या अवस्थेत परिषदेच्या शेवटी त्याने पुन्हा बुद्धमूर्तीची पूजा केली.

(९) वर्धन कालखंडातील बौद्धधर्मप्रभाव

ह्याएनतसंगच्या प्रवासवर्णनावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते की वर्धन कालखंडात बौद्धधर्माचा प्रचंड प्रभाव होता. बौद्धधर्मात १८ पंथोपंथ उदयाला आले होते. हजारो बौद्ध विहार होते. हजार बौद्ध विहार स्वतः ह्याएनतसंगने प्रत्यक्ष पाहिल्याची नोंद आपल्याला प्रवासवर्णनात आढळते. २ लाख बौद्ध भिक्षु या परिसरात होते. काशमीर हे बौद्ध धर्माचे सर्वात मोठे केंद्र होते. बौद्ध धर्मप्रामाणेच जैन धर्माचा आणि हिंदू धर्माचाही मोठा प्रभाव होता. शिव, विष्णू, सूर्याची असंख्य मंदिरे होती. दिगंबरपंथीय, वामपंथीय, पाशुपत, कापालिक, लोकायातिक, असे अनेक पंथ प्रचलित होते. बौद्ध, हिंदू, जैन, या धर्माच्या मध्ये संघर्ष किंवा कसलीही तेळेभळ्यातील तर सहचार्याची भावना होती. या साच्या धर्मांनी एकेभेकांना सामावून घेतले होते, किंवा तुना भारतीय समाजमनाचा तो मूळ पिंड होता. बौद्ध हिंदू, संपर्शाचा मागमूसही ह्याएनतसंगच्या प्रवासवर्णनात आणि बाणभट्टाच्या हर्षचरितात आढळत नाही.

बौद्ध विद्यापीठातील समुद्र ग्रंथालयाचे संदर्भ मिळतात. स्वतः ह्याएनतसंगने ६५७ ग्रंथांची हस्तलिखिते चीनला नेली. त्याशिवाय अनेक बौद्ध अवशेष त्याने मोठ्या श्रद्धेने चीनला नेले. तेथे ते आजही सुरक्षित ठेवण्यात आले आहेत.

(१०) एक वैभवी कालखंड

तात्पर्य वर्धन कालखंड हा प्राचीन भारतीय इतिहासातील एक वैभवी कालखंड होता. काशी, वल्लभी, नालंदा, तक्षशीला, विक्रमशीला ही विद्यापीठे ख्यातनाम होती. जगभारातून अभ्यासक येथे येत. आंतराश्रीय अभ्यासकेंद्राचे स्वरूप या विद्यापीठांना प्राप्त झाले होते. वर्धन साम्राज्यातील शहरेही मोठी देखणी होता. पाटलीपुत्र, कनोज, काशी, प्रयाग, अयोद्धा, मथुरा, गया, ही गजबजलेली शहरे. बौद्ध विहार, मंदिरे आणि अग्रहार ही सांस्कृतिक आणि अध्यात्मिक केंद्र होती. व्यापारउदीम वाढलेला होता. या सर्व सुखस्मृती चिनी बौद्ध भिक्षु ह्याएनतसंगने आपल्या प्रवासवर्णनात जोपासल्या आहेत.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न -५

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (X) वा (✓) अशी खूण करा.

(१) बाणभट्टाने रचलेले सप्राट हर्षवर्धनाचे चरित्र वर्धन

घराण्याच्या उदयास्ताची माहिती देणारा विश्वसनीय पुरावा मानला जातो. ( )

(२) पुष्पभूती हा वर्धन घराण्याचा संस्थापक होय. ( )

(३) प्रभाकर वर्धनाच्या काळात वर्धनाचे राज्य महाराज्य बनले. ( )

- (४) हर्षवर्धन सिंहासनावर आला तेव्हा त्याला कोणत्याही समस्यांना तोंड द्यावे लागले नाही. ( )
- (५) वर्धन घराण्यात हर्षवर्धन ही एक कर्तृत्ववान, असामान्य अशी व्यक्ती होती. ( )
- (६) हर्षवर्धन हा बौद्धधर्माचा अनुयायी होता. ( )
- (७) हर्षवर्धनाला संपत्तीची मोठी हाव होती. ( )
- (८) वर्धन कालखंडात नालंदा, काशी अशी ख्यातनाम विद्यापीठे स्थापन झाली. ( )
- (९) वर्धन कालखंड एक वैभवशाली, देदीप्यमान कालखंड म्हणून ओळखला जातो. ( )

४.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

मांडलिक : प्रदेश वा राज्य आपल्या प्रत्यक्ष राज्याखाली न आणता, त्यांना आपले सार्वभौमत्व स्वीकारण्यास लावणे.

सुवर्णयुग कालखंड : ज्या कालखंडातील अभिजात निर्मिती भविष्यात शेकडो वर्षे आपले आस्वादमूल्य टिकवून असतात असा कालखंड.

सर्वसत्संगपरित्याग : सर्व संपत्तीचे वाटप, दान, त्याग करून विरक्त, अलिस जीवन जगणे.

४.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (X) (४) (✓) (५) (✓)
(६) (✓)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (१) मांडलिक (२) वाकाटक (३) श्रीमेघवर्मन (४) हरिषेण
(५) चंद्रगुप्त विक्रमादित्य

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (✓) (४) (✓) (५) (X)
(६) (✓) (७) (✓)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (✓) (४) (X) (५) (✓)
(६) (✓)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ५

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (✓) (४) (X) (५) (✓)
(६) (✓) (७) (X) (८) (✓) (९) (✓)

४.५ सारांश

इसवी सनाच्या तिसऱ्या शतकात गुप्त राजवट उदयास आली. श्री गुप्त हा या राजघराण्यातील पहिला राजा गुप्त घराण्याचा साम्राज्याचा खरा विस्तार घटोत्कच गुप्तच्या काळात झाला. गुप्त साम्राज्य राज्यविस्ताराच्या शिखरावर पोहचले ते समुद्रगुप्तच्या काळात. समुद्रगुप्तच्या काळात आर्थिक संकल्पना, साहित्य, शास्त्र, कला इत्यादी भागात प्रगती झाली. महाराजाधिराज हा गुप्त साम्राज्यातील ख्यातकीर्त सप्राट. त्याने गुप्त राज्याचे साम्राज्यात रूपांतर केले. समुद्रगुप्त हाही दिग्नीजीयी सप्राट. तो खूप पराक्रमी होता. त्याचा उल्लेख भारतीय नेपोलियन म्हणून केला जातो. समुद्रगुप्तने सर्व प्रदेश आपल्या प्रगल्भ राज्याखाली न आणता त्यांना मांडलिक बनवले. सप्राट चंद्रगुप्तनंतर त्याचा मुलगा रामपुत्र सत्तेवर आला. परंतु त्याची कारकीर्दी अल्पायुषी ठरली.

भारताच्या इतिहासात मोगलसप्राट शहाजानचा कालखंड हा सुवर्णयुग मानला जातो. या काळात अभिजात संस्कृत नाटके, संस्कृत वाङ्मय विकसित झाले. कालिदास, चारुदत्त, भरावी, भट्टी, भर्तुहरी इत्यादींच्या विविध श्रेष्ठरचना, रचन्या गेल्या. गुप्तकला शैली, स्थापत्यशैली यांचाही मोठा विकास झाला.

या सुमाराला महाराष्ट्रात दखऱन पठारावरील विदर्भ, मराठवाडा परिसरात वाकाटकांचे राज्य उदयाला आले. वाकाटकांच्या राज्यातला पहिला ख्यातकीर्त राजा म्हणून रुद्रसेन यांचा उल्लेख केला जातो. त्याने गुप्त राजवटीशी संबंध वाढवले. प्रभावती गुप्त व राजपुत्र रुद्रसेन दुसरा यांचा विवाह झाला. त्यातून गुप्त-वाकाटक या प्रबळ सत्ता उदयाला आल्या. रुद्रसेनाच्या मृत्यूनंतर प्रभावतीगुप्त सत्तेवर आली. ती उत्तम प्रशासक, लोककल्याणकारी सप्राज्ञी म्हणून प्रसिद्ध झाली. प्रवरसेनाने राज्यावर आल्यावर वाकाटकाचे साम्राज्य आणखी वाढवले. त्यानंतर देवसेन, हरिसेन सत्तेवर आले.

अंजिठा येथील लेणी समूहातील लेण्यांतून गुप्त वाकाटक नृपतीची स्मृती जागी आहे. या काळात शिल्प, साहित्य, यांत भरीव प्रगती झाली.

गुप्त वाकाटकाच्या सत्तेचा न्हास होत असतानाच इतक्या नव्या सत्ता उदयास आल्या. अशा अनेक सत्तांपैकीच पंजाब परिसरात स्थानेश्वरचे वर्धन घराणे सत्तेवर आले. हर्षवर्धन हा या घराण्यातील सर्वश्रेष्ठ होय. तत्परीं प्रभाकर वर्धन, राजवर्धन

सत्तेवर होते. हर्षवर्धनाने संकटकाळात राज्याला मोठ्या धिटाईने संभाळले व विस्तार केला. तो बौद्ध धर्माचा अनुयायी होता. त्याने बौद्ध धर्मप्रसार व बौद्ध परिषदेचे आयोजन केले. त्याने आपली सारी संपत्ती दान म्हणून वाढून टाकली व सर्वसत्संग परित्याग केला. वर्धन कालखंड हा प्राचीन भारतीय इतिहासातील वैभवी कालखंड होता.

- (५) वाकाटकांचे शिल्प, साहित्य या क्षेत्रांतील योगदान स्पष्ट करा.
- (६) वर्धन घराण्याचा उदय कसा झाला ते स्पष्ट करा.
- (७) हर्षवर्धन राज्यावर आला तेव्हा परिस्थिती कशी होती? हर्षवर्धनाचे कर्तृत्व विशद करा.
- (८) हर्षवर्धनने बौद्ध धर्माच्या विस्ताराला कशा तज्ज्ञने प्रोत्साहन दिले.

४.६ सरावासाठी स्वाध्याय

पुढील प्रश्नांची १५ ते २० ओळींत उत्तरे लिहा.

- (१) गुप्त साम्राज्याचा उदय कसा झाला ते स्पष्ट करा.
- (२) समुद्रगुप्तच्या कारकीर्दीविषयी माहिती लिहा.
- (३) प्राचीन भारतातील सुवर्णयुगाचा उदय व वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
- (४) महाराष्ट्रातील वाकाटक सत्तेविषयी माहिती लिहा.

४.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) मेहेंदले अनंत मधुकर, प्राचीन भारत, समाज आणि संस्कृती, वाई, प्राज्ञपाठक मंडळ.
- (२) डॉ. देवपुजारी मु. वा., डॉ. कुलकर्णी हो. रा., प्राचीन भारत व शेजारील राष्ट्रे, नागपूर, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ.

घटक ५ : परकीय आक्रमणे आणि सांस्कृतिक अभिसरण

अनुक्रमणिका

- ५.० उद्दिष्टे
- ५.१ प्रास्ताविक
- ५.२ विषय-विवेचन
  - ५.२.१ पर्शियन आणि ग्रीक आक्रमणे
  - ५.२.२ शक आणि कुशाणांची आक्रमणे
  - ५.२.३ सांस्कृतिक अभिसरणाची प्रक्रिया
- ५.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- ५.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ५.५ सारांश
- ५.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- ५.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

५.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अध्यासानंतर आपल्याला -

- ★ प्राचीन काळातील भारतीयांचे युरोपियन आणि आशियायी देशांचे कसे संबंध होते ते स्पष्ट करता येईल.
- ★ मध्य आशियातील विविध टोळ्यांनी तत्कालीन भारतात अफगाणिस्थान, गांधार, पंजाब या ठिकाणी कसे आक्रमण केले ते विशद करता येईल.
- ★ उत्तर भारतात शक, यवन, पल्हव, कुशान या टोळ्यांनी आपली राज्ये कशी स्थापली याचे विवेचन करता येईल.
- ★ सांस्कृतिक अभिसरण म्हणजे काय ते सांगता येईल.
- ★ मध्य आशियात विविध टोळ्यांशी संबंध आल्याने सांस्कृतिक अभिसरणाची प्रक्रिया कशी सुरु झाली हे स्पष्ट करता येईल.
- ★ भारत व चीन यांच्यात सांस्कृतिक आंतरक्रियेची प्रक्रिया कशी सुरु झाली हे सांगता येईल.

५.१ प्रास्ताविक

हडप्पा-मोंहजोदडो काळापासून ते इसवीसन पूर्व द व्या व ५ व्या शतकापर्यंतच्या कालखंडात, काबूल-कंधार (अफगाणिस्थान) पासून ते कन्याकुमारीपर्यंतच्या भूप्रदेशात अनेक लहानमोठी राज्ये अस्तित्वात आली. या राज्यांबरोबरच युरोपातल्या आणि मध्य आशियातील अनेक टोळ्यांही सत्तासंघर्षात भरकटत भारतवर्षात शिरल्या. त्यांची आक्रमणे झाली. काही आक्रमणे समर्थपणे परतवली गेली. काही आक्रमणे स्थिरावली, त्यांची राज्ये उदयाला आली. काही काळ त्यांनी इथे राज्यही केले व त्यानंतर ती राज्ये नष्टही झाली. भारतीय जीवनप्रवाह मात्र कायम राहिला.

या जीवन प्रवाहात अनेक सांस्कृतिक प्रवाह मिसळत गेले. बदल हा जीवनाचा स्थायीभाव राहिला. जुन्याची जोपासना करीत अनेक नव्या गोष्टींचा स्वीकारही झाला. धर्म, रुढी, चालीरिती, सर्वच बाबतीत हे घडले. सर्वसमावेशकता ही भारतीय मानसिकता बनली. यातूनच घडत गेले ते सामाजिक सांस्कृतिक अभिसरण.

या घटकात आपण भारतावर झालेल्या आक्रमणांची आणि त्यातून घडलेल्या सांस्कृतिक अभिसरणाची माहिती घेणार आहोत. पार्शियनांच्या टोळ्या तत्कालीन भारत वर्षात शिरल्या आणि हा आक्रमणांचा इतिहास सुरु झाला. पुढे ग्रीक आले. युचिह टोळ्यांनी धुमाकूळ घातला. त्यापैकी कुशाण टोळ्यांचे तर कुशाण राज्यच पंजाब परिसरात उदयाला आले. यापैकी काही आक्रमकांनी भारतीय सांस्कृतिक परंपरांचा स्वीकार केला. भारतीयांत प्रचलित असलेल्या उपासना पद्धती स्वीकारल्या. शिव, विष्णू पूजा स्वीकारली. बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला. बौद्ध धर्माचा प्रसार केला. कलेला प्रोत्साहन दिले.

परकीय आक्रमणांच्या निमित्ताने तत्कालीन भारतातील टोळी राज्यांनी, जनपदांनी, गण राज्यांनी पराक्रमाची शर्थ केली. आक्रमक टोळ्यांशी समर्थपणे संघर्ष केला. शेवटी त्यांना सामावून घेतले. हे सारे कसे घडले हे या घटकात आपण अध्यासणार आहोत.

५.२ विषय-विवेचन

५.२.१ पर्शियन आणि ग्रीक आक्रमणे

इसवीसन पूर्व ६ व्या शतकापासून भारतात जशी राज्ये, टोळी राज्ये, जनपदे, गणराज्ये उदयाला आली तशीच मध्य आशियात पार्शियन आखातात आणि ग्रीसमध्ये ही टोळी राज्ये अस्तित्वात आली. भारतातील परिस्थिती मात्र भिन्न होती. घनदाट जंगल, वनश्रींनी नटलेला निसर्ग, दन्याखो-न्यांतून खळखळणाऱ्या नद्या आणि समतोल हवामान यांमुळे इथल्या टोळ्याचे संघर्ष जीवधेणे नव्हते. संघर्ष होते पण इथली जमीन, निसर्ग सर्वांना एवढे भरभरून देत होता की हे संघर्ष कधी हिंस्त्र बनले नाहीत. मध्य आशियातली परिस्थिती मात्र भिन्न होती. तिथल्या टोळी संघर्षात, क्रौर्य अधिक होते. अशा टोळ्या एकमेकांच्या जीवावर उठत आणि प्रतिस्पर्धी टोळीला एक तर पूर्ण कापून काढीत किंवा पिटाळून लावीत. अशा पिटाळलेल्या टोळ्या सैरभैर होत. हिंदुकुश ओलांडत आणि भारतात येत.

अशा संघर्षतुनच पर्शियात एक प्रबल सत्ता उदयाला आली. अक्मेनियन साम्राज्याच्या स्थापनेपासून पर्शिया एक प्रबल शक्ती बनली. तसा भारत आशि पर्शिया यांच्यांतील संबंध थेट क्रांत्येद काळापर्यंत मागे जातो. क्रांत्येद आणि प्राचीनतम पर्शियन ग्रंथ अवेस्ता यात अनेक उल्लेख समान आहेत. त्याअर्थी त्या काळीही भारतीयांचे आणि पर्शियनांचे संबंध आलेले असावेत. प्रत्यक्ष अक्मेनियन काळात पर्शियन सैन्य भारतात शिरले या आणि इतर आक्रमणांचा अभ्यास आपण करणार आहोत.

इ.स.पूर्व ५५८ मध्ये सायरस या पर्शियन राजाने आपले प्रभावी राज्य निर्मिले. पर्शिया एक प्रबल सत्ता बनत चालली. अक्मेनियन साम्राज्य म्हणून ही सत्ता नावारूपाला आली. बॉक्ट्रिया असिरिया, बॅबीलोनिया वगैरे प्रदेश जिंकून सायरसचे सैन्य काबूल, कंधारपर्यंत येऊन पोहचले होते. कंधार परिसर त्या काळात भारताचा भाग होता व गांधार नावाचे राज्य तेव्हा अस्तित्वात होते. गांधार देशीच्या पुकुसाती राजाने पर्शियन आक्रमणाला तोंड दिले व पर्शियन सैन्य प्रतावून लावले. त्यानंतर दरियस पहिला याच्या काळात पर्शियनानी पुन्हा भारतावर चाल केली. इ.स.पूर्व ५२२ ते ४८८ काळात भारतावर पुन्हा आक्रमणे झाली. या वेळी मात्र सिंधू नदीचा परिसर, राजस्थानपर्यंतचा भाग ही पार्शियनांनी व्यापला. पर्शियन साम्राज्याचा २० वा भाग म्हणून हा प्रदेश त्या राज्यात समाविष्ट झाला होता. पंजाबी आणि सिंधी सैनिकांची भरती ही तत्कालीन पर्शियन सैन्यात झाली असल्याची नोंद प्राचीन ग्रीक इतिहासकार करतात. या भारतीय सैनिकांच्या शौर्याच्या गाथा हिरांडॉट्सने गायील्या आहेत. हे सैन्य हिंदीय, सिंधीय, गांधारीय म्हणून संबोधिले जायचे.

पर्शियनांचा प्रभाव दोन एकशे वर्षे कायम राहिला. दारियस तिसन्याच्या काळात हे साम्राज्य लयाला गेले. भारतावरील त्यांचा प्रभावही कमी झाला. तिथे अनेक जनपदे गणराज्ये उदयाला आली. तिकडे पर्शियाच्या परिसरात ग्रीकांचा प्रभाव वाढला, ग्रीकांनी पर्शियावर आक्रमण केले.

(१) सिकंदराचे आक्रमण

इ.स. पूर्व ३३६ मध्ये ग्रीस मधल्या मॅसिडोनियात सिकंदर राज्यावर आला. लहानपणापासूनच अत्यंत धाडसी आणि महत्वाकांक्षी असलेल्या सिकंदरने ग्रीस राज्याचा विस्तार करायला प्रारंभ केला. पर्शिया पादाक्रांत केला. पर्शियोलिस हे शहर उद्धवस्त केले. काबूल नदीचे खोरे जिंकले. खैबर खिंड ओलांडून तो पंजशीर या भागात आला. दरम्यान बॉक्ट्रिया, बोरवारा, सरदर्या हा सारां प्रदेश त्याने जिंकला होता. इ.स. पूर्व ३२७ च्या दरम्यान तो तत्कालीन भारत वर्षात येऊन पोहचला. तक्षशिलेचा राजा अंभिशी त्याने संधान साधले. शशीगुप्त या आणखी एका स्थानिक राजाशी त्याने मैत्रीचे संबंध प्रस्थापिले.

(२) तत्कालीन भारताची परिस्थिती

तत्कालीन भारत वर्षात त्या काळी अनेक लहानमोठी जनपदे, गणराज्ये अस्तित्वात होती. तक्षशिलेच्या परिसरात अंभिचे राज्य होते. त्याच्या राज्याच्या शेजारी पौरवांचे राज्य होते. तक्षशिलेच्या दक्षिणेस आभिरांचे राज्य होते. चिनाब आणि राबी नदीच्या खोन्यात शिबी गणराज्य होते. स्वात नदीच्या तीरावर अष्टकांचे राज्य होते. त्याच परिसरात सप्तसिंध व प्रदेशात अश्वकटोळीराज्य, अश्वनायनाचे राज्य, अद्रष्टांचे गणराज्य, अराष्ट्रकांचे गणराज्य, कठ, मल्लव आणि क्षुद्रकांची गणराज्ये होती. शिवाय अर्जुनायन, अंबस्थ, वसाती याची ही गणराज्ये अत्यंत प्रबल होती. तात्पर्य, सिकंदरच्या आक्रमणाच्या वेळी पंजाब-सिंध परिसरात अनेक जनपदे, टोळीराज्ये, गणराज्ये अस्तित्वात होती. सान्या जमाती आणि टोळ्या अत्यंत लढवव्या होत्या.

(३) आक्रमण थोपवण्याचे प्रयत्न

आपले प्रचंड सैन्य घेऊन सिकंदर काबूल ओलांडून सप्तसिंधू प्रदेशात उतरला. तीस हजाराचे पायदल, दोन भागांत विभागून त्याने मोहीम आखली होती. त्याच्या सैन्यात मॅसिडोनियम, बालकन, थ्रोसियन, पखतूप, फोनिशियन, इजिप्तशियन असे देशोदेशीचे कसलेले सैनिक होते. स्वतः सिकंदर कुणाल, स्वात, पंजकोरा नदीच्या खोन्यातून पुढे सरकू लागला. अश्वकायतानी त्याचे आक्रमण रोखण्याचा शर्थीचा प्रयत्न केला. अंधकानी पराक्रमाची शर्थ केली. या टोळीराज्यांजवळही प्रचंड सैन्य होते. मस्संग किल्ल्याच्या परिसरात तर एका राणीचे राज्य होते. त्या राणीने सात हजार

सैनिकांच्या मदतीने किल्ला शर्थाने लढवला. अभिसारांनी ही प्रचंड विरोध केला.

(४) झेलमची लढाई

भारतीयांच्या पराक्रमाची खरी गाथा लिहिली गेली ती पोरसच्या पराक्रमाने. इसवीसनपूर्व ३२६ च्या पावसाळ्यात सिकंदराचे सैन्य झेलम नदीच्या तीरावर येऊन पोहचले. पोरसाकडेही प्रचंड सैन्य होते. नदीच्या दोन्ही तीरावर उभयतांचे सैन्य उभे होते. नदीला प्रचंड पूर आलेला होता. अचानक, सिकंदरच्या सैन्याने नदीच्या पाण्याचा उतार शोधून नदी ओलांडली आणि पोरसावर पिछाडीवरून हळ्ळा केला. पोरसाने पराक्रमाची शर्थ केली. शेवटपर्यंत लढत दिली. क्यूर्टियस या समकालीन इतिहासकाराने पोरसाच्या शौर्याची पावती दिली आहे. हत्तीदळ निकामी झाले तरी प्रत्येक सैनिक प्राणांची बाजी लावून लढला. तरीही ग्रीकांची सरसी झाली. पोरसाला बंदी बनवण्यात आले. शेवटी तह होऊन त्याला त्याचे राज्य परत दिले गेले. सिकंदर चिनाब आणि रावी प्रदेशाकडे निघाला. तो भाग जिंकून ग्रीकांचे सैन्य बियास नदीपर्यंत येऊन धडकले. अराष्ट्रकांनी त्यांना जेरीस आणले. बियासपासून १०० किमी अंतरावर मगध साम्राज्याची सिमा होती, असे असूनही बियास नदीच्या काठावरून सिकंदराचे सैन्य मार्गे फिरले. सैन्यात बेदिली माजली. शेवटी सिकंदर स्वतः झेलम नदीच्या काठापर्यंत परत आला. झेलम नदीतून आणि पुढे सिंधूनदीतून होड्यांनी प्रवास करीत तो समुद्रमार्गे परतीच्या प्रवासाला लागला.

(५) परतीच्या प्रवासातील विरोध

एक हजार जहाजाचा काफिला घेऊन तो चिनाब झेलम संगमावरून निघाला. मल्लवांनी आणि शुद्रकांनी ग्रीक सैन्यावर प्राणघातक हळ्ळे केले. शिषी, अर्जुनायन, अंबस्थ या गणराज्यांनी ही ग्रीकांवर हळ्ळे केले. या प्रचंड विरोधातून, संघर्षातून, जीव वाचवत सिकंदर कसा तरी इ. स. पूर्व ३२५ च्या दरम्यान ग्रॅडेसिया मार्गे बॅबिलोनीयाकडे गेला. शेवटी बॅबिलोनमध्येच इ. स. पूर्व ३२३ मध्ये त्यांचा अंत झाला.

(६) सेल्युक्स निकेटरची स्वारी

अलेकझांडरच्या मृत्यूनंतर सेल्युक्स निकेटर हा अलेकझांडरचा सेनापती त्याचा वारसदार ठरला. राज्यावर येताच त्यानेही आपले सैन्य सिंधू नदीच्या खोन्याच्या दिशेने वळवले. बॅक्ट्रिया जिंकून तो काबूलमार्गे सिंधू प्रदेशात उतरला. इ. स. पूर्व ३०५ च्या दरम्यान सेल्युक्स निकेटरची ही स्वारी झाली. मगध सम्राट चंद्रगुप्त मौर्याने सेल्युक्स निकेटरच्या या आक्रमणाला समर्थपणे थोपवले. चंद्रगुप्त व सेल्युक्समध्ये करार झाला. सेल्युक्सने आपली मुलगी चंद्रगुप्ताला दिली. एक मौर्य सम्राजी ग्रीक असल्याचे मौर्यनाण्यावरूनही स्पष्ट झाले आहे.

मौर्य साम्राज्यात आणि मॅसिडोनियन राज्यात राजनैतिक संबंधी प्रस्थापित झाले. ग्रीकांचा वकील म्हणून मॅस्थनीज हा चंद्रगुप्त मौर्याच्या दरबारात नेमला गेला. मौर्यांचाही प्रतिनिधी ग्रीकांच्या मॅसिडोनियन दरबारात पाठवला गेला होता.

(७) बॅक्ट्रियन ग्रीकांची आक्रमणे

सेल्युक्स निकेटरच्या मृत्यूनंतर अॅन्टीऑक्स दुसरा या राज्याच्या काळात ग्रीकांच्या मॅसिडोनिय राज्याची दोन शकले झाली. बॅक्ट्रिया आणि सिरिया अशी दोन स्वतंत्र राज्ये अस्तित्वात आली. मध्य आशियातील बलख प्रदेशात बॅक्ट्रियनांचा प्रभाव होता. या बॅक्ट्रियनांच्या सैन्याने भारतात आक्रमणाचे प्रयत्न केले. पंतु सम्राट अशोकाच्या कारकीर्दीपर्यंत भारतात मौर्यांची प्रबळ सत्ता पाय रोवून होती. ग्रीकांच्या आक्रमणाचा फारसा परिणाम झाला नाही. शुंग-कण्व काळात मात्र परिस्थिती बदलली. भारतातील केंद्रसत्ता दुबळी बनली. राजकीय सत्ता संघर्ष सुरु झाला. इ.स.पूर्व १८५ साली डिमि�ट्रीयस ने भारतावर आक्रमण केले. त्याने थेट मध्यप्रदेशापर्यंतचा प्रदेश पादाक्रांत केला होता. अर्थात काही काळच हा प्रदेश त्याच्या ताब्यात राहिला. पंजाब, सिंध, उत्तरप्रदेश, मध्य प्रदेशातील राज्ये पुन्हा स्वतंत्रपणे उदयाला आली. त्यामुळे त्यानंतर ग्रीसमध्ये सत्तेवर आलेले युक्टिड्स, हेलिओकलीस, अणेलोडॉट्स या सर्व राजांनी भारतावर पुन्हा आक्रमण केले व हातातून निस्टलेले प्रदेश पुनःपुन्हा सावरण्याचा प्रयत्न केला.

ग्रीकांनी भारतावर पुनःपुन्हा आक्रमणे केली याचा नेमका अर्थ ग्रीकांची आक्रमणे भारतातील जनपदांनी, गणराज्यांनी परतवून लावली व ते ग्रीकांच्या प्रभावातून मुक्त होत गेले हा आहे. ग्रीकांनी एकदा जिंकलेला प्रदेश पुन्हा स्वतंत्र झाला म्हणून त्यानंतरही ग्रीकांना तो प्रदेश पुन्हा जिंकण्यासाठी आक्रमणे करावी लागली. ग्रीकांच्या आक्रमक अशा पराक्रमाबोर भारतीयांची चिवट झुंज लक्षणीय ठरते.

(८) मिनांडर तथा राजा मिलिंद

स्ट्रॉबो या प्राचीन ग्रीक इतिहासकाराने मिनांडर या ग्रीक राजाविषयी बरेच विस्ताराने लिहिले आहे. त्याशिवाय मिलिंद पन्हो या बौद्ध ग्रंथातूनही बरीच माहिती उपलब्ध होते. मिनांडर विषयीचे दोन शिलालेखांही स्वात नदीच्या खोन्यात सापडले आहेत. खरोष्टी लिपीतील या शिलालेखामुळे मिनांडर म्हणजेच राजा मिलिंद होय या निष्कर्षाला पुष्टी मिळते. इ.स.पूर्व ११५ च्या दरम्यान तो बॅक्ट्रियन ग्रीक राज्यावर आला. पंचवीस वर्षे राज्य करून इ.स.पूर्व ९० साली तो मृत्यू पावला. इतर ग्रीक राजाप्रमाणे त्यानेही भारतातील ग्रीक राज्य सावरण्यासाठी पुन्हा आक्रमण केले. इतर राजाप्रमाणे नुसते आक्रमण करून प्रदेश जिंकणारा असा राजा मिनांडर नव्हता. भारतात आल्यानंतर येथील धर्म, तत्त्वचिन्तन, सांस्कृतिक परंपरांनी तो भारावला.

त्याने खरे तर हिंदूकुश पर्वतापासून बुंदेलखंडापर्यंतचा सारा प्रदेश उन्हा जिंकून घेतला. काशमीरपासून भडोचपर्यंत ग्रीकाचा प्रभाव प्रस्थापित झाला. त्याना विरोध करणारी प्रबळ सत्ताच त्या काळी उत्तर भारतात अस्तित्वात नव्हती. छोटी छोटी राज्ये, जनपदे आणि गणराज्ये आहेत, जी वेळप्रसंगी नमते घेऊन पुन्हा डोके वर काढत असत. त्याच्यामुळे च खरतर परकीय आक्रमणे पुनःपुन्हा पुसली जात. राज्ये स्वतंत्र होत.

मिनांडरच्या भारतातील वास्तव्यात नागसेन या ख्यातनाम बौद्ध भिक्षुची व त्याची भेट झाली. नागसेनाशी त्याची चर्चा झाली. बौद्ध तत्त्वज्ञानविषयक अनेक प्रश्न मिनांडराने नागसेनास विचारले. त्यांची विस्ताराने उत्तरे नागसेनाने दिली. या प्रश्नउत्तरांची स्मृती ‘मिलिंद पन्हो’ या बौद्ध ग्रंथाने जोपासलेली आहे. नागसेनाच्या उत्तराने राजा मिलिंदचे समाधान झाले व तो बौद्ध तत्त्वचित्तनाने भारावला. त्याने बौद्ध धर्म स्वीकारला. साकेत या त्याच्या राजधानीत बौद्ध भिक्षुचा आदर करणारी अनेक विहारगृहे त्याने बांधली होती. बौद्ध धर्माला त्याने राजाश्रय दिला. या काळात मगध राज्यावर पुष्यामित्र शुंग राज्य करीत होता. शुंगाची सत्ताही अशी कमकुवतच होती. तात्पर्य भारतात राज्य प्रस्थापित करणारा ग्रीक राजा मिनांडर भारतातील बौद्ध तत्त्वज्ञानाने भारावला आणि स्वतः बौद्ध बनला.

तात्पर्य ग्रीक आक्रमक जरी असले तरी त्याच्यापैकी काही राजांनी येथला धर्म, तत्त्वज्ञान, चालीरीती, रूढी, परंपरा, कलाशैलीचा स्वीकार केला होता. त्याच्यावर विष्णु पूजेचा, बौद्ध तत्त्वचित्तनाचा प्रभाव होता. असा प्रभाव दर्शविणारी ग्रीक नाणी सापडलेली आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) भारतातील जनपदे, गणराज्ये यांनी परकीय आक्रमणाविरुद्ध चिवट झुंज दिली. ( )
- (२) भारत आणि पर्शिया यांच्यात संबंध होते असे ऋग्वेद तसेच प्राचीन पर्शियन ग्रंथ अवस्त्रा यात आढळतात. ( )
- (३) सायसर या पर्शियन राजाच्या काळात पर्शिया एक प्रबळ सत्ता बनली. ( )
- (४) सिंकंदराच्या आक्रमणाच्या वेळेच्या पंजाब, सिंध प्रातांतील गणराज्ये, टोळ्या कमकुवत होत्या. ( )
- (५) झेलमच्या लढाईत भारतीय सैनिकांनी मोठे शैर्य गाजविले. ( )
- (६) सिंकंदरला परतीच्या प्रवासाच्या वेळी चिनाब, झेलम संगमावरून आपला जीव मुठीत धरून जावे लागले. ( )

- (७) चंद्रगुप्त मौर्याने सेल्युक्स निकेटरच्या आक्रमणाच्या वेळी हार मानली. ( )
- (८) ग्रीकांनी भारतावर जरी वारंवार आक्रमणे केली तरी भारतातील जनपदे, गणराज्ये यांनी ती परतावून लावली. ( )
- (९) मिनांडर व राजा मिलिंद भारतातील धर्म, तत्त्वचित्तन, सांस्कृतिक परंपरा याने भारावून गेला. ( )
- (१०) नागसेनकडून बौद्ध तत्त्वज्ञान ऐकून मिनांडरने बौद्ध धर्म स्वीकारला. ( )

५.२.२ शक आणि कुशाणांची आक्रमणे

मध्य आशियातील टोळी राज्यांमध्ये शक तिग्ररबौदा, शक हौमवर्गा आणि शक तरदर्या या तीन राज्यांचा प्रभाव इसवीसन पूर्व दुसऱ्या शतकात अधिक होता. या शकाच्या टोळ्या सरदर्याच्या पठारावर राहत असावेत. शक हौमवर्गाचा परिसर एकेकाळी शकस्तान म्हणून संबोधला जायचा. आज तो भाग सिस्तान म्हणून ओळखला जातो.

इसवीसन पूर्व तिसऱ्या शतकापासून या परिसरातील भटक्या टोळ्याच्या संघर्षाला आगदी उधाण आले होते. शकांच्या टोळ्या चीनमधून भटकत आलेल्या युएची टोळ्या, ग्रीकांच्या म्हणजेच यवनाच्या टोळ्या, पर्शियनांच्या म्हणजे पल्हवाच्या टोळ्या अशा अनेक टोळ्या मध्य आशियात भटकत होत्या. वर्चस्वासाठी त्यांच्यात संघर्ष सुरु होता. एकमेकांला नामोहरम करीत पिटाळून लावीत. या टोळ्या भटकत होत्या. या संघर्षात युएची टोळ्यानी शकांना त्याच्या मूळ स्थानांतून इराणमधील सिस्तान परिसरातून हुसकावून लावले. शक टोळ्या येथून बाहेर पडल्या आणि त्यांनी पार्शिच टोळ्यांवर हल्ले केले. शक म्हणजे स्कायवियन्स आणि पार्शियन्स म्हणजे पल्हव टोळ्यांमधील संघर्ष अनेक दशेचे चालला. या संघर्षात पल्हव टोळ्यांचे पारडे जड झाले. शक टोळ्यांनी हिंदूकुश पर्वत ओलांडून सिंधूनदीच्या खोऱ्यात प्रवेश केला.

(१) शक टोळ्यांची आक्रमणे

इसवीसन-पूर्व पहिल्या शतकातील शकांच्या हालचालीविषयी ‘पेरिस्लस ऑफ दि युरोपियन सी’ या तत्कालीन प्रवास वर्णनात बरीच माहिती येते. त्यानुसार या काळात शकाच्या टोळ्यांनी सौराष्ट्रात सिंधूनदीच्या काठावर टोळी राज्ये स्थापिली होती. इसवीसन पूर्व पहिल्या शतकातला महाराजा मॉझेस हा शकांचा श्रेष्ठतम राजा. त्याने वायव्य भारतावर वर्चस्व मिळविले होते. पंजाबपर्यंत त्याचा प्रभाव होता. मथुरेतही शकक्षत्रपांचे राज्य अस्तित्वात आले होते. गोंडाफोरेन्स या शक नृपतीनेही आपला राज्य विस्तार केला. उत्तरेतील क्षत्रपांमध्ये तक्षशिला आणि मथुरा अशी दोन राज्ये

होती. पश्चिम भारतातील शक क्षत्रपांच्या राज्यात उज्जैनीचे क्षत्रप आणि महाराष्ट्रातील क्षत्रप ही दोन प्रमुख केंद्रे होती. सातवाहन सप्राटांनी महाराष्ट्रातील शकाच्या वाढत्या वर्चस्वाला पायबंद घातला.

(२) नहपान आणि रुद्रदामन

महाराष्ट्रातील भूमक क्षत्रपांपैकी इसवीसनाच्या दुसऱ्या शतकातला श्रेष्ठतम राजा म्हणजे नहपान होय. त्याची चांदीची नाणी महाराष्ट्रात सापडली आहेत. गुजराथ, काठेवाड आणि महाराष्ट्राचा काही भाग त्याच्या ताब्यात होता. गौतमीपुत्र सातकर्णी या सातवाहन सप्राटाने नहपान नृपतीशी संघर्ष करून त्याचे वर्चस्व संपुष्टात आणले. इसवीसन १३० च्या दरम्यान उज्जैनीच्या शक क्षत्रपी रुद्रदामन नावाचा प्रसिद्ध शकक्षत्रप होता. त्याचा एक प्रसिद्ध शिलालेख जुनागड येथे सापडला आहे. रुद्रदामन या शकक्षत्रपाने आपली राजकन्या सातवाहन सप्राटास देऊन सोयरसंबंध जोडले. रुद्रदामनने शकांचा प्रभाव वाढवला. भारतात शकसत्ता त्याच्या काळातच स्थिरावली. काठेवाड, सौराष्ट्र, मालवा, मारवाड, कच्छ, कोकणसमुद्रकिनारा, विंध्य आणि अरवली परिसर हा सारा प्रदेश शकांच्या राज्यात समाविष्ट होता. रुद्रदामनने गिरनार मधील सुदर्शन जलाशयाची दुरुस्ती केल्याचा शिलालेख सापडला आहे. रुद्रदामन हा राजा परकीय आक्रमक असूनही भारतीय परंपराचा, तत्त्वज्ञानाचा, भाषांचा त्याने स्वीकार केला होता. लोकहितदक्ष राजा म्हणून तो लोकप्रिय झाला होता हे लक्षणीय आहे. परकेपणा विसरून स्थानिक लोकांशी समरस झालेल्याचा स्वीकार करण्याची मानसिकता भारतीयांमध्ये सातत्याने राहत आली आहे.

(३) शंकाचा प्रभाव संपला

साधारणत: दीडशे वर्षे शक क्षत्रपांची राज्ये भारताच्या काही भागात होती. त्यांनी त्याची नाणीही प्रचारात आणली होती. रुद्रदामननंतर दख्खन पठारावरील शकांचा प्रभाव कमी झाला. रुद्रसिंह, रुद्रसेन वरैरे काही राजे सत्तेवर आले. पण हव्यूहव्यू शकाची राज्ये निष्प्रभ होत गेली. इसवीसनाच्या चौथ्या शतकात त्यांचा प्रभाव पूर्णतया संपला.

(४) चीनमधील युएची टोळ्यांचा धुमाकूळ

इस्पूर्व दुसऱ्या शतकापासून अशा शक टोळ्यांच्या हालचाली सुरु होत्या, संघर्ष चालू होता तसाच चीनमधील युएची टोळ्यांचाही धुमाकूळ सुरु होता. प्रारंभी युएची टोळ्या आणि इयूगन्यू टोळ्या यांच्यात प्राणांतिक संघर्ष झाला. युएची टोळी पराभूत झाली. युएची टोळी प्रमुखाचा वध करून त्याची कवटी पाणी पिण्यासाठी इयूगन्यू टोळी प्रमुखाने वापरली. तात्पर्य एवढा रानटीपणा आणि हिंस्त्रवृत्ती या टोळ्या बाळगून होत्या. युएची टोळी त्यांनंतर पश्चिमेकडे वळली. तिकडच्या

वू सून टोळीशी युएचीचा संघर्ष झाला. वू सूनचा पराभव झाला व तिबेटचा परिसर युएची टोळीने व्यापला. युएची टोळ्यापैकी काही टोळ्या पुढे सरकत राहिल्या. त्यांनी शक टोळ्यांशी संघर्ष केला. तिबेटमध्ये स्थाईक झालेली टोळी लहान युएची टोळी व पुढे सरकलेली मोठी यूएची टोळी म्हणून संबोधिली जाऊ लागली.

(५) यूएची - शक संघर्ष

युएची मोठी टोळी पुढे सरकत शकांच्या टोळ्यावर त्यांनी हळ्ळा केला. शक टोळ्या या रेट्यासुळे आणखी पुढे सरकत गेल्या व त्यांनी हिंदूकुश पर्वत ओलांडून भारतात प्रवेश केला. युएची काही काळ या शकाच्या टोळी प्रदेशात स्थिरावले. वू-सन टोळ्यांनी यूएची टोळ्यांवर प्राणघातक हळ्ळे केले व त्यांना तेथून हुसकावले. यूएची टोळ्या ऑक्सस नदीच्या खोल्यात काही काळ विसावल्या.

(६) यूएचीचे राज्य

ऑक्ससं नदीच्या परिसरात यूएची टोळ्या स्थिरावल्या. या परिसरात त्यांची पाच टोळी राज्ये उदयाला आली. त्युमि, शुआंग्मी, त्सीतून, त्यूमि आणि किओ-शुआंग अशी ही पाच राज्ये होती. यापैकी किओ शुआंग हे टोळी राज्य प्रबळ बनले व त्यांनी सर्व युएची टोळ्यांना आपल्या अंकित बनवले. शेकडो वर्षे चाललेल्या युएची संघर्षाची परिणती अशी किओ शुआंगच्या उदयात झाली होती.

(७) किओ-शुआंगच कुशाण बनले

किओ शुआंगच्या टोळ्या पार्थिया, काबूल परिसरात स्थिरावल्या. येन कॉब चेव हा त्यांचा पहला ज्ञात राजा. त्याने किओ शुआंग टोळीसह काबूलमधून भारतावर आक्रमण केले. तक्षशिलेवर या टोळीने हळ्ळा केला. तत्पूर्वी स्कायथिया मधल्या शक टोळ्यांना आणि पार्थियातल्या पल्हवांना त्यांनी पराभूत केले. इसवी सनाच्या पहिल्या शतकाच्या प्रारंभी किओ-शुआंग किंवा कुशाण भारताच्या सीमा प्रदेशात वसलेले होते.

(८) किओ-शुआंग तथा कुशाणांचे ख्यातकीर्त राजे

चिनी इतिहास परंपरेने कुशाणाच्या इतिहासाचे काही धागेदोरे जोपासले आहेत. त्यानुसार कुजुल कॅडेफीसस. विम कॅडफिसस आणि कनिष्ठ असे तीन ख्यातकीर्त राजे कुशाण टोळी राज्यात होऊन गेले. हे राजे साधारणत: इसवीसन पूर्व पहिले शतक इ.स. १५ ते ६५ या दरम्यान कुजुल कॅडफिसस हा कुशाणाचा राजा सत्तेवर होता. त्यानंतर इ.स. ६५ मध्ये विम कॅडफिसस राज्यावर आला. इ.स. ७८ पर्यंत त्याने राज्य केले. त्यानंतर कुशाणांचा सर्वश्रेष्ठ राजा कनिष्ठ इ.स. ७८ मध्ये राज्यावर आला. या तिन्ही कुशाण राजांनी भारतीय

प्रदेशावर राज्य केले. कुशाणांचे हे आक्रमण व त्यांनी केलेला भारतीय संस्कृतीचा स्वीकार आणण अभ्यासणार आहोत.

(१) कुशाणांचे आक्रमण

कुशाणांपैकी कुञ्जुल कॅडफिसस याने सिंधू नदीच्या खोल्यापर्यंत आपल्या कीओ शुआंग टोळ्यांसह आक्रमण केले. या परिसरातील स्थानिक लहानसहान टोळी राज्ये पराभूत झाली. काबूल-कंधारपासून सिंधू नदीपर्यंतचा सारा प्रदेश कुशाणांच्या राज्यात समाविष्ट होता. भारतीय प्रदेशात राज्य स्थापन केल्यावर त्याने महाराज, राजविराज, सचधर्म, कुशाण यवुग यासारख्या भारतीय परंपरेतल्या आणि संस्कृतोद्रव उपाधी घेतल्या होत्या. त्याच्या नाण्यांवर भारतीय प्रभाव स्पष्ट दिसतो. कुञ्जुल कॅडफिससनंतर विम कॅडफिसस या नावाचा राजा सरेवर आला. इसवीसन ६५ मध्ये त्याचे राज्यारोहण झाले असावे. कॅडफिसस दुसरा या नावाने तो संबोधला जायचा. भारतातले कुशाणांचे राज्य त्याने अधिक विस्तारले. संपूर्ण उत्तर भारतावर त्याचे राज्य होते. बनारस परिसरातील त्याचा प्रभाव दर्शविणारे पुरावे आढळतात. परकीय आक्रमक असूनही त्यानेही भारतीय उपाधीचा स्वीकार केला होता. महाराजा विम कॅडफिसस, महाराजाधिराज विम अशा उपाधी त्याने घेतल्या होत्या. भारतीय धर्म परंपरांचाही त्याने स्वीकार केला होता. त्याने शैवपंथ स्वीकारला असावा असे त्याच्या नाण्यावरील शैवप्रतिमावरून वाटते.

(१०) सग्राट कनिष्ठ

कुशाणांपैकी सर्वांत श्रेष्ठ सग्राट म्हणून कनिष्ठकाचा उल्लेख केला जातो. त्याचे श्रेष्ठत्व अनेक गोष्टींत सामावलेले आहे. परकीय आक्रमक असूनही त्याने भारतीय शास्त्र, साहित्य आणि कलापरंपरांना दिलेला आश्रय लक्षणीय आहे. बौद्ध धर्म प्रसाराच्या बाबतीत तर सग्राट अशोकानंतर सग्राट कनिष्ठांचेच नाव अभिमानाने घेतले जाते. त्याने बांधलेले अनेक विहार ह्यूएनत्संगच्या काळापर्यंत चांगल्या स्थितीत होते. त्या विहार चैत्याचे भव्यत्व ह्यूएनत्संगने वर्णाली आहे.

फर्यूसन, रॅपसन, ओल्डनबर्ग, डॉ बॅनर्जी, डॉ. रॅ चौधरी वैगरे इतिहासकारांच्या मते इ.स. ७८ मध्ये कनिष्ठांचे राज्यारोहण झाले. त्याने भारतातील राज्य आधिक विस्तारले. काश्मीरवर हळ्ळा करून तो प्रदेश ताब्यात घेतला. त्या भागात कनिष्ठपूर नगरी बसवली. त्याने मगध राज्यावरही हळ्ळा केला. पाटलीपुत्र जिंकले. पाटलीपुत्रचा रहिवासी अश्वघोष याला त्याने आपल्या आश्रयात घेतले. कनिष्ठांच्या राजदरबारात असतानाच त्याने बुद्धिचिन्त्र पूर्ण केले. काश्मीरातूनच कुशाण टोळ्या चीनमध्ये शिरल्या. तत्पूर्वी काशगर, यारकंद, खोतान हा परिसरही कुशाणांनी जिंकला होता.

(११) कनिष्ठांचे साग्राज्य

भारतात काश्मीरपासून बनारसपर्यंतचा भाग

कनिष्ठांच्या साग्राज्यात समाविष्ट होता. त्याशिवाय कपिशापासून गांधारपर्यंत, काबूल, काशगर, यारकंद, खोतान, बॉक्ट्रिया हा सारा मध्य आशियाची प्रदेश त्याने जिंकला होता. आजच्या पाकिस्तानमधील पेशावर येथे त्याची राजधानी होती. पुरुषपूर या नावाची नगरी त्याने तेथे स्थापिली होती.

या विस्तृत अशा साग्राज्याचा कारभार कसा होता याविषयीची काही माहिती सारनाथच्या शिलालेखावरून उपलब्ध होते. त्याने साग्राज्याची विभागणी विभागात म्हणजे क्षत्रपात केली होती. पूर्वभाग महाक्षत्रप खरपालनाच्या देखरेखीखाली होता तर उत्तर पूर्वभागावर क्षत्रप वनस्पताचे प्रशासन होते. उत्तरभाग क्षत्रप आणि वेस्पसी यांच्या ताब्यात होता. महाक्षत्रप, क्षत्रप, दंडनायक, महादंडनायक, आदी अधिकारी त्याच्या प्रशासनात होते.

(१२) बौद्धधर्म प्रसार

सग्राट कनिष्ठ हा परकीय आक्रमक राजा, परंतु भारतात आल्यावर येथील संस्कृती, भाषा, धर्म, रूढी यांनी तोही भारावला गेला. चिनी परंपरेबरोबरच त्याने भारतीय धर्मांचाही स्वीकार केला. त्याची प्रारंभीची नाणी सापडली आहेत त्यावर शिव मित्र, वात, इत्यादी देवतांच्या प्रतिमा आहेत. त्याचबरोबर नाण्यांवर पार्श्विण आणि सुमेरियन देवतांच्याही प्रतिमा आढळतात. सुमेरियन मातृदेवता, नवशाओ, नैया, युद्धदेवता आॅरलॅग्नो, ग्रीक सूर्यदेवता हेलीअॅस या प्रतिभा लक्षणीय आहेत.

कालांतराने सग्राट कनिष्ठ बौद्ध तत्त्वचितनाने प्रभावित झाला. प्रसिद्ध बौद्ध भिक्षु अश्वघोषाचा त्याच्यावर प्रभाव होता. सग्राट कनिष्ठाने बौद्धधर्म स्वीकारला, इतर धर्मियांचाही आदर केला. परधर्मसहिण्यातूने धोरण त्याने अंगीकारले. त्याच्या नाण्यांवर गौतम बुद्धाच्या प्रतिमाबरोबरच इतर देवताच्याही प्रतिमा आढळतात. बौद्ध धर्माला कनिष्ठाने राजाश्रय दिला होता. बौद्धधर्म प्रसाराचे मोठे कार्य त्याने केले. सग्राट अशोकानंतरचा श्रेष्ठ बौद्धधर्मप्रसारक म्हणून त्याचे नाव घेतले जाते. त्याने बौद्ध विहारांची दुरुस्ती, विस्तार केला. सिद्धार्थ गौतम बुद्धांच्या पदस्पर्शाने पावन झालेल्या ठिकाणी नवे चैत्यविहार बांधवले. पेशावर येथे सर्वांत मोठा विहार त्याने बांधला होता. बौद्धसंघाना त्याने मदत केली. चीन, जपान, तिबेट आणि मध्य आशियाची देशांतही त्याने बौद्धधर्म प्रसारक पाठवले. सिद्धार्थ गौतम बुद्धांच्या असंख्य मूर्ती बनवून घेतल्या. शिल्पकारांना आश्रय दिला.

(१३) घौथी बौद्धधर्म परिषद

बौद्धधर्मातही निरनिराळी मते व्यक्त होऊ लागली. पंथोपणंथ निर्माण झाले. या सान्या बौद्ध चिंतकांना एकत्र आणून त्यांच्यात सुसंवाद निर्माण करण्याचा भाग म्हणून निरनिराळ्या बौद्ध मतांमधील अंतर कमी करण्यासाठी बौद्धधर्म परिषद भरली. मूर्तिपूजा करावी की करू नये ? प्रतिके महत्वाची

की मूर्ती महत्वाची ? यासारख्या प्रश्नांविषयी संभ्रम निर्माण झाले होते. या सर्व प्रश्नांची चर्चा करण्याच्या उद्देशाने सप्राट कनिष्काने ही परिषद आयोजिली होती. ही परिषद काशमीरमध्ये श्रीनगरजवळ कुंडलीवन येथे भरली होती. अश्वघोष, नागार्जुन, वसुमित्र, पाश्व हे ख्यातनाम बौद्धचिंतक परिषदेस उपस्थित होते. ५०० प्रतिनिधींची उपस्थिती लक्षणीय होती. वसुमित्र याच्या अध्यक्षतेखाली ही परिषद संपन्न झाली. अश्वघोष या परिषदेचा उपाध्यक्ष होता. बौद्ध परिषदेच्या निमित्ताने सान्या बौद्ध वाङ्मयाचे परिशिलन झाले. सारे वाङ्मय एकत्रितरित्या संकलित झाले. पिटक ग्रंथावर भाष्य लिहिले गेले. 'महाविभाषा' हा प्रसिद्ध ग्रंथ या धर्मपरिषदेतच सिद्ध झाला. बौद्ध तत्त्वज्ञानाचे विस्ताराने विवेचन करणारा सर्वांत महत्वपूर्ण ग्रंथ म्हणून 'महाविभाषा' ग्रंथाचा संदर्भ दिला जातो. बौद्ध चित्तनाचा ज्ञानकोश म्हणजे हा ग्रंथ होय.

(१४) महायान व हीतयान पंथ

इसीसनाच्या पहिल्या शतकात बौद्धधर्मात एकूण १८ पंथ प्रचलित झाले असल्याची नोंद तारानाथ हा बौद्ध इतिहासकार करतो. या पंथोपपंथातील भेद बौद्धधर्म परिषदेने मिटवले. महायान आणि हीतयान या दोन बौद्ध पंथांना सर्वांनी मान्यता दिली. उवरीत सारे पंथ या दोन पंथांत विलीन झाले. इतर पंथोपपंथातील भेद हे वरवरचे, निरर्थक होते याची जाण या परिषदेतून निर्माण झाली. सप्राट कनिष्काने महायान पंथाला मान्यता दिली. महायान पंथाने बौद्ध प्रतिकांच्या जागी बुद्धमूर्तीचा स्वीकार केला. बोधीसत्वाची संकल्पना स्वीकारण्यात आली. बोधीसत्वाची उपासना सुरु झाली. बौद्ध शिल्पकला बहरली. भारतीय मूर्ती कलेला प्रेरणा मिळाली. हजार हजार वर्षे सातत्याने भारतीय शिल्पकारांनी आपल्या छन्नी हातोड्यांच्या टणत्कारातून अप्रतिम कलास्वप्ने पाषाणातून साकारली, महायान पंथाने भारतीय शिल्पकलेला फार मोठे योगदान दिले आहे.

(१५) महायान पंथाची वैशिष्ट्ये

बौद्धधर्मातील महायान पंथात अनेक नव्या गोर्धांचा स्वीकार करण्यात आला. त्यातून या पंथाची वैशिष्ट्ये निर्माण झाली.

- (१) बौद्ध उपासनेत प्रतिकाबरोबरच सिद्धार्थ गौतम बुद्धांच्या मूर्तीची वंदना उपासनाही महायान पंथाने स्वीकारली.
- (२) पाली भाषेबरोबरच संस्कृत भाषेचाही स्वीकार केला गेला. संस्कृत भाषेत महायान ग्रंथ रचना सुरु झाली.
- (३) पुद्गलशून्यते बरोबरच महायान पंथाने धर्मशून्यता प्रतिपादीली. पुद्गल शून्यतेत आत्मा नाकारण्यात आला होता तर धर्मशून्यतेत पदार्थानेही अस्तित्व

नाकारण्यात आले. 'सर्व क्षणिक' हा विचार प्रभावी बनला.

- (४) बोधिसत्त्व ही संकल्पना स्वीकारली गेली. निर्वाणपद प्राप्तीच्या मार्गावरील महामानव म्हणून बोधिसत्त्वाचे अस्तित्व स्वीकारले गेले.
- (५) निर्वाण पद प्राप्तीसाठी अष्टांगमार्गाबरोबरच वंदना, उपासना, प्रार्थना, पूजा यांचाही उपयोग होऊ शकतो ही श्रद्धा.

(१६) कनिष्कानंतरचे कुशाण राज्य

कनिष्काच्या मृत्यूनंतर कुशाणांचे भारतातील राज्य विस्कळीत होत गेले. कनिष्काने राज्य विस्ताराच्या इर्षेने प्रचंड राज्य निर्माण केले होते. ते सांभाळणे त्यानंतर आलेल्या राजांना शक्य झाले नाही. स्थानिक सत्तांमध्ये स्वातंत्र्याची उर्मी कायम होतीच, ती उफाळून आली. कुशाण राज्य खिळविले बनत गेले. हुविष्क, दुसरा कनिष्क आणि वासुदेव या राजांच्या काढात कुशाण सत्ता लयाला जाण्याची प्रक्रिया गतिमान होत राहिली. नाग, मल्लव, यौधेय, कुण्ठीद वौरे स्थानिक सत्ता प्रबल बनत गेल्या. त्यांनी कुशाणाचे आक्रमण पुसून टाकले आणि आपली सत्ता पुनर्स्थापिली, त्यानंतर मात्र वर्धनोत्तर कालखंडापर्यंत परकीय आक्रमणे झाली नाहीत.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ?

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) इ.स. पूर्व तिसऱ्या शतकापासून मध्य आशियातील विविध टोळ्यांत संघर्ष सुरु झाला. ( )
- (२) शक टोळ्यांनी सौराष्ट्रात आणि सिंधू नदीच्या काठावर टोळीराज्ये स्थापिली होती. ( )
- (३) सातवाहन सप्राट महाराष्ट्रातील शकांच्या वाढत्या प्रभावास प्रतिबंध घालू शकले नाहीत. ( )
- (४) रुद्रामन हा परकीय आक्रमक असूनही त्याने भारतीय भाषा, परंपरा, तत्त्वज्ञान यांचा स्वीकार केला. ( )
- (५) चीनमध्ये यूएची टोळ्या आणि इयूगान्यू टोळ्या यांच्यात मोठा संघर्ष झाला. ( )
- (६) सप्राट कनिष्काने भारतीय शास्त्र, साहित्य आणि कला यांना आश्रय दिला नाही, त्यांचा अनादर केला. ( )
- (७) बौद्ध धर्मातील विविध पंथात सुसंवाद निर्माण करण्यासाठी सप्राट कनिष्काने श्रीनगर जवळील कुंडलवन येथे बौद्ध धर्म परिषद घेतली. ( )
- (८) सप्राट कनिष्काने बौद्ध धर्मातील महायान पंथाला मान्यता दिली नाही. ( )
- (९) महायान पंथाने बौद्ध धर्मात पालीभाषेबरोबरच संस्कृत भाषेचाही स्वीकार केला. ( )

(१०) महायान पंथाने धर्मशुन्यता स्वीकारली ज्यानुसार पदार्थाचेही अस्तित्व नाकारण्यात आले व 'सर्व क्षणिक' हा विचार प्रभावी बनला. ( )

५.२.३ सांस्कृतिक अभिसरणाची प्रक्रिया

निरनिराळे समाजगट जेव्हा एकमेकांच्या संपर्कात येतात तेव्हा त्या समाजगटांमध्ये चालीरीती, पोषाखपद्धती, वेशभूषा पद्धती, प्रशासन व्यवस्था, व्यापार, कला, साहित्य अशा अनेक गोष्टींच्या संदर्भात आदानप्रदान होते. नव्या गोष्टींचा स्वीकार केला जातो. नव्याच्या अनुषंगाने जुन्या गोष्टी दुरुस्त करून प्रचारात राहतात. जगाच्या पाठीवर अनेक देशांमध्ये ही अशी समाजगटांमधील 'सांस्कृतिक अभिसरण' प्रक्रिया सातत्याने घडत राहिली. भारतात ती आधिक्याने घडली. अगदी इसवीसन पूर्व ८ व्या शतकापासून मध्य आशियायी टोळ्या अंतर्गत संघर्षातून हिंदूकुश ओलांडून संरक्षित प्रदेश म्हणून तत्कालीन भारतात शिरत. असे जीवघेणे संघर्ष भारतात झाले नाहीत म्हणून भारतातून पिटाळून लावलेल्या अथवा बाहेर पडलेल्या टोळ्या आशियायी प्रदेशात गेल्या नाहीत, तर बाहेरचे समाजगट टोळ्यांच्या स्वरूपात सातत्याने भारतात येत राहिले. त्यामुळे च परिशयन, स्कायदियन, ग्रीक, युचिह कुशाण आणि मध्य आशियातील मुस्लीम, तुर्की, मोगल, अफगाण अशा अनेक समाजगटाशी भारतीयांचा संबंध येत राहिला.

या संबंधातून एक प्रकारे सांस्कृतिक अभिसरण होत गेले. जुन्या परंपराचा अभिमान बाळगूनही अनेक नव्या गोष्टींचा स्वीकारही भारतीय समाजाने केला. अशा सांस्कृतिक अभिसरणातून भारतीय संस्कृती सतत काळानुरूप बदलत राहिली. सर्वसमावेशक अशी एक मानसिकता या समाजात निर्माण झाली. या मानसिकतेने सर्वांचा स्वीकार केला. सर्वांना समजून घेतले. सर्व सांस्कृतिक प्रेरणांचा स्वीकार केला. ही सांस्कृतिक अभिसरण प्रक्रिया सतत घडत राहिली. त्यातून विकसित झाले तो इथला धर्म, संस्कृती, चालीरीती, रुढी परंपरा आणि सामाजिक धारणाही.

(१) भारत-परिशया सांस्कृतिक आंतरक्रिया

परिशयनाचा संबंध अगदी प्राचीनतम काळात आलेला दिसतो. ऋग्वेदात आणि आवेस्तात काही साम्य स्थळे आढळतात. पुढे सायरसच्या काळातील परिशयन आक्रमणाने भारत-परिशया सांस्कृतिक आंतरक्रिया प्रभावी बनवली. या आंतरक्रियेने भारतातील तत्कालीन टोळी राज्यातील प्रशासनात काही बदल घडून आले. भारतीय प्रशासनाचा थोडा फार परिणाम तिकडे परिशयन प्रशासनातही जाणवला. भारतीय टोळ्यांच्या पराक्रमाने, त्यांच्या पोषाखाने, शास्त्रास्त्रांनी परिशयन प्रभावित झाले. हिरोडोटस हा प्राचीन इतिहासकार भारतीयांच्या पराक्रमाची व सुट्टुटीत पोषाखाची मुक्त कंठाने

स्तुती करतो. त्या पोषाखाचे अनुकरण परिशयनांनी केल्याची नोंदही तो करतो. भारतातील टोळ्यांच्या अर्थ व्यवहारातही नाणी रुढ होतीच. नाणी बनवण्याच्या तंत्रात बदल झाला. परिशयनांचे तंत्र भारतीयांनी स्वीकारले. भारतात परिशयन पद्धतीने चांदीची नाणी बनवली गेली. परिशयन प्रदेशात रुढ असलेल्या अरेमिक लिपीचा प्रभाव घेऊन खरोष्टी लिपी विकसित झाली. पुढे मौर्य काळापर्यंत खरोष्टी लिपी रुढ होती. शिल्प स्थापत्यकलेच्या संदर्भातही भारत-परिशया आंतरक्रिया घडली. परिशयन कलेचा प्रभाव घेऊन भारतीय कलेतील 'स्तंभ' मौर्य काळातच अशोक स्तंभ म्हणून विकसित झाले.

(२) भारत-ग्रीक सांस्कृतिक आंतरक्रिया

परिशयनानंतर मैसिडोनियन आणि बॉक्ट्रियन ग्रीकांनी भारतावर आक्रमण केले. सिंकंदर सारखा श्रेष्ठ सेनापती सारे जग जिंकण्याच्या इर्षेने मैसिडोनियातून बाहेर पडला. भारतात सिंधू नदीच्या खोन्यातच भारतीय टोळ्यांनी त्याला जेरीस आणले. झेलमच्या काठी पोरसाने पराक्रमी संघर्षाचा एक आगळा अनुभव सिंकदरला दिला. सिंकंदर बियास नदीच्या तिरावरून आपल्या मायदेशी परत गेला. ग्रीकांच्या आक्रमणापुढे ग्रीक भारत सांस्कृतिक आंतरक्रिया घडून आली.

भारतीय नाण्यांवर ग्रीक नाणक शास्त्राचा प्रभाव जाणवू लागला. भारतातील व्यापारी ग्रीकाशी व्यापारी संबंध ठेवू लागले. भारतातील वस्तुंना युरोपातून मागणी वाढली. खुष्कीच्या मागाने व्यापार वाढला. खुष्कीचे तीन मार्ग या काळातच रुढ झाले. काबूल खिंड, मल्ला खिंड आणि गँडोसिया निअरकस या मार्गानी व्यापार होऊ लागला. व्यापारामुळे सांस्कृतिक आंतरक्रिया गतिमान झाल्या. इंडो ग्रीक कलेच्या क्षेत्रात फार मोठे स्थित्यंतर घडून आले. भारतीय मूर्तिकला आणि ग्रीक मूर्तिकला यांच्या मिश्रणातून एक वेगळी कला परंपरा भारतात विकसित झाली. गांधार कला शैली ही या स्वरूपातली कला परंपरा होय. भारतीय खगोलशास्त्राचा ग्रीकांच्या खगोलज्ञानावर प्रभाव पडला. कला परंपराचीही देवाणघेवाण झाली. ग्रीकांच्या आक्रमणामुळे भारताचे हेलनीकरण झाले नाही म्हणजे ग्रीकमधल्या हेलनीस्टिक राज्याचा पूर्ण प्रभाव पडला नाही. काही प्रमाणात ग्रीक प्रेरणांचा तेवढा स्वीकार भारतीयांनी केला.

बॉक्ट्रियन ग्रीकांपैकी मिनांडरने तर बौद्धधर्माचा प्रत्यक्ष स्वीकार केला आणि भारतीय धर्म तत्त्वज्ञानासंदर्भात एक प्रकारची आंतरक्रिया घडून आली. काही ग्रीक राज्यांनी विष्णू उपासनेचाही स्वीकार केलेला दिसतो. मिनांडर तथा मिलिंद राजाने बौद्धधर्माचा प्रसार केला. मिनांडरचे तर पूर्णतया भारतीयीकरण झाले आणि भारतीय परंपरेत तो राजा मिलिंद म्हणून ओळखला जाऊ लागला. पंचतंत्र कथा तिकडे ग्रीसमध्ये जाऊन पोहचल्या. भारतीय साहित्य, व्याकरण, ज्योतिष्य, गणित, खगोलशास्त्र या क्षेत्रांत त्याही काळात भारतीय समाज प्रगत होता. या सर्व क्षेत्रांचा ग्रीकांवर प्रभाव पडला.

(३) भारत - चीन सांस्कृतिक आंतरक्रिया

इसवीसन पूर्व पहिल्या शतकापासून चीन मधल्या भटक्या टोळ्या युएची या नावाने मध्य आशियात धुमाकूळ घालीत होत्या. या टोळ्यांचे अंतर्गत संघर्ष चालू होते. या संघर्षातूनच त्या टोळ्यांपैकी कुशान ही टोळी इसवीसनाच्या पहिल्या शतकात भारतात घुसली. या भटक्या टोळीतील समाजगट भारतात आल्यावर एका सुसंकृत आणि विकसित अशा समाज गटाच्या तत्वचिंतनाने प्रभावित झाला. कुशान टोळीच्या टोळी प्रमुखांनी म्हणजे विम कॅडफिसस, कजुल कॅडफिसस आणि कनिष्ठ यांनी भारतात भारतीय परंपरानुसार राजा, महाराजा, महाराजाधिराज बनून राज्य स्थापिले. त्यांच्यातला हिंस्त्रपणा कमी झाला. टोळीयुद्धातले क्रौर्य संपले. शिव, विष्णु आदि देवतांच्या उपासनेचा त्यांनी स्वीकार केला. सग्राट कनिष्ठाने तर बौद्धधर्म स्वीकारून अहिंसेचा मार्ग अंगीकारला. या सांस्कृतिक आंतरक्रियेचा भारताचा चीनवर अधिक प्रभाव पडला. बौद्धधर्म आणि तत्त्वज्ञानाचा स्वीकार चिनी समाजगटाने केला. याच काळात चरक संहित रचिली गेली होती. चरक संहितेने भारतीय वैद्यक शास्त्राची आयुर्वेद शास्त्राच्या रूपाने मुहूर्तमेढ रोवली. आयुर्वेदाचाही प्रभाव चिनी वैद्यकशास्त्रावर पडला.

अनेक क्षेत्रात हे आदानप्रदान झाले म्हणून या प्रक्रियेला सांस्कृतिक आंतरक्रिया म्हणणेच योग्य ठरते. अशा सांस्कृतिक आंतरक्रिया घडत गेल्या आणि भारतीय समाज, संस्कृती समृद्ध बनत गेली. सर्व दिशांनी चांगले विचार आमच्यापर्यंत येवोत ही धारणा भारतीय समाजमनात पक्की रुजली. आमचे तेच श्रेष्ठ, पवित्र आणि इतरांचे त्याज्य ही भावना भारतीयांची कधीच नव्हती. त्यामुळे भारतीय संस्कृतीने सर्वांकडून सर्व काही स्वीकारायाची मानसिकता आजही कायम राखली आहे. कालसंवादी असे बदल या समाजगटात सतत घडत राहिले आहेत. कदाचित भारतात जेवढ्या सांस्कृतिक आंतरक्रिया घडल्या, सांस्कृतिक अभिसरण झाले, तेवढे क्वचितच जगात इतरत्र झाले असेत. या पाश्वर्भूमीवरच प्राचीन भारतीय इतिहास, धर्म आणि संस्कृती समजून घ्यावयाची आहे हे लक्षात घेतले पाहिजे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

पुढील विधानात गाळलेल्या जागी योग्य शब्द भरा.

- (१) निरनिराळ्या समाजगटांनी एकमेकांच्या चालीरीती, पोषाख, व्यापार कला, इत्यादीचा केलेला स्वीकार म्हणजे ..... होय.
- (२) सायरसच्या काळातील पशियन आक्रमणीत भारत-पशिया यांच्यातील ..... क्रिया प्रभावी बनली.
- (३) ..... ह्या प्राचीन इतिहासकाराने भारतीयांच्या पराक्रमाची, सुटसुटीत पोशाखाची तारीफ केली.

- (४) भारतीय नाण्यांवर ..... नाणेशास्त्राचा प्रभाव ग्रीक-भारत सांस्कृतिक आंतरक्रियेमुळे जाणवू लागला.
- (५) भारत-चीन यांच्या सांस्कृतिक आंतरक्रियेमुळे चिनी समाजाने ..... धर्माचा स्वीकार केला. त्यांच्यातील ..... कमी झाला.
- ..... ने भारतीय वैद्यकशास्त्राची आयुर्वेदशास्त्राच्या रूपाने मुहूर्तमेढ रोवली.

५.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

सांस्कृतिक अभिसरण : निरनिराळ्या समाजगटांत एकमेकांच्या चालीरीती, पोषाख, कला, प्रशासन, व्यापार, इत्यादीचे एकमेकांत होणारे आदान-प्रदान

चरकसंहिता : वैद्यकशास्त्राविषयी प्राचीन ग्रंथ

यूएची : चीनमधील एक टोळी

पुदगलशुक्रता : बौद्ध धर्मातील एक विचार. या विचाराने आत्मा नाकारला.

धर्मशून्यता : बौद्ध धर्मातील एक विचार. या विचाराने पदार्थाचे अस्तित्व नाकारले. सर्व क्षणिक आहे हा विचार मांडला.

५.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ?

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (✓) (४) (X) (५) (✓)
- (६) (✓) (७) (X) (८) (✓) (९) (✓) (१०) (✓)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ?

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (X) (४) (✓) (५) (✓)
- (६) (X) (७) (✓) (८) (X) (९) (✓) (१०) (✓)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- (१) सांस्कृतिक अभिसरण (२) सांस्कृतिक आंतरक्रिया
- (३) हिरॉडोट्स (४) ग्रीक (५) बौद्ध धर्माचा, हिंस्त्रपणा
- (६) चरक संहिते

५.५ सारांश

इसवीसन-पूर्व ७ व्या शतकापासून मध्य आशियातून अनेक टोळ्या हिंदूकुश ओलांडून भारतात येत राहिल्या. त्यांच्या

भारतात येण्याला, मध्य आशियातील टोळी संघर्ष मुख्यतः कारणीभूत होता. त्या टोळी संघर्षातून पिटाळून लावल्या गेलेल्या टोळ्या अथवा यशस्वी होत राहिलेल्या टोळ्या इर्झेने हिंदूकुश ओलांडून भारतात शिरल्या. अधिक संरक्षित वाटावा असा हा भारतीय भूभाग होता. मध्य आशियायी प्रदेशापेक्षा कितीतरी संपन्न, निसर्गाने नटलेल्या नद्यांनी सुजलाम सुफलाम बनवलेला, हा भारतीय उपखंड सर्वांना आकर्षित करीत राहिला आणि सर्वांना सामावूनही घेत राहिला.

हे सामावून घेणे एका सांस्कृतिक अभिसरणातून घडत गेले. देशोदेशीचे लोक भारतात येत गेले, टोळी संघर्षाचा भाग म्हणून किंवा प्रदेशिक विस्ताराची महत्वाकांक्षा म्हणून आणि येथील टोळी राज्यांनी त्यांना विरोधही केला. हा विरोध एका मर्यादिपर्यंत होता. त्यानंतर मात्र त्या आक्रमकांनाही सावरून घेण्याचे, आपल्यात सामावून घेण्याचे औदार्य भारतीय समाजगटाने दाखवले. या सांस्कृतिक अभिसरणाच्या प्रक्रियेत प्रथम पर्शियन आले, पार्शियन राजा सायरस याने इ.स.पूर्व ५५८ च्या दरम्यान अकमेनियन साम्राज्य उभारले. या साम्राज्याच्या सीमा काबूल कंधारला येऊन भिडल्या. हा भाग तत्कालीन भारतात समाविष्ट होता व गांधार देश म्हणून ओळखला जायचा. गांधार नृपती पुक्कसाती याने पार्शियन सैन्य परतवून लावण्याचा प्रयत्न केला. त्यानंतर दौरीयसने पुन्हा प्रयत्न केला. पर्शियनाची अशी अयशस्वी आक्रमणे होत राहिली. ते पराभूत होत गेले म्हणूनच पुनःपुन्हा त्यांना आक्रमण करण्याची गरज वाटली. पर्शियन आक्रमणात आक्रमकांच्या शौर्याबोरच भारतातल्या टोळी राज्यांचा पराक्रम व लढण्याची चिवट जिद्ही लक्षणीय ठरते.

त्यानंतर इसवीसन पूर्व चवध्या शतकात मॅसिडोनियन ग्रीक राजा सिकंदर याने आक्रमण केले. खैबर खिंड ओलांडून तो पंजशीर भागात आला. तेथून कुशान खिंडीतून त्याने निकायात प्रवेश केला. तो भारताच्या सीमेवर येऊन पोहचला. राजा अंभीचा अपवाद वगळता तत्कालीन भारतातील सर्वच टोळी राज्यांनी, जनपदांनी, गणराज्यांनी या ग्रीक आक्रमकांना थोपवण्याचा प्रयत्न केला. अत्यंत निकारने ही माणसं लढली. मृत्युचं भय म्हणून इथे कुणाला नव्हतच. लढणाऱ्या सैनिकांत तर ते नसतच, परंतु सामान्यांच्यातही ते नव्हत. भौतिक जीवनाबद्दलची एक प्रकारची विरक्ती ही भारतीय समाज मनात सातत्याने वसत होती. या विरक्तीचा अनुभव सिकंदरलाही आला होता. जग जिंकायला निघालेल्या या सम्राटात भारतात आलेला अनुभवे आगळा होता. सैन्यकस निकेतने तर भारतातल्या मौर्य सम्राटांशी लग्न संबंध जुळवून जवळीक प्रस्थापित केली. बॅक्ट्रियन ग्रीकांनी त्यानंतरही पुनःपुन्हा आक्रमणे केली. भारतीयांनी चिवट झुंज देऊन ती परतवून लावली. मिनांडरने तर येथेला धर्म स्वीकारला, बौद्धधर्म

तत्त्वचिंतनाने तो भारावला व भारतीयांनाही त्याचा राजा मिलिंद म्हणून स्वीकार केला.

त्यानंतर इसवीसन पूर्व पहिल्या शतकात शकांची आक्रमणे झाली. त्यानंतर कुशाण टोळ्या आल्या. शकापैकी नहपान आणि रुद्रदामनसारख्या राजांनी भारतीय समाजातील संस्कृती संकेताचा स्वीकार केला. प्रजाहितदक्ष राजे म्हणून भारतीयांनीही त्यांचा स्वीकार केला. कुशाणापैकी सम्राट कनिष्ठ हा तर ख्यातकीत राजा म्हणून भारतीयांनी स्वीकारला. बौद्ध धर्मप्रसारात त्याचे स्थान अनन्यसाधारण आहेच.

इसवीसन पूर्व ६ व्या व ७ व्या शतकापर्यंत भारतावर आक्रमण झाली नाहीत. वर्धनोत्तर कालखंडात पुन्हा मध्य आशियायी टोळ्यांनी भारतात धुमाकूळ धालायला प्रारंभ केला. तैमूर, अरब, खिलजी, तूर्क, मुघल अशा आक्रमकांच्या धाढी उत्तर भारतावर येत राहिल्या.

सारांश, प्राचीन भारतातील या आक्रमणांनी एक प्रकारची सांस्कृतिक अभिसरणाची प्रक्रिया घडवून आणली. सांस्कृतिक आदानप्रदान घडले. सांस्कृतिक आंतरक्रिया घडत राहिली. अनेकांच्या या संपर्कमुळे अनेक नव्या गोष्टींचा स्वीकार ही भारतीय समाजगटाने केला. भारतीय समाजगटाकडून आक्रमक टोळी समूहांनी पण अनेक गोष्टी घेतल्या. या मुळे एकूणच मानवी जीवन समृद्ध बनले. आक्रमक ही हतबल होत येथेच सामावले गेले. सामावून घेण्याची मानसिकता ही फक्त भारतीय उपखंडातच दिसते. इतरत्र आपल्या समाजगटाव्यतिरिक्त इतर समाजाला एकत्र पिटाळून लावण्याची किंवा नेस्तनाबूद करण्याचीच वृत्ती आहे. भारतीय समाजमनाचे हे वेगळेपण लक्षणीय आहे.

५.६ सरावासाठी स्वाध्याय

पुढील प्रश्नांची उत्तरे १० ते १५ ओळींत लिहा.

- (१) पर्शियन आणि ग्रीक आक्रमणांविषयी माहिती देऊन गणराज्यांनी या आक्रमणास कसा विरोध केला ते स्पष्ट करा.
- (२) राजा मिलिंद तथा मिनांडोरवर बौद्धधर्माचा कसा प्रभाव पडला ते स्पष्ट करा.
- (३) चीनमधील विविध टोळ्यांतील संघर्षाविषयी माहिती लिहा.
- (४) बौद्ध धर्मातील मतप्रवाहाबद्दल माहिती लिहा.
- (५) विविध सम्राटांवर बौद्ध धर्माचा कसा प्रभाव पडला ते स्पष्ट करा.

५.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

(8) Chopra R. N., Puri B. N., Das M. N., Pradhan A. C., *A New Advanced History of India*, New Delhi, Prentice Hall of India Private Limited

(२) मेहेंदले मधुकर अनंत, प्राचीन भारत समाज आणि संस्कृती, वाई, प्राज्ञाठशाळा मंडळ

घटक ६ : चालुक्य, राष्ट्रकूट व यादव कालखंड

अनुक्रमणिका

- ६.० उद्दिष्टे
- ६.१ प्रास्ताविक
- ६.२ विषय-विवेचन
  - ६.२.१ बादामीचे आणि कल्याणीचे चालुक्य
  - ६.२.२ राष्ट्रकूट घराणे
  - ६.२.३ देवगिरीचे यादव
- ६.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- ६.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ६.५ सारांश
- ६.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- ६.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

६.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला -

- ★ प्राचीन काळाची दख्खनच्या पठारावरील आणि महाराष्ट्र कर्नाटक परिसरातील वाटचाल स्पष्ट करता येईल.
- ★ चालुक्य राज्यातील पराक्रमी, ख्यातनाम राजांविषयी माहिती देता येईल.
- ★ मराठवाडा, कर्नाटक परिसरात राष्ट्रकूटांची सत्ता कशी उदयाला आली याची सविस्तर माहिती देता येईल.
- ★ राष्ट्रकूट घराण्यातील राजांची, त्यांच्या पराक्रमाची माहिती देता येईल.
- ★ देवगिरीच्या यादव कुलाविषयी माहिती देता येईल.

६.१ प्रास्ताविक

वर्धनोत्तर उत्तर भारतात पुन्हा एकदा मध्य आशियातील टोळी संघर्षाचे पडसाद उमटले. मध्य आशियातील तुर्क, पठाण, अफगाण यांनी भारतावर आक्रमण करून धुमाकूळ घालायला प्रारंभ केला. आतापर्यंत झालेल्या आक्रमणापेक्षा हे आक्रमण

वेगळे होते. या आक्रमकांनी भारतीय समाजात समावून जाण्याच्या प्रक्रियेला फारसा प्रतिसाद दिला नाही. काही अपवाद वगळता भारतीय धर्म-संस्कृती, रुढी, परंपरा यांचा रुद्रादामन, सेल्युक्स मिनांडर किंवा कनिष्ठ यांच्यासारखा स्वीकारही केला नाही. सातव्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून या आक्रमकांनी उत्तर भारतीय राजकारण ढवळून काढले. एक नवा कालखंड उत्तर भारतीय इतिहासात सुरु झाला.

उत्तर भारतातली ही आक्रमणांची धाड दख्खन पठारावर पोहचायला तेरावे शतक उजाडावे लागले. त्यानंतर दोन चार शतकात आणखी खाली दक्षिणेत काही मुस्लीम सल्तनती उदयाला आल्या. तात्पर्य सहाव्या शतकापासून ते १३ व्या शतकापर्यंत आणि त्यानंतर ही दख्खन पठारावर आणि दक्षिण भारतात काही प्रबल स्थानिक राजसत्ता अस्तित्वात होत्या. स्थानिक राजसत्ता उदयाला येत. उत्कर्षाचा टप्पाही गाठला जाई. कालांतराने त्या सत्ताचांही च्वास होई. त्या जागी आणखी दुसरी एखादी सत्ता उदयाला येई. या वाटचालीतल्या पाऊलखुणा याच मातीत उमटलेल्या आढळत राहतात. या कालखंडात निर्माण झालेल्या शिल्प स्थापत्य कलेच्या रूपातला वारसा तर आजही आस्वादकांना आकर्षित करतो आहे. तेव्हा या काळात उदयाला आलेल्या महाराष्ट्र, कर्नाटक, आंध्र परिसरात चालुक्य, राष्ट्रकूट, यादव होयसळ या राजसत्तांच्या इतिहासाचा थोडक्यात आढावा आपण या घटकांत घेणार आहोत.

या खंडप्राय देशात उत्तर भारतात मुस्लीम आक्रमकांचा धुमाकूळही चालू आहे. मूर्तिभंजनही होते आहे आणि त्याच वेळी दख्खन पठारावर महाराष्ट्र, कर्नाटकात स्थिर राजसत्ता वैभवाच्या शिखरावर विराजमान आहेत आणि अप्रतिम मूर्तिकला अविष्कार घडून मूर्ती भजन होते आहे. मूर्तिभंजन आणि मूर्तिभजन दोन्हीही ऐतिहासिक वास्तव आहे, ते समजून घेतले पाहिजे.

६.२ विषय-विवेचन

६.२.१ बादामीचे आणि कल्याणीचे चालुक्य

आज जगप्रसिद्ध असलेली पर्यटन स्थळे, अंजिठा, वेळळ, पितळखोरे, कालै, भाजे, एलोफंटा येथील गुहा स्थापत्य

काय किंवा बादामी एहोळे, पट्टदाकल, हळ्ळलेबीड येथील मंदिर स्थापत्य काय. ही खरं तर गतकाळातल्या ऐतिहासिक वाटचालीच्या पाऊलखुणा आहेत. इतिहासाचे पुरावे आहेत. धार्मिक राजकीय, सामाजिक स्थैर्य होते म्हणूनच सह्याद्री विंध्याद्रीच्या दन्याखोन्यातून आणि तत्कालीन नगराच्या तटबंदीतून अप्रतिम कलास्वर्णे साकारली. वेरुळच्या कैलास लेण्यासारखे एक आशर्च्य प्रगटले. हा नुसता कला आविष्कारच नव्हे तर तत्कालीन ज्ञान विज्ञानाच्या कक्षा सूचित करणारा अप्रतिम प्रयोग होय. असे प्रयोग चालुक्य, राष्ट्रकूट नृपतींच्या राजाश्रयात झाले.

महाराष्ट्र परिसरातील वाकाटकांचे राज्य साधारणतः सहाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात लयाला गेले. तीनशे वर्षांच्या त्यांच्या कारकिर्दीत विदर्भ-मराठवाडा परिसरात अर्जिठा, वेरुळ, घटोत्कच, औरंगाबाद या ठिकाणी अप्रतिम कला अविष्कार घडला. हरिसेन वाकाटक नृपतीच्या काळात बौद्धधर्माचा प्रभाव वाढला. चित्र-शिल्पकला बहरली, अर्जिठ्याची चित्रिकला ही या वाकाटक कलाकारांची निर्मिती होय. वाकाटक घराण्याचा अस्त झाला आणि महाराष्ट्र-कर्नाटकाच्या सीमा प्रदेशात सोलापूर-विजापूर भागात चालुक्यांच्या रूपाने आणखी एक वैभवी साम्राज्य उदयाला आले. बादामी, ऐहोळे आणि पट्टदाकल या परिसरातले हे चालुक्य घराणे. तसे चालुक्यांची आणखीही घराणी होती. पिण्ठपूर्चे चालुक्य, बेमूलवाड्याचे चालुक्य, कल्याणीचे चालुक्य ही घराणी काही प्रमाणात प्रभावी राहिली. इसवीसनाच्या सहाव्या शतकाच्या मध्यावर बादामीचे चालुक्य घराणे प्रभावी बनले. हे सर्वांत अगोदरचे घराणे. तसे चालुक्य हे मुळ नाव चलक, चलुकिक, चालुक अशा स्वरूपात सुरुवातीला रुढ होते. या नावाचे हे कदाचित टोळीराज्य असावे. ब्रह्मदेवाच्या चुलूक मधून हे राज्य निर्माण झाले अशी दंतकथा त्यांच्यात प्रचलित होती. चुलूक हे नाव कदाचित टोळी प्रमुखाचे असावे त्यावरून हे नाव रुढ झाले असे सामान्यतः मानले जाते.

जयसिंह आणि रणराग या पहिल्या चालुक्य राजांनी चालुक्यांचा प्रभाव प्रस्थापिला. विजापूर जवळच्या प्रदेशात त्यांनी राज्य प्रस्थापिले. हरितीपुक्ष म्हणून घेणारे चालुक्य सुरुवातीपासून सप्तमातृकांचे आणि कार्तिकेयाचे उपासक होते. जयसिंह राजा वल्लभेंद्र म्हणून ओळखला जायचा. वल्लभ, पृथ्वी वल्लभ, श्रीपृथ्वी वल्लभ यासारख्या आणखी काही उपाधी त्याने घेतलेल्या होत्या. चालुक्यांचा हा पहिला पराक्रमी राजा. कोठेम ताप्रपटात त्याचा पराक्रम वर्णिलेला आहे. इतर शिलालेखांतून, ताप्रपटातूनही चालुक्यांचा पूर्वीतिहास नोंदवलेला आढळतो. मनुपासून ५९ पिढ्यापर्यंत हे घराणे अयोध्या परिसरात होते आणि नंतरच्या १६ पिढ्या दक्षिणेत आल्या असा उल्लेख कोठेम ताप्रपटात आहे. कल्याणीच्या शिलालेखातून चालुक्यांची वंशावळ ब्रह्मा, स्वयंभूमनु, मानव्य हरिती, पंचशिखी येथून सुरु होऊन ऐतिहासिक राजांच्या नावापर्यंत येते.

(१) काही ख्यातनाम राजे

महाराजा पुलकेशी पहिला हा इसवी सन ५३५ ते ५६६ या काळात राज्यावर आहे. त्याने महाराजा ही उपाधी धारण केली. चालुक्याचे राज्य आता खन्या अर्थाने महाराज्य बनले. नावारूपाला आले. बातामी नगरीत किल्ला उभारला गेला आणि बातामी ही चालुक्यांची राजधानी बनली. पुलकेशीने रणविक्रम करून राज्य विस्तारले असणार त्यामुळेच तो रणविक्रम या उपाधीने गैरवला गेला. त्याचे नंतर महाराजा कीर्तीवर्मन सत्तेवर आला. त्याने राज्यविस्तार करून अंग, वंग, कर्लिंग, मद्रक, केरळ, महिष्क, पांड्य, चोल गंग आदि प्रदेशांवर अधिपत्य प्रस्थापिले. ५६६ साली सत्तेवर आलेला कीर्तीवर्मन ५९७ साली मृत्यु पावला. त्यानंतर पुरुष विक्रांत मंगलेश सत्तेवर आला. या काळात म्हणजे कीर्तीवर्मन आणि मंगलेशाचे कारकिर्दीत बादामी परिसरातली देवळे बांधायला प्रारंभ झाला होता. दरम्यान चालुक्य राजदरबारात दुफळी माजली. यादवी युद्ध झालेले दिसते. चालुक्यांची सत्ता विस्कळीत झाली. कीर्तीवर्मनचा मुलगा सत्याश्रय पुलकेशी दुसरा हम सत्तेवर आला.

(२) महाराजा सत्याश्रय पुलकेशी

महाराजा सत्याश्रय पुलकेशी हा सातव्या शतकातला, तत्कालीन भारतातला श्रेष्ठ सप्राट. हर्षवर्धनाच्या समकालीन कालखंडातच त्याने दख्खन पठारावर आपले राज्य विस्तारले. इसवीसन ६१० ते ६४२ अशी ३२ वर्षे त्याने राज्य केले. या काळात त्याने अनेक दिवीजीयी पराक्रम केले. चालुक्य राजसत्तेला यादवी संघर्षातून बाहेर काढले. पुन्हा राज्यविस्तार केला. त्याच्या राज्य विस्ताराचे सविस्तर वर्णन रविकीर्तिने रचिलेल्या ऐहोळे शिलालेखातून आढळते. वर्णन अत्यंत काव्यात्म असून रविकीर्ती हा कवीही भारवी आणि कालिदासाच्या तोडीचा कवी मानला जातो. त्याने रचिलेल्या या प्रशस्तीनुसार पुलकेशीने बादामीची सत्ता पुनर्प्रस्थापित केल्यानंतर कदंबावर स्वारी केली. कदंब राज्याची राजधानी वनवासी त्याने जिंकली. त्यानंतर त्याने गंगराज्यावर स्वारी केली. गंगांना पराभूत करून त्याने अलुपांनाही हरवले. गंग-चालुक्य यांच्यात स्नेहसंबंध जुळले. गंग राजक्येशी पुलकेशीने विवाह केला. चालुक्यांनी आगदी कोकण समुद्र किनाऱ्यापर्यंत मजल मारली. उरण समुद्र किनाऱ्यावर मोरा परिसरात मौर्यांचे एक छोटेसे राज्य होते. घारापुरी परिसराही त्यांच्या ताब्यात होता. चालुक्य नृपती पुलकेशीने मौर्यावर हळ्ळा केला. त्यांना पराभूत करून चालुक्य सैन्य गुर्जर राज्यावर चालून गेले. पुलकेशीचा हर्षवर्धनाशीही संघर्ष झाला.

पुलकेशीने त्रिमहाराष्ट्रकांचा प्रदेश जिंकला. १९००० खेडी त्याच्या वर्चस्वाखाली आली. सारा महाराष्ट्र खरे तर चालुक्यांच्या राज्यात समाविष्ट झाला. दक्षिण कौशल, कर्लिंग, पिण्ठपूर, कांचीपूरम हा सारा प्रदेश ही त्याने जिंकला. त्याच्या

कारकिर्दीच्या अखेरीस इ.स. ६४० च्या दरम्यान चालुक्य पल्लव संघर्ष पुन्हा झाला. पल्लवनृपती नृसिंहवर्मनने बादामीवर स्वारी करून चालुक्यांच्या वर्मीवर घाव घातला. या संघर्षने चालुक्याच्या वैभवशाली कालखंडाचा अंत झाला. हा संघर्ष चालुक्यनृपती विक्रमादित्याच्याही काळात चालू राहिला. बादामी आणि कांचीपूरम यांच्यातल्या संघर्षात कधी चालुक्यांची सरसी झाली तर कधी पल्लवांची. विक्रमादित्याने चालुक्य राज्य काही काळ सावरले. इस ६४१ च्या दरम्यान त्याचा मृत्यु झाला. त्यानंतरही १०० वर्षे ही सत्ता अस्तित्वात होती. विनयादित्य, विजयादित्य, विक्रमादित्य दुसरा, कीर्तिवर्मन दुसरा असे अनेक राजे होऊन गेले. पटुदक्ळ, ऐहोळे येथली मंदिरे उभी राहिली. शेवटी ८ व्या शतका अखेर चालुक्य पडक्याआड गेले.

(३) कल्याणीचे चालुक्य

पडग्याआड गेलेली चालुक्यसत्ता पुन्हा उदयाला आली. ती १० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात. कल्याणी हे या चालुक्यसत्तेचे प्रमुख सत्ताकेंद्र राहिले. मराठवाड्यातील उस्मानाबाद जिल्हातील उमरगा या गावापासून नजीकीच कर्नाटिकाच्या बिदर जिल्हातली कल्याणी म्हणजे ही चालुक्यांची राजधानी होय. कल्याणीच्या चालुक्यांचे प्रमुख कार्यक्षेत्र, मराठवाडा आणि बिदर रायचूर हे कर्नाटिकातील जिल्हे राहिले. मराठवाड्याच्या सात ही जिल्हांत कल्याणी चालुक्यांचे अनेक शिलालेख सापडले आहेत. नांदेड जिल्हातील होड्ल येथे तर चालुक्यांचे चार शिलालेख सापडले आहेत. सोमेश्वर सहावा, विक्रमादित्य, तिसरा सोमेश्वर या चालुक्य नृपर्तीचे शिलालेख आणि त्यांच्या काळातील अप्रतिम कलाअविष्कार मराठवाड्यात आढळतो.

मध्यंतरीच्या दोनशे वर्षांत म्हणजे पूर्व चालुक्याचा न्हास झाल्यानंतरच्या काळात महाराष्ट्र परिसरात राष्ट्रकूटात सत्ता उदयाला आली व राष्ट्रकूटांचे मांडलिक म्हणून अस्ताला गेलेली चालुक्य सत्ता अस्तित्वात राहिली. इ.स. १० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात चालुक्यनृपती तैल दुसरा. याने आपले स्वतंत्र राज्य घोषित केले. या राज्याचे केंद्र महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमेवर मान्यखेटजवळ विकसित झाले. राजा तैलाने २४ वर्षांच्या त्याच्या कारकिर्दीत उत्तर चालुक्यांच्या राज्याला निश्चित आकार दिला. प्रचंड राज्य विस्तार केला. तुंगभद्रेपासून नमदीपर्यंतचा सारा परिसर चालुक्यांनी व्यापला. ओरिसा आणि कुंतलदेशाही जिंकला. चालुक्यनृपती तैल दुसरा आता चक्रवर्ती महाराजाधिराज झाला.

तैल दुसरा याच्यानंतर सत्याश्रय, दशवर्मन, विक्रमादित्य पाचवा, जयसिंह पहिला जगदैकमळ आदी राजे होऊन गेले. चालुक्य सत्ता प्रभावी राहिली. या सत्तेचा आणखी विस्तार केला तो सोमेश्वर पहिला या ख्यातनाम राजाने. इसवी सनच्या १०४२ साली तो सत्तेवर आला. त्याने आपली राजधानी

मान्यखेटहून कल्याणीला आणली. चालुक्य सत्तेने कांचीपुरमवर पुन्हा स्वारी केली. चेदी, परमार या राज्यांवरही सोमेश्वराने स्वान्या केल्या. नांदेड जिल्हातील तडखेळचा शिलालेख सोमेश्वराच्या दिव्विजयाची माहिती विस्ताराने नोंदवतो. त्याआधारे ही गोष्ट स्पष्ट होते, की चालुक्यांचा प्रभाव महाराष्ट्र कोकण, माळवा, कोशल, कर्लिंग, चंग-वंग, मगध, गौड, कामरूप अशा विस्तृत प्रदेशावर पसरला होता. चालुक्य नृपती सोमेश्वर आहवमळू हा सर्वांत पराक्रमी राजा म्हणून ओळखला जातो. त्याने परमार आणि कलचुरींना पराभूत केले. चालुक्य सत्ता भरतातील एक प्रबळ सामर्थ्यशाली राज्य बनले. इसवी १०६८ च्या दरम्यान परिस्थिती बदलली. चालुक्य-चोळ संघर्षात चालुक्य पराभूत झाले. चालुक्यनृपती सोमेश्वर आहवमळाने जलसमाधी घेतली.

(४) विक्रमादित्य दुसरा श्रेष्ठतम् चालुक्यनृपती

सोमेश्वरानंतर सोमेश्वर दुसरा सत्तेवर आला. त्याचे कारकिर्दीत अंतर्गह कलह सुरु झाला. शेवटी सोमेश्वर दुसरा पदभ्रष्ट झाला आणि विक्रमादित्य दुसरा हा राजपदी विराजमान झाला. त्याच्या रूपाने कल्याणी चालुक्यांपैकी सर्वश्रेष्ठ, असामान्य, अद्वितीय असा राजा राज्यावर आला. इ.स. १०७६ ते इ.स. ११२७ या कालखंडात तो सत्तेवर होता. त्याच्या कारकिर्दीत चालुक्यांचा प्रभाव आणखी विस्तारला. पांडय आणि कदंब राज्यांनीही त्यांचे प्रभुत्व मान्य केले. होयसलांनी त्यांचे सार्वभौमत्व स्वीकारले. चोलांच्या ताब्यातले वेंगीही त्यांनी जिंकले. चालुक्यसत्ता वैभवाच्या आणि राज्यविस्ताराच्या परमोच्च शिखावर पोहचली. त्याच्या कारकिर्दीत चालुक्य विक्रम ही कालगणना सुरु झाली. विक्रमांदेव चरित्र लिहिणारा विज्ञानेश्वर हे या विक्रमादित्याच्या दरबारी होते. विक्रमादित्यानंतर सोमेश्वर तिसरा. जगदेकमळू दुसरा, तैल तिसरा हे राजे राज्यावर येऊन गेले. या राजांच्या कारकिर्दीतले शिलालेख मराठवाड्यात नांदेड, उस्मानाबाद जिल्हांत सापडले आहेत. इस ११४८ च्या दरम्यानचे हे शिलालेख आहेत. त्यानंतरच्या काळात चालुक्यसत्ता कमकुवत बनत गेली.

(५) चालुक्यसत्तेचा अस्त

इसवी सनाच्या बाराव्या शतकाच्या अखेरीस चालुक्य सत्ता अस्ताला गेली. वरंगल परिसरात काकतीयाच्या रूपाने एक नवे राज्य प्रभावी बनूलागले होते. काकतीयांनी चालुक्यांवर हळे सुरु केले. द्वारसमुद्र परिसरात होयसलांचा उदय झाला होता. महाराष्ट्रात देवगिरीला यादवसत्ता प्रभावी बनूलागली होती. या सर्वांनी चालुक्यांच्या उत्त्वासुरल्या राज्यावर हळे केले आणि साधारणतः ११९० च्या दरम्यान कल्याणीच्या चालुक्यांचे राज्य संपले.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- पुढील विथाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.
- (१) आज अस्तित्वात असणारी विविध मंदिरे, शिल्प, गुंफा, पर्यटन स्थळ ही ऐतिहासिक वाटचार्लीचा पुरावा आहेत. ( )
  - (२) सहाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात महाराष्ट्रातील वाकाटकांचे राज्य लयाला गले. ( )
  - (३) हरिषेण वाकाटक नृपतीच्या काळात बौद्धधर्माच्या प्रसारावर मर्यादा पडल्या. ( )
  - (४) इसवीसनाच्या सहाव्या शतकाच्या मध्यावर बादामीचे चालुक्य घराणे प्रभावी बनले. ( )
  - (५) दहाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात पडद्याआड गेलेली चालुक्य सत्ता पुन्हा उदयास आली. ( )
  - (६) सोमेश्वर दुसरा या चालुक्य नृपतीच्या काळात अनेक अंतर्गत कलह निर्माण झाले. ( )
  - (७) वरंगल परिसरातील ककातीय व चालुक्य यांचे चांगले संबंध होते. ( )
  - (८) महाराजा सत्याश्रय पुलकेशी याने चालुक्य राजसत्तेत यादवी युद्धास प्रोत्साहन दिले. ( )

६. २ राष्ट्रकूट घराणे

पूर्व आणि उत्तर चालुक्य म्हणजे बादामीचे आणि कर्नाटक परिसरात राष्ट्रकूटांची राजसत्ता उदयाला आली. तसे राष्ट्रकूट घराणे तत्पूर्वी अनेक शतके अस्तित्वात असावे. राष्ट्रिक रहीक या नावातूनच राष्ट्रकूट या नावाची व्युत्पत्ती झाली असावी असे मत रास्तपणे व्यक्तविले जाते. राष्ट्रकूटांची लहानसहान घराणी इतरत्रही विखुरलेली होती. सौंदर्तीच्या ताप्रपटातून राष्ट्रकूट नृपतीचा उल्लेख कंधारपूरश्वाधिवर, लत्तलूरश्व व परिसरातले असावेत असा निष्कर्ष डॉ. फ्लीट यांनी काढला होता. लत्तलूर म्हणजे आजचे लातूर. ते जुन्या हैद्राबाद संस्थानातील विवर जिल्हात होते. हैद्राबाद संस्थानातील तो कानडी भाषिक भाग. त्यामुळेच राष्ट्रकूट हे कर्नाटकातले असा विवार मांडला गेला. पण मुळातला हा प्रदेश मराठी भाषिक. १९६० साली नांदेड जिल्हातील कंधार या तालुक्याच्या गावी डॉ. डी.सी. सरकार आणि डॉ. भट्टाचार्य या पुरातत्त्व संचलनालयातील अधिकाऱ्यांना एक राष्ट्रकूटकालीन शिलालेख सापडला. राष्ट्रकूटांचे कंधारपूरवर म्हणजे नांदेड जिल्हातले कंधार हे निर्विवादपणे सिद्ध झाले.

कंधार, लातूर आणि वेरुळ ही तिन्ही राष्ट्रकूल केंद्रे मराठवाड्यातच वसलेली आहेत. या तिन्ही नगरात त्याची

सत्ताकेंद्र होती. काही काळ त्यांच्या राजधान्या या नगरात स्थित होत्या. मराठवाड्याच्या परिसरात राष्ट्रकूटकालीन शिल्प स्थापत्य अविष्कार घडला. वेरुळचे कैलास लेण हे जगप्रसिद्ध पर्यटनस्थळ राष्ट्रकूट कलाकारांची निर्मिती होय.

(१) राष्ट्रकूट घराण्याचे काही राजे

राष्ट्रकूटांचा उदय ७ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात झाला असावा. त्या वेळी एक राष्ट्रकूट घराणे एलिचपूर परिसरात वास्तव्यास होते. नतराज, दंतीवर्मन, इंद्र पहिला, गोविंद पहिला, कर्क आणि इंद्रराज दुसरा हे राजे त्या परिसरात होऊन गेले. या काळात राष्ट्रकूट घराणे हव्हाळू राजसत्तेच्या स्वरूपात प्रभावी बनत गेले. वेरुळ परिसरात सापडलेला दंतीदुर्गाचा वेरुळ ताप्रपट राष्ट्रकूट सत्तेचा एक महत्वपूर्ण दस्तावेज. दंतीदुर्ग स्वतःला लत्तलूरपूराधिष्ठ म्हणवून घेतोय. याचा अर्थ दंतीदुर्गाचे घराणे मूळ लातूरचे. त्यानंतर ते एलिचपूर व एलापूर म्हणजे वेरुळ परिसरात स्थिरावले. इसबी सन ७४२ च्या दरम्यान दंतीदुर्ग किंवा दंतीवर्मन दुसरा या नृपतीने राष्ट्रकूट घराण्याचा राजकीय दबदबा बांधवला. राजसत्ता म्हणून हे घराणे प्रभावी बनूलागले. बादामीच्या चालुक्यांचा प्रभाव कमी होऊ लागलेला होता. चालुक्य सत्तेची पोकळी काही काळ राष्ट्रकूटांनी भरून काढली. अजूनही राष्ट्रकूट महासामंतच होते. दंतीदुर्गाने 'महासामंताधिपती', 'समाधीगतपंच महाशब्द' या उपाधी धारण केल्या होत्या. बादामी च्या चालुक्यांचे महासामंत असलेले हे राष्ट्रकूट विक्रमादित्य चालुक्याच्या मृत्युनंतर स्वतंत्र होतात आणि राष्ट्रकूट सामंत राष्ट्रकूट नृपती बनतात. दंतीदुर्ग कालांतराने महाराजाधिराज परमेश्वर बनतो. सामानगड ताप्रपटात राष्ट्रकूटांनी चालुक्यांना पराभूत केल्याचा संदर्भ येतो. दक्षिणेत कांचीपुरमपर्यंत आणि उत्तरेत गुर्जर मल्हव लाट प्रदेशापर्यंतचा प्रदेश राष्ट्रकूटांच्या प्रभावा खाली येतो.

दंतीदुर्गाच्या मृत्यूनंतर इ.स. ७५८ कृष्ण पहिला हा राष्ट्रकूट राजा सत्तेवर आला. त्याने चालुक्यांची उरलीमुरली सत्ताही नष्ट केली. दक्षिण कोकण जिंकले. गंगावाढीचा प्रदेश जिंकला, वेंगीचे चालुक्य राज्याही जिंकले. येळापूर परिसरात म्हणजे आजच्या वेरुळ परिसरात त्याने सत्ताकेंद्र विकसित केले. महाराष्ट्रातील बराचसा भाग त्यांच्या वर्चस्वाखाली होता. प्रबळ सत्ता म्हणून त्यांचा नावलोकिक झाला. प्रबळ राजकीय सामर्थ्याबोरच आर्थिक संपन्नता आणि राजवैभवही आले. त्याबोरच कला, शिल्प, स्थापत्य याला राजाश्रय देण्याचे औदार्यही आले. राजा कृष्ण पहिला हा शिल्पकलेचा आश्रयदाता आणि साहित्याचा भोक्ता म्हणून प्रसिद्ध होता.

(२) वेरुळचे कैलास लेणे साकारले

वेरुळच्या लेणीसमुहापैकी लेणी क्र. १६ कैलास लेणी ही सर्वोत्कृष्ट लेणी कृष्ण पहिला या राष्ट्रकूटनृपतीच्या राजाश्रयात कोरली गेल्याचे पुरावे उपलब्ध झाले आहेत. अखंड देऊळ,

प्रचंड पाषाणातून कोरून काढण्याचे कसब हे जगातील एक आश्चर्य ठरावे. या देवळाचे कोरणे कळसापासून सुरु झाले आणि त्यानंतर वरपासून खाली याप्रमाणे हे देऊळ कोरले गेले. प्राचीन भारतीय स्थापत्याचा अप्रतिम अविष्कार या शब्दांत बेरुळच्या लेण्यांचा उल्लेख होतो. राष्ट्रकूट कलेचा सर्वोत्कृष्ट मानविंदू म्हणून कैलास लेणीचा उल्लेख अगदी रास्तपणे केला जातो.

इसवीसनाच्या ७७२ साली कृष्ण राष्ट्रकूटनृपतीचा मृत्यू झाला. त्यानंतर गोविंद दुसरा, ध्रुव हे राजे सत्तेवर येऊन गेले. गोविंद तिसरा, याच्या कारकिर्दीत राष्ट्रकूट-गंग संधर्ष विकोपाला गेला. राष्ट्रकूट-पळुव संघर्षही तीव्र बनला. राष्ट्रकूटांचे वर्चस्व प्रस्थापित होत गेले. गोविंदचा उत्तर दिग्विजयही उल्लेखनीय होता. तात्पर्य इ.स. ७९३ ते इ.स. ८१४ हा गोविंदनृपतीचा कालखंड राष्ट्रकूट इतिहासातील महत्वाचे पर्व ठरते. त्यानंतर अनेक राजे सत्तेवर येऊन गेले. त्यापैकी अमोघवर्ष, शुभतुंग कृष्ण दुसरा, इंद्र तिसरा आणि कंधारपूरवराधिश्वर कृष्ण तिसरा हे उल्लेखनीय राजे होत. अमोघवर्षने राष्ट्रकूटाची राजधानी मान्यखेट येथे उभारली. यापुढे राष्ट्रकूट राजे मान्यखेटचे राष्ट्रकूट म्हणून संबोधिले जाऊ लागले. इसवीसनाच्या ९४० च्या दरम्यान कृष्ण तिसरा सत्तेवर आला. त्याने कंधारपूरवर विकसित केले. त्या काळातल्या कंधार नगरीचे अप्रतिम वर्णन करणारा शिलालेख नांदेड जिल्ह्यातल्या कंधारला सापडला आहे. कृष्ण तिसरा हा राष्ट्रकूटाचा शेवटचा उल्लेखनीय राजा. त्यानंतर ही खोतींग, कर्क दुसरा, वैरै राजे सत्तेवर आले पण राष्ट्रकूटांची राजकीय प्रतिष्ठा संपली होती. १० व्या शतकाच्या शेवटच्या दशकात राष्ट्रकूट पडद्याआड गेले.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ?

पुढील विधानात गाळलेल्या जागी योग्य शब्द भरा.

- (१) पूर्व आणि उत्तर चालुक्य यांच्या दरम्यानच्या कालखंडात मराठवाडा, कर्नाटकात..... ची सत्ता उदयास आली.
- (२) ..... या नावातून राष्ट्रकूट या नावाची उत्पत्ती झाली असावी.
- (३) ..... ही तीन राष्ट्रकूट केंद्रे मराठवाड्यात वसली आहेत.
- (४) ..... हे जगप्रसिद्ध लेणे राष्ट्रकूट कलाकारांचीच निर्मिती होय.
- (५) शांतीदुर्गाच्या मृत्यूनंतर ..... हा राजा राष्ट्रकूट सत्तेवर आला.
- (६) ..... याच्या कारकिर्दीत राष्ट्रकूट- गंग संधर्ष विकोपास गेला.
- (७) कंधार नगरीचे अप्रतिम वर्णन करणारा शिलालेख नांदेड जिल्हातील ..... येथे सापडला आहे.

६.२.३ देवगिरीचे यादव

देवगिरीचे यादव कुल मुळात सेऊण देशी उदयाला आले. नाशिक, अहमदनगर आणि औरंगाबाद परिसर हाच इसवीसन १० व्या शतकाच्या दरम्यान सेऊणदेश म्हणून ओळखला जायचा. याच परिसरात आणि खानदेशात ही यादवांचे सुरुवातीचे शिलालेख व ताप्रपट सापडले आहेत. संगमनेर, देवळाली, वाघळी, अंजनेरी बहाळ येथील यादवकालीन अवशेष यादवांच्या राज्यांच्या स्मृती जागवताहेत. हेमाद्री तर देवगिरीदेखील सेऊणदेशात होता असे म्हणतो. यादवाचे घराणे प्रारंभिक अवस्थेत ज्या प्रदेशात राहत होते तो प्रदेश सेऊणदेश होता. कालांतराने राज्य जसजसे विस्तारत गेले तसे प्रदेशानामही विस्तारत गेले.

यादव घराणे सुरुवातीला राष्ट्रकूटांचे आणि नंतर कल्याणी चालुक्यांचे मांडलिक घराणे होते. औरंगाबाद, नाशिक परिसराचे सामंतपद कदाचित यादवाकडे असावे. या परिसराला सेऊणदेश म्हणून ओळखले जाऊ लागले. प्रत्यक्ष खानदेश अहिरदेश म्हणूनही ओळखला जायचा. त्यामुळे खानदेशाचा समावेश कदाचित सेऊणदेशात नसावा.

यादवाचा इतिहास नोंदवताना हेमाद्रीने यदुवंशापासूनची वंशावळ लिहून ठेवीली आहे. प्रत्यक्षात दृढप्रहारी हा यादवांच्या वंशावळीतला पहिला ऐतिहासिक पुरुष. दृढप्रहारी, सेऊणचंद्र प्रथम, धाडियप्पा, भिल्लम प्रथम आणि श्रीराज हे सुरुवातीच्या काळातले सेऊणदेशीचे यादवनृपती होत. यापैकी दृढप्रहार या राजाने चंद्रदित्यपूर म्हणजे नाशिक जिल्ह्यातील चांदोर वसवले. श्रीनगर म्हणजे सिन्नर येथे यादवाची राजधानी वसवली. ‘नाशिककल्प’ या जैन ग्रंथातून आणि वसई ताप्रपटातून दृढप्रहाराने इसवीसनाच्या ९ व्या शतकाच्या अखेरीस प्रचंड पराक्रम करून राज्य निर्मित्याचे उल्लेख येतात. संगमनेर ताप्रपटाच्या आधारे असे म्हटले जाते की श्रीराज नंतर वद्दीग, धडियप्पा दुसरा आणि भिल्लम दुसरा हे राजे यादववंशात होऊन गेले. वद्दीग हा यादव राष्ट्रकूट कृष्ण तिसऱ्याचा मांडलिक होता. यादव घराण्यातला हा शेवटचा मांडलिक. यानंतर यादवांनी आपले स्वातंत्र्य राज्य घोषित केले. राष्ट्रकूटांचे मांडलिकत्व झुगारले.

(१) ख्यातनाम यादवनृपती

यादवांचा पहिला ख्यातनाम राजा भिल्लम होय. त्याने परमारनृपती वाक्यतिराज मुंज याचा पराभव केला. या पराक्रमानंतर त्याने ‘विजयाभरण’ अवराती निसूदन, संग्रामराम, कदुंकाचार्य अशी विविध बिरुदे धारण केली होती. इसवीसनाच्या १००० च्या दरम्यानच्या या काळात राष्ट्रकूट सत्ता लयाला जात होती. कल्याणीचे चालुक्य उदयाचली होते. अशा संधीकाळात यादव सत्तेची पायाभरणी भिल्लमाने केली. कालांतराने ही यादव सत्ता साप्राज्यपदाकडे वाटचाल करू लागली. यादव वंशाच्या साप्राज्यपदाची घोषणा करणारा पहिला यादवनृपती भिल्लम पाचवा याला यादव

इतिहासात अनन्यसाधारण महत्व आहे. भिलम पाचव्याने मंगळवेढे, कल्याणी, प्रत्यंडक (उस्मानाबाद जिल्ह्यातील परांडा) वरै परिसरात राज्य विस्तारले. त्याने इ.स. ११८४ च्या दरम्यान आपले सार्वभौमत्व जाहीर केले. परिणामी द्वारसमुद्राचे होयसळ यांच्याशी संघर्ष अटल ठरला. चालुक्यांच्या सार्वभौम राज्यासाठी यादव आणि होयसळ यांच्यात संघर्ष सुरु झाला. भिलमाने प्राणपणाने होयसळांशी झुंज दिली. तो यापुढे महाराजाधिराज, परमेश्वर, यादवकुलकमल, कलिकाविसकास, भास्कर, यादवनारायण, चक्रवर्ती वरै बिरुदावलीवरून ओळखला जाऊ लागला.

भिलम पाचव्यानंतर जैतुगी पहिला, सिंधणदेव दुसरा हे राजे सत्तेवर घेऊन गेले. सिंधणदेव दुसरा याची कारकीर्द सर्वात लक्षणीय ठरते.

(२) सिंधणदेव द्वितीय

यादव कुळातील सर्वश्रेष्ठ पराक्रमी राजा म्हणून सिंधण देवाची ख्याती आहे. संस्कृत, मराठी आणि कानडी भाषेतले जबलपास २०० शिलालेख सिंधणदेवाच्या कारकीर्दी संदर्भातले आहेत. शिवाय दोन ताप्रपटही सापडले आहेत. या पुरातत्वाची पुराव्याशिवाय हेमाद्रीची राजप्रशस्ती, सोमेश्वराचा कीर्ती कौमुदी हा ग्रंथ, लेखपंचाशिखा आदि ग्रंथांतूनही सिंधणदेवाच्या साम्राज्य विस्ताराची नोंद आढळते. इसवीसनाच्या १२०० मध्ये राज्यावर आलेल्या सिंधणदेवाला ४० वर्षे असा दीर्घ राज्यकाल लाभला. राजसत्तेचा अभूतपूर्व विस्तार त्याने घडवून आणला. राज्यविस्ताराचा प्रारंभ त्याने लाट देशावरील स्वारीने केला. गुजराथेत भडोचच्या परिसरात म्हणजे प्राचीन भृगुकच्छ बंदराच्या आसपास हा लाट देश होता. भृगुकच्छ ही लाटाची राजधानी. ती यादवांनी जिंकली. हा लाटदेशीचा पराक्रम अंबेजोगाई येथील खोलेश्वराच्या शिलालेखात नोंदवलेला आढळतो. तात्पर्य माळण्यातले परमार, हल्ळेबीड परिसरातील होयसळ, कोल्हापूर परिसरातील शिलाहार, सौंदर्यीचे रडु आणि उत्तर कर्नाटकातील लहान-मोठी सामंत घराणी त्याने आपल्या प्रभुत्वाखाली आणली. वरंगलच्या काकतीय नृपतीशीही त्यांचा संघर्ष झाला.

सिंधणाच्या या राज्यविस्ताराचे शिल्पकार त्याचे काही सामंत आणि सेनापती होते. अशाच पैकी एक होता खोलेश्वर. हा मराठवाड्यातील अंबेजोगाई परिसरातला, यादवांचा सामंत होता. त्याचे चार शिलालेख आजही अंबेजोगाईत आहेत. खोलेश्वराशिवाय विच्छण, आर्य मल्हीसेड्ही, लक्ष्मीदेव दंडनायक, दंडनायक नागरस असे अनेक नामवंत सामंत त्याच्या प्रशासनात होते.

(३) कृष्णदेव आणि महादेव यादव

सिंधण देवाने निर्मिलेले प्रचंड यादव साम्राज्य कृष्णदेवाने सांभाळले. काही प्रमाणात त्याने साम्राज्यात भरही घातली.

गुजराथच्या वाघेलांशी त्याने संघर्ष केला. वाघोला नृपती विसलदेवाचा त्याने पराभव केला. कृष्णदेव इ.स. १२४७ च्या दरम्यान सत्तेवर आला आणि १२५९ पर्यंत तो राज्य कीरत होता असे दिसते. याच काळात कृष्णदेवाचा भाऊ महादेवही त्याला प्रशासनात मदत करीत होता. कृष्णदेवानंतरच त्याने स्वतः कारभार पाहायला सुरुवात केली. हेमाद्री हा या महादेवाच्या दरबारात श्रीकरणाधिपदी कार्यरत होता. या हेमाद्रीनेच महादेव यादवाची राजप्रशस्ती लिहिली आहे. त्याआधारे असे लक्षात येते, की महादेवाने आपल्या पराक्रमाच्या झंझावाताने तेलंग, गुर्जर, भोजदेव, कोकणनृपती अशा अनेकांची भंबेरी उडवली. याचा अर्थ त्याने मल्हव, गुर्जरदेशीचा वाघेला, कोकणचा सोमेश्वर, वरांलची काकतीय राणी रुद्रम्मा आणि भोजनृपती या सर्वांशी संघर्ष केला. कोकणातील शिलाहार नृपती सोमेश्वर यांची राजधानी स्थानक (आजचे ठाणे शहर) यादवांच्या ताब्यात आली.

महादेव जसा पराक्रमी होता तसाच मोठा रसिक आणि गुणीजणांचा आदर करणारा राजा होता. त्याला शिकारीचाही छंद होता

(४) रामचंद्रदेव : शेवटचा यादवनृपती

इस १२७० च्या दरम्यान महादेवाचा मृत्यू झाला. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा आमणदेव आणि पुत्रण्या रामचंद्रदेव - (कृष्णदेवाचा मुलगा) यांच्यात सत्तासंघर्ष झाला. या सत्तासंघर्षाचे पडसाद लीळाचरित्रात उमटलेले आढळतात. रामचंद्राने आमणदेवाचा पराभव करून त्याला पदन्ध्युत केले व यादव सिंहासन प्राप्त केले. ही घटना घडली तेव्हा चक्रधरस्वार्मीचे वास्तव्य पैठणजवळ सविता नागनाथ (शेवटा) या गावी होते. “राज्यांतर झाले, राओ राजी बैसला : आमणदेवो खाली उतरिला. देवगिरी पालटीलौ”, या शब्दांत ही वार्ता लीळा म्हणून लीळाचरित्रात नोंदवलेली आढळते.

रामचंद्रदेव हा यादवांचा शेवटचा मोठा सप्राट होय. त्याचा पहिला उपलब्ध ताप्रपट म्हणजे पैठण ताप्रपट. इसवी सनाच्या १२७१ चा हा हुप्रावा. या पुराव्याधारे असे मानले जाते, की इसवीसन १२७१ च्या पूर्वी रामचंद्रदेव सत्तेवर विराजमान झालाय. त्याच्या काळातील १२५ च्या वर शिलालेख आणि ताप्रपट उपलब्ध झाले आहेत. पैठण आणि पुरुषोत्तम पुरी ताप्रपट उल्लेखनीय ठारवेत. त्यात त्याच्या सैनिकी विजयाचे वर्णन आलेले आहे. त्याचे राज्य म्हणजे यादव वंशाच्या अत्युच्च वैभवाचा काळ मानला जातो. नवसारी सुरतपासून ते नागपूर भंडाऱ्यापर्यंत व नमदीपासून कावेरीपर्यंतच्या विस्तृत प्रदेशावर यादवांचा सुवर्णगरुड ध्वज फडकत होता. पंढरपूरच्या विठ्ठल मंदिराला रामचंद्रदेवांच्या काळात शेकडो लोकांनी दान देऊन या मंदिराला ऊर्जितावस्था आणली. रामचंद्रदेव - यादवानेही पंढरपुरी दान वाहिले.

(५) देवगिरी : यादवांची राजधानी

वेरूळपासून केवळ १० कि.मी. अंतरावर असलेला देवगिरी दुर्ग हा दौलताबादचा किल्ला म्हणून जरी ख्यातनाम झालेला असला तरी मुळात हा दुर्ग राष्ट्रकुटांच्या काळात कातरला असावा. वेरूळचे कैलास लेणे कोरणारे शिल्पकार स्थपती हेच कदाचित देवगिरीचेही कोरके असावेत. खडक फोडून काढून तो अभेद्य करण्याची कसब ही राष्ट्रकूट स्थपतीचीच. भिलमनृपतीने हा दुर्ग आपल्या वास्तव्यासाठी निवडला आणि देवगिरी ही यादवांची राजधानी बनली. या राजधानीनजीकच एक नगरी बसवली गेली. येथेच यादवांचा सैनिकी तळ 'कटक' उभारले गेले. ही वस्ती म्हणजेच कटक. कालांतराने कटकचे कटकी, खयकी आणि खडकी असे रूपांतर होत गेले. या खडकीत आजचे औरंगाबाद वसले आहे. रामचंद्रदेव यादवावर अल्लाउद्दीन खिलजीने इ.स. १२९६ साली स्वारी केली. अल्लाउद्दीन तसा मोठा महत्वाकांक्षी शासक योद्धाही नव्हता. दिल्लीच्या जलालुद्दीन खिलजी या खिलजी सुलतानाचा तो पुत्रण्या व जावई, कडा माणिक्यपूरचा अमलदार. त्यानेच विदिशा लुटली. जलालुद्दीनाने त्याला अयोध्येचा जहागीरदार बनवला. अशा जहागीरदारी सुभेदरीपेक्षा आपण आपली स्वतंत्र सलतनत स्थापन करावी असे त्याला वाटले व त्याने देवगिरीवर हल्ला केला. पहिला हल्ला संपवून तो दिल्लीस परत गेला आणि आपल्या चुलत्याचा वध करून त्याने दिल्लीची सलतनत मिळवली. अल्लाउद्दीन पुन्हा देवगिरीवर चालून आला. देवगिरी अल्लाउद्दीनाच्या ताब्यात आली.

यादव राज्य यानंतरही काही काळ अस्तित्वात राहिले. रामचंद्रदेवाचे पुत्र, सिंधणदेव भिलम, बल्लाळ यांनी सुलताना विरुद्ध संघर्षाचा प्रयत्न केला. रामचंद्रदेवानंतर सिंधणदेव सतेवर आला. तशी सत्ता संपुष्टात आलेली होती, पण तरीही राज्य होतेच. सिंधणदेवाच्या मृत्युनंतर मात्र यादवराज्यात अराजकच माजले. मुस्लिम सत्ता प्रबळ बनली. तरीही हरपालदेव व रामदेव यांनी देवगिरी पुन्हा जिंकून घेतली. इ.स. १३१८ पर्यंत हा असा संघर्ष चालू राहिला. त्यावरी दिल्लीचा सुलतान कुतुबुद्दीन मुबारकशाहा याने देवगिरीवर अखेरचा निर्णयिक हल्ला केला. देवगिरीचे यादव घराणे इतिहास जमा झाले.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) देवगिरीचे यादवकुळ सेऊनदेशी उदयास आले. ( )
- (२) यादव घराणे प्रथम राष्ट्रकुटाचे व नंतर चालुक्यांचे मांडलिक घराणे होते. ( )
- (३) यादवांचा पहिला ख्यातनाम राजा भिलम होय. ( )
- (४) सिंधनदेवाने साम्राज्याचा विस्तार घडवून आणला नाही. ( )

- (५) रामचंद्रदेव हा यादवांचा शेवटचा मोठा सम्राट होय. ( )

६.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

जयसिंह रणराग : चालुक्य राजसतेचा प्रभाव प्रस्थापित करणारे पहिले राजे.

वेरूळचे कैलास लेण : राष्ट्रकूट कलाकारांची निर्मिती कंधार, लातूर आणि वेरूळ ही तिन्ही राष्ट्रकूट केंद्रे मराठवाड्यातच आहेत.

सेऊणदेश : दहाव्या शतकाच्या दरम्यान नासिक, अहमदनगर आणि औरंगाबाद हा परिसर सेऊणदेश म्हणून ओळखला जात असे.

दृढपहारी : यादवांच्या वंशावलीतील पहिला ऐतिहासिक पुरुष चंद्रादित्यपूर : नासिक जिल्ह्यातील आजचे चांदोर हे दृढपहारीने वसवले.

भिलम पाचवा : यादववंशाच्या साम्राज्यपदाची घोषणा करणारा पहिला यादव

६.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (X) (४) (✓) (५) (✓)
- (६) (✓) (७) (X) (८) (X)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (१) राष्ट्रकुटांची (२) राष्ट्रिक रुटीक (३) कंधार, लातूर व वेरूळ (४) वेरूळचे कैलास लेणे (५) कृष्ण पहिला (६) गोविंद तिसरा (७) कंधार

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (✓) (४) (X) (५) (✓)

६.५ सारांश

वर्धनोत्तर भारताची वाटचाल उत्तरभारताच्या संदर्भात आक्रमक चढायांनी आणि अरब, तुर्की, गझनवी, टोळ्यांनी केलेल्या अत्याचारांनी बरबटलेली आहे. या आक्रमकांनी उत्तर

भारतातले सारे शिल्प स्थापत्य कला वैभव उद्धवस्त केले. प्राचीन कलाअविष्काराच्या जागी आता मूर्तिभंजन होऊ लागले. छन्नी हातोड्यांच्या टणत्कारातून ज्या प्रदेशात एकेकाळी अप्रतिम कलावैभव साकारले त्याच प्रदेशातले छन्नी हातोडे आता आक्रमकाच्या हाती आले आणि विध्वंसाचे टणत्कार उमटूलागले. त्याच बरोबर मुस्लीम संस्कृतीचा प्रभाव जाणवू लागला.

दखन पठारापासून खालील भारतीय द्वीपकल्पीय प्रदेशातली परिस्थिती मात्र याहून भिन्न होती. सहाद्री विध्यांद्री पर्वतांनी हर्षवर्धनांच्या नंतरही पाचशे वर्ष पर्यंतच्या कालखंडात शिल्पकारांची कलासमाधी अनुभवली आहे. महाराष्ट्र, आंध्र, कर्नाटक, केरळ, तामिळनाडू या भागात प्राचीन काळ आणि प्राचीन काळातील आर्ष अभिव्यक्ती, राजकीय स्थैर्य, आर्थिक संपन्नता, व्यापारी उलाढाली या सर्व १३ व्या शतकापर्यंत कायम राहतात. वेरूळ, अंजिठा, पितळखोरे, औरंगाबाद, कार्ले, भाजे, एलेफंटा या ठिकाणचे कलावैभव याच काळात साकारत राहिले. ९ व्या शतकापर्यंत या दन्याखोन्यांतून शिल्पकारांच्या श्रेणी कलासाधनेत मग राहिल्या. त्याच दरम्यान चालुक्य, राष्ट्रकूट, यादव, होयसळ, शिलाहार कालखंडातील कलाकारांनी महाराष्ट्र, आंध्र, कर्नाटक परिसरातील नगरानगरांतून अप्रतिम मंदिरे उभारली. ही मंदिरे धर्मभक्ती आणि कलासक्ती यांचा सुंदर अविष्कार ठरली. गेल्या हजार वर्षांतल्या या अविष्काराच्याच पाऊलखुणा उद्धवस्त कला अवशेषांच्या रूपात या भागात आज ही विखुरलेल्या आढळतात. त्याच काळातले किल्ले ही ताठपणे बदललेल्या परिस्थितीचे साक्षीदार बनून नव्याने पुनरुज्जीव झाले.

कर्नाटक, महाराष्ट्र परिसरात चालुक्याच्या रूपाने एक प्रबळ सत्ता याच काळात उदयाला आली. त्याच्यानंतर म्हणण्यापेक्षा पूर्व चालुक्यांच्या अस्तानंतर राष्ट्रकूटांच्या उदय झाला. मराठावाड्यात राष्ट्रकूटांच्या तीन राजधान्या होत्या. वेरूळची कैलास लेणी त्यांचीच देण होय. त्याच्यानंतर देवगिरीचे यादव सत्तेवर आले. त्यांनी संपन्न राजसत्ता उपभोगली. या साञ्च्या इतिहासाची वाटचाल आपण या घटकात अभ्यासली आहे.

इ.स. १२९५ नंतर महाराष्ट्र, आंध्र, कर्नाटक परिसराचेही चिन्ह पालटले. प्राचीन काळ संपूर्ण मध्ययुग अवतरले. मध्ययुगाचा अभ्यास पुढे स्वतंत्रपणे आपण करणार आहोत.

६.६ सरावासाठी स्वाध्याय

पुढील प्रश्नांची उत्तरे १०-१५ ओळींत लिहा.

- (१) जयसिंह आणि रणराग या चालुक्य राजांनी चालुक्यांचा प्रभाव कसा प्रस्थापित केला ते स्पष्ट करा.
- (२) राष्ट्रकूट घराण्याविषयी माहिती लिहा.
- (३) राष्ट्रकूट घराण्यातील राजांनी सत्तेचा विकास कसा घडवून आणला ते स्पष्ट करा.
- (४) यादव कुळातील महत्वाच्या राजांविषयी माहिती लिहा.

६.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) Chopra R. N., Puri B. N., Das M. N., A.C. Pradhan, *A New Advanced History of India*, New Delhi, Prentice Hall of India Private Ltd.
- (२) प्रा. दीक्षित राजा, प्राचीन आणि मध्ययुगीन भारताचा इतिहास, पुणे, निराली प्रकाशन.
- (३) प्रा. देवपुजारी मु. ना., डॉ. कुलकर्णी शं. रा., प्राचीन भारत व शेजारील राष्ट्रे, नागपूर, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ.
- (४) मेहेंदळे मधुकर अनंत, प्राचीन भारत समाज आणि संस्कृती, वाई, प्राज्ञपाठशाळा मंडळ.
- (५) Kosambi Damodhar Dharmanand, *An Introduction to the Study of Indian History*, Mumbai, Popular Prakashan.

Yashwantrao Chavan Maharashtra Open University

(Estd. by the Government of Maharashtra and Recognised by the University Grants Commission)

उपलब्ध शिक्षणक्रम Programmes Offered

Certificate Programmes

- ❖ Certificate in Gardening
- ❖ Foundation in Agricultural Science
- ❖ Preparatory (English Medium)
- ❖ Certificate in Fire & Safety Engg. Management
- ❖ Certificate in Beauty Parlour Mgmt. (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Fabrication (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Tourist Guide (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Tailoring (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Lathe Operator (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Mason (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Plumber (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Two Wheeler Mechanic (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Domestic Wireman (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Fitter General (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Mechanic Radio & Tape Recorder (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Screen Printing (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Four Wheeler Mechanic (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Refrigeration and Air Conditioning (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in TV & VCD Mechanic (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Industrial Security Guard (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Photography (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Motor Rewinding (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Computer Operating Skills (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Mobile Repairing (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Beauty Parlour Management
- ❖ Certificate in German Language
- ❖ Certificate in French Language
- ❖ Certificate in English Language
- ❖ Certificate in Spanish Language
- ❖ Certificate in Arabic Language
- ❖ Certificate in Chinese Language
- ❖ Certificate in Japanese Language
- ❖ Certificate in Information Technology for School Students: Primary (5th to 7th Std)
- ❖ Certificate in Information Technology for School Students: Secondary (8th to 10th Std)
- ❖ MPSC/Upsc (Composite) Competitive Examination Guidance Program
- ❖ Foundation Course in Soft Skills Programme
- ❖ Preparatory (Marathi Medium)
- ❖ Certificate Programme in Human Rights
- ❖ Certificate Programme in Early Childhood Care and Education
- ❖ Certificate Programme for Self Help Group Facilitators

- ❖ Certificate Programme in Information & Communication Technology for Teachers
- ❖ Certificate Programme in Content Cum Methodology
- ❖ Certificate in Information Technology
- ❖ Patient Assistant
- ❖ Dai Prashikshan
- ❖ Arogyamitra
- ❖ Home Care Assistant

Online Certificate Programmes

- ❖ Certificate in Programming Expertise in C
- ❖ Certificate in Data Structure using C
- ❖ Certificate in OOPS and C++
- ❖ Certificate in Programming Excellence Through VB.NET
- ❖ Certificate in Building Web Portals through Asp.Net
- ❖ Certificate in Enterprise Solutions Using J2EE
- ❖ Certificate in Programming Excellence Through C#
- ❖ Certificate in Visual Programming
- ❖ Certificate in Computer Fundamentals
- ❖ Certificate in Office Tools
- ❖ Certificate in Linux
- ❖ Certificate in JAVA
- ❖ Certificate in Visual Basic
- ❖ Certificate in Oracle
- ❖ Certificate in Computerised Financial Accounting (New)

Offline Certificate Programmes

- ❖ Certificate in Computer Operations
- ❖ Certificate in Computer Preparatory Skills
- ❖ Certificate in Computer Operations for the Blind
- ❖ Certificate Programme in Counsellor Training

Diploma Programmes

- ❖ Agri Business Management
- ❖ Fruit Production
- ❖ Vegetable Production
- ❖ Floriculture & Landscape Gardening
- ❖ Agro Journalism
- ❖ Horticulture
- ❖ Co-operative Management
- ❖ Co-operative Management (Dairy)
- ❖ Co-operative Mgmt. (Agro-based Co-operatives)
- ❖ Co-operative Management (Banking)
- ❖ Fire Safety Engg. Management
- ❖ Co-operative Management (Self Employment Services Co-op. Institutions)
- ❖ Computer Hardware Maintenance and Networking Technologies (Windows 2000 Server)
- ❖ Computer Hardware Maintenance and Networking Technologies (Linux)

उपलब्ध शिक्षणक्रम
Programmes Offered

- ❖ Computer Hardware Maintenance and Networking Technologies (Windows Server 2003)
- ❖ Printing Technology and Graphic Arts
- ❖ Fashion Design
- ❖ Interior Designing and Decoration
- ❖ Electrician & Domestic Appliances Maintenance
- ❖ Automobile Techniques
- ❖ Cyber Security
- ❖ Fabrication
- ❖ Electronic Equipment Maintenance & Repairs
- ❖ Air Conditioning & Refrigeration
- ❖ In-Flight Cabin Crew Training & Air Travel Mgmt.
- ❖ Customer Care & Air Travel Management
- ❖ Paithani Weaving
- ❖ Civil Supervisor
- ❖ Mechanical Techniques
- ❖ Gandhi Vichar Darshan
- ❖ Mass Communication & Journalism
- ❖ School Management
- ❖ Communication Engineering
- ❖ Computer Technology
- ❖ Industrial Electronics
- ❖ Instrumentation Engineering
- ❖ Mechanical Engineering
- ❖ Production Engineering
- ❖ Automobile Engineering
- ❖ Thermal Engineering
- ❖ Yogashikshak
- ❖ Medical Laboratory Technician
- ❖ Ophthalmic Technical Assistant
- ❖ Computing
- ❖ Advance Diploma in Computing
- ❖ Bachelor of Arts in Mass Communication & Journ. Technologies (Windows Server 2003)
- ❖ Bachelor of Library & Information Science
- ❖ Bachelor of Education
- ❖ B.Ed. (e-Education)
- ❖ Bachelor of Science (Bio-Technology)
- ❖ Bachelor of Science (Bio-Informatics)
- ❖ Bachelor of Science (Actuarial Science)
- ❖ Bachelor of Science (Medical Laboratory Tech.)
- ❖ Bachelor of Science (Optometry)
- ❖ Bachelor of Science (Business Information Systems)
- ❖ Bachelor of Computer Applications
- ❖ Bachelor of Design (Interior Design)
- ❖ Bachelor of Architecture (2010 Pattern)
- ❖ B. Tech. in Marine Engineering (2010 Pattern)
- ❖ B. Tech. in Electronics & Telecommunication Engg. (2010 Pattern)
- ❖ B. Tech. in Mechanical Engineering (2010 Pattern)
- ❖ B.Sc. in Nautical Science

Degree Programmes

- ❖ Bachelor of Science (Horticulture)
- ❖ Bachelor of Science (Agriculture)
- ❖ Bachelor of Commerce (Marathi Medium)
- ❖ Bachelor of Commerce (English Medium)
- ❖ Bachelor of Business Administration (Hotel and Tourism Management)
- ❖ Bachelor of Business Admin.(Insurance and Banking)
- ❖ Bachelor of Co-operative Management
- ❖ Bachelor of Business Administration (Airline Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Business Administration (Air Travel Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Business Administration (Airport Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Business Administration (Aviation Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Commerce (Finance and Accounts)
- ❖ Bachelor of Science (Hotel Mgmt.& Catering Operations)
- ❖ Bachelor of Science (Hotel and Tourism Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Science (Media Graphics & Animation)
- ❖ Bachelor of Arts

Post Graduate Diploma Programmes

- ❖ Post Graduate Diploma in Advanced Pedagogy
- ❖ Hospital and Health Care Management

Post Graduate Programmes

- ❖ Master of Business Administration (Hospitality Mgmt.)
- ❖ Master of Business Admin. (Insurance and Banking)
- ❖ Master of Business Administration (General: HRD, Finance & Marketing)
- ❖ Master of Commerce
- ❖ Master of Business Administration (Air Travel Mgmt.)
- ❖ Master of Business Administration (Airline Mgmt.)
- ❖ Master of Business Administration (Airport Mgmt.)
- ❖ Master of Business Administration (Aviation Mgmt.)
- ❖ Master of Science (Hotel and Tourism Mgmt.)
- ❖ Master of Science (Food Processing & Preservation)
- ❖ Master of Library & Information Science
- ❖ Master of Education
- ❖ Master of Arts (Education)
- ❖ Master of Architecture (General)
- ❖ Master of Architecture (Construction Mgmt.)
- ❖ Master of Architecture (Environmental Architecture)
- ❖ Master of Architecture (Urban & Regional Planning)
- ❖ Master of Science (Bio-Technology)
- ❖ Master of Science (Bio-Informatics)
- ❖ Master of Science (Actuarial Science)
- ❖ Master of Science (Urban & Regional Planning)
- ❖ Master of Arts (Subject Communication)
- ❖ Master of Arts (Educational Communication)
- ❖ Master of Arts (Distance Education)
- ❖ Master of Commerce (Subject Communication)
- ❖ Master of Science (Subject Communication)